МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ПАВЛА ТИЧИНИ

Браславська О.В.

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ

Навчальний посібник

УДК 911.3 (075.8)
Б87

Рекомендовано до видання вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 4 від 29 жовтня 2019 р.)

Рецензенти:
Денисик Г.І. – доктор географічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
Кисельов Ю.О. – доктор географічних наук, професор Уманського національного університету садівництва.
Кравцова І.В. – кандидат географічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Браславська О. В.
Б87 **Рекреаційна географія** : навч. посіб. / О. В. Браславська. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2020. – 328 с.

ISBN 978-617-7556-69-4

У посібнику висвітлено питання рекреації як соціально-економічного явища, визначено об’єкт, предмет і завдання рекреаційної географії; показано особливості методичного визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси та надання рекреаційної оцінки природним ресурсам. Охарактеризовано структурні особливості рекреаційної діяльності на різних територіях. Акцентовано увагу на доробках українських й зарубіжних науковців і дослідників у розвитку рекреаційної географії. Розкрито рекреаційне районування світу і України, охарактеризовано рекреаційні ресурси Черкащини і Уманщини.

Посібник рекомендовано студентам педагогічних універитетів, що вивчають рекреаційну географію, вчителям географії та всім, хто досліджує рекреаційні ресурси будь-якої території.

УДК 911.3(075.8)

ISBN 978-617-7556-69-4

© Браславська О. В., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. Об’єкт, предмет і завдання рекреаційної географії	6
Розділ 2. Рекреація як соціально-економічне явище	35
Розділ 3. Структурні особливості рекреаційної діяльності	53
Розділ 4. Рекреаційна оцінка природних ресурсів та методичне визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси	68
Розділ 5. Рекреаційне районування. визначення рекреаційного району, його характерні риси	95
Розділ 6. Туризм як соціальне явище	107
Розділ 7. Пріоритетні напрямки розвитку туризму та його значення в збереженні екологічної рівноваги	130
Розділ 8. Характеристика основних рекреаційних регіонів світу	157
Розділ 9. Туристсько-рекреаційний потенціал України	176
Розділ 10. Туристсько-рекреаційний потенціал Черкаської області	211
Розділ 11. Туристсько-рекреаційний потенціал Уманщини	241
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	286
ДОДАТКИ	299

Передмова

Рекреаційна географія як галузь географії сформувалася в 60-х – 70-х рр. XX ст. й до цього часу залишається актуальною, що пов'язано з постійними змінами парадигм сучасного суспільства. Людство перестало бездумно проводити вільний час, або лише з метою простого відтворення життєвих сил. До такої мети додається змістовність проведення дозвілля, чому сприяє стрімкий розвиток інфраструктури для різноманітних видів рекреаційних занять. Це забезпечує зниження психо-емоційного напруження, соціального дискомфорту викликаного зростанням рівня урбанізації, розширення життєвого простору, підвищення рівня рухової активності, підвищення комфортності тощо. Все це сприяє розвитку рекреаційної діяльності, освоєнню нових географічних територій. Сутність рекреації полягає у задоволенні всебічних потреб людини, пов'язаних із оздоровленням, відпочинком та змістовним проведенням часу в період дозвілля. Крім того, «рекреація як одна з головних форм продуктивного використання вільного часу людини – суспільний, економічний і науковий феномен, для якого не мають значення міжгалузеві та міждисциплінарні межі» [20, с. 5]. Економічний аспект рекреації полягає в тому, що вона спрямована на відтворення робочої сили, на формування споживчого попиту як на товари, так і на послуги, що прискорює розвиток господарства певної території, розширює сферу прикладних досліджень, суттєво впливає на структуру балансу грошових доходів і витрат населення, активізує приплив іноземної валюти. Рекреаційна діяльність тісно пов'язана з наявністю рекреаційних ресурсів і туристської інфраструктури, які є основою санаторно-курортного лікування, масового відпочинку і туризму. Як рекреаційні ресурси виступають різні сторони та елементи природних чи культурних ландшафтів. В основі виділення територіального поєднання рекреаційного господарства лежать такі ознаки: спільність території; ступінь зосередження рекреаційних закладів; інтенсивність зв'язків між ними та підприємствами (закладами), що їх обслуговують; наявність туристських маршрутів; обсяг рекреаційних послуг. За ступенем

забезпеченості рекреаційними та курортними лікувальними ресурсами Україна посідає одне з провідних місць в Європі. Унікальні природні комплекси Черкаської області, її багате історичне минуле обумовлюють розвиненість рекреаційних ресурсів регіону, до складу яких належать об'єкти як природного, так і антропогенного походження (природні, археологічні, історичні, архітектурні пам'ятки тощо).

Таким чином, є всі передумови до підвищення актуальності й подальшого розвитку рекреаційної географії та необхідність її вивчення як навчальної дисципліни майбутнім учителям географії, так як їх професійна діяльність пов'язана з таким елементом освітнього процесу як організація відпочинку і оздоровлення підростаючих поколінь. Матеріали даного навчального посібника призначені студентам-географам педагогічних університетів, хоча трудова діяльність і відпочинок є складовими життєдіяльності кожної людини. Предмет вивчення навчальної дисципліни: теорія і практика здійснення рекреаційного районування та процесу організації рекреаційної діяльності; мета: розкрити наукові концепції, підходи, поняття, методи дослідження організації рекреаційної діяльності, формування у студентів розуміння сутності рекреації як соціально-економічного явища. Завдання дисципліни: засвоєння теоретичних і практичних засад організації рекреаційної діяльності; набуття вмінь надання рекреаційної оцінки природним ресурсам та методичного визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси; засвоєння механізму здійснення рекреаційного районування; надбання практичних навичок визначення характерних рис рекреаційних районів; усвідомлення пріоритетних напрямків розвитку туризму. Посібник укладено відповідно до навчального плану підготовки фахівців освітнього ступеня «бакалавр» у закладах вищої педагогічної освіти, де навчальна дисципліна «Рекреаційна географія» вивчається протягом одного семестру (3 кредити, загальний обсяг 90 годин, лекції – 22 години, лабораторні роботи – 24 години, самостійна робота – 44 години).

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План

1.Вступ. Мета і завдання рекреаційної географії.

2.Основні поняття рекреаційної географії.

3.Зв'язки рекреаційної географії з іншими науками.

1.Вступ. Основні завдання рекреаційної географії

Рекреаційна географія – галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування, динаміки та розміщення територіальних рекреаційних систем усіх типів і рангів [14, с. 51].

Рекреаційна діяльність перетворилась на один із важливих соціально-економічних чинників сучасності: відбувається процес формування нової галузі господарства, що базується на використанні природних ресурсів, має підготовлених фахівців, зв'язки з іншими галузями і дає відповідний соціально-економічний ефект. Бурхливий розвиток рекреаційної діяльності й велика складність проблем, зв'язаних з цим глобальним явищем, вимагають залучення вчених різних галузей знань, географів з метою вивчення та вироблення практичних рекомендацій. Організація рекреаційної діяльності носить комплексний характер: у будь-якій рекреаційній системі взаємодіють групи відпочиваючих, природні комплекси, технічні інфраструктури, сфера обслуговування, виробнича сфера, трудові ресурси, системи розселення. При проведенні наукових досліджень чітко проявилися проблеми рекреації і їх «географічність», оскільки рекреаційна діяльність диференційована територіально і органічно зв'язана з властивостями географічного середовища, проходить у рамках фізичної, економічної географії, географії населення, медичної географії і країнознавства.

Питання рекреації висвітлені в роботах українських і зарубіжних науковців (А. Александрова, М. Багров, Л. Багрова, О. Бейдик, М. Бочваров, Ю. Веденін, І. Герасимов, І. Горленко, О. Дзюба, М. Долішний, В. Євдокименко,

І. Зорін, В. Квартальнов, М. Клаусон, М. Крачило, І. Левицький, Й. Майер, П. Маріотт, В. Мацола, М. Мироненко, К. Міллз, О. Мінц, Л. Мухіна, Т. Панченко, Б. Прохоров, І. Родичкін, О. Лесик, П. Тронько, Ю. Алексєєв, С. Попович, В. Верстюк, П. Панченко, І. Пірожник, В. Преображенський, В. Репринцев, І. Родичкін, Л. Руденко, В. Руденко, К. Рупперт, М. Сваткова, В. Скотт-Вільямс, В. Стафійчук, І. Твердохлєбов, Р. Уокер, Дж. В. Фостер, П. Царфіс, В. Шевченко, І. Яковенко та інші.

Вивченню основ рекреаційної географії присвятили свої наукові доробки сучасні українські й зарубіжні науковці й дослідники (О. Бейдик [10; 13], О. Любіцева [72], П. Масляк [80], Д. Ніколаєнко [88], М. Поколодна [105], Н. Сажнєва [118], Н. Скрипник [119], Л. Черчик [143] та інші). Вивченням характеристики регіональних особливостей рекреаційних ресурсів займалися К. Гірняк [31], В. Новикова [90], В. Павлов [96], М. Паламарюк [98], Н. Фоменко [140], Л. Чернюх [142] й інші.

На думку багатьох дослідників основними завданнями рекреаційних досліджень в Україні є:

– розкриття сутності процесу стомлюваності й механізмів розвитку різноманітних хвороб;

– розроблення шляхів раціонального використання рекреаційних територій для туризму, відпочинку й лікування людей;

– зібрання й опрацювання інформації про вибір місця для організації нових рекреаційних об’єктів, розроблення і впровадження комплексу заходів, спрямованих на збільшення територіального рекреаційного потенціалу;

– вивчення рекреаційного попиту (внутрішнього і зовнішнього) на рекреаційні послуги;

– розроблення моделі оптимізації рекреаційних потоків, визначення рекреаційної ємності території і максимально допустимих рекреаційних навантажень;

– оцінка рекреаційних ресурсів і ефективності їхнього використання;

– вивчення визначених рекреаційних систем з метою обґрунтування їхньої спеціалізації і рівня концентрації, встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між їх підсистемами в інтересах задоволення вимог рекреантів і створення комфортних умов для рекреаційної діяльності;

– задоволення пізнавальних запитів потенційних рекреантів через широку пропаганду і рекламу;

– обґрунтування й реалізація рекреаційного районування країни або окремих територій;

– прогнозування розвитку та оптимізації функціонування туристсько-рекреаційного господарства України.

Рекреаційна географія *виявляє* закономірності: формування, динаміки, розвитку, різноманітності, розповсюдження територіально-рекреаційних систем (ТРС); їх морфологічної структури, територіальної диференціації й інтеграції, внутрішнього взаємозв'язку (структур), які обумовлюють цілісність ТРС; зв'язки між ТРС; взаємозв'язок ТРС з іншими географічними системами; *прогнозує:* спонтанні й цілеспрямовані дії; *розробляє:* систему методів пізнання. Разом з іншими науками рекреаційна географія розробляє пропозицію із: а) оптимального функціонування систем; б) проектування систем з заданими властивостями: визначає рекреаційні потреби; прогнозує результати створення і функціонування систем; розробляє територіально-диференційовані норми, а також систему методів їх вивчення і проектування. Забезпечує суспільну практику інформацією про регіональні особливості ТРС.

Рекреаційна географія належить до галузі суспільних, спеціальних географічних наук поряд з географією культури, освіти, охорони здоров'я і іншими, в яких цільова функція об'єкту і предмета вивчення може бути визначена як соціальна.

Першим важливим кроком на шляху становлення рекреаційної географії є висунуте В. Преображенським уявлення про *рекреаційну систему* (РС) як

об’єктивне і соціальне за своєю функціональною суттю утворення. У системі господарства РС складає одну із підсистем, яка виступає як дещо ціле, яке володіє певним набором суспільно необхідних рекреаційних функцій. У цьому плані РС виступає як рівноцінна з системами матеріального виробництва (промислова, сільськогосподарська, аграрно-промислова, транспортна) і системами невиробничої сфери.

Н. Сажнєва також визначає «об’єктом дослідження рекреаційної географії рекреаційну систему (РС), що являє собою об’єктивне й соціальне утворення, кероване й частково самокероване, складниками якого є рекреанти, природні й культурні комплекси, технічна інфраструктура, сфера обслуговування, виробнича сфера, трудові ресурси, система розселення й орган управління; предметом вивчення рекреаційної географії – різні аспекти й об’єктивні закономірності становлення, функціонування й перспективного розвитку рекреаційних систем загалом та їхніх підсистем зокрема» [118, с. 9].

Зважаючи на те, що дане визначення приурочене до конкретної території, *предметом* вивчення рекреаційної географії вважають територіальну рекреаційну систему (ТРС) – як форму організації рекреаційної діяльності на визначеній території, у межах якої досягається максимальний взаємозв’язок, просторова й функціональна координація різноманітних підсистем, що беруть участь у реалізації рекреаційної функції [82, с. 5].

В. Павлов, Л. Черчик за результатами проведених досліджень пропонують таку *класифікацію ТРС:*

- за основними напрямками рекреаційної діяльності;

- за значенням: регіональні, загальнодержавні, міжнародні;

- за часом проведення рекреаційних занять: тривалої та короткочасної рекреації;

за ступенем віддаленості від споживачів: ближні, віддалені.

Зокрема, класифікацію ТРС за основними напрямками рекреаційної діяльності подано в таблиці 1 [96, с. 12-13].

Таблиця 1

Класифікація ТРС за основними напрямками рекреаційної діяльності

Напрямки	Завдання	Піднапрямки	Види занять	Використовувані природні рекреаційні ресурси	МТБ функціонування ТРС
	2	3	4	5	6
Лікувальний	Санаторне, профілактичне, реабілітаційне лікування	Кліматолікувальний	Приймання повітряних, сонячних ванн	Мікроклімат морський, гірський, лісовий, соляних шахт, карстових печер	Санаторії, профілакторії. пансіонати з лікуванням, кювети мінеральних вод, курзали, кліматолікувальні павільйони
	те саме	Бальнеологічний	Пиття мінвод, приймання ванн, зрошування	Мінеральні води	ті самі
	те саме	Водолікувальний	Прийняття ванн, зрошування	Термальні води	ті самі
	те саме	Фітолікувальний	Пиття фіточаїв, приймання фітованн, зрошування	Фітолікувальні запаси	ті самі
Оздоровчо-спортивний	Збереження здоров'я, профілактика захворювань, зняття фізичної та нервової втоми, фізичний розвиток	Стаціонарно-оздоровчий	Теренкур, пляжно-купальний відпочинок, любительські промисли	Водні, лісові, гірські кліматичні	Бази і будинки відпочинку, пансіонати
	те саме	Спортивно-оздоровчий	Спортивний туризм (пішохідний, гірський, водний, велосипедний, кінний), спортивна риболовля та мисливство, альпінізм, гірськолижний спорт, спортивне орієнтування, автотуризм	ті самі	Будинки рибалки та мисливця, рибальські та мисливські угіддя, туристські бази та притулки, мотелі, кемпінги, наметові містечка

	те саме	Комбіновани й	Охоплює заняття двох попередніх підтипів	ті самі	ті самі
Пізнавальнийний	Духовний, культурний, естетичний, інтелектуальни й розвиток особистості	Екскурсій ний або туристично-пізнавальний	Відвідування, вивчення, споглядання цікавих об'єктів	Культурно-історичні комплекси (архітектурні, археологічні, історичні, етнографічні), природні пам'ятки, музеї тощо)	Туристичні бюро, підприємства, готелі, автобази, інформаційні та рекламні служби, установи з організації та управління
	те саме	Туристич ний діловий	Ознайомлен ня з досягненнями НТП, придбання інформації	Ярмарки, виставки, експозиції	ті самі
	те саме	Туристич ний комерційний	Придбання матеріальних цінностей, інформації	ті самі	ті самі

Територіальна рекреаційна система складається із взаємозв'язаних підсистем: *природних і культурних комплексів, інженерних споруд, обслуговуючого персоналу (рекреаторів), органу управління та відпочиваючих (рекреантів)* й характеризується як функціональна цілісність (стан підсистем визначається соціальною функцією системи в цілому).

Підсистема «природні й культурні комплекси» виступає в якості складника середовища будь-якого походження, ресурсів та умов, що залучені до рекреаційної діяльності для задоволення рекреаційних потреб. Природні й культурні комплекси мають деяку ємність, стійкість, комфортність, різноманітність, привабливість.

Підсистема «інженерні споруди», або «інфраструктура» (сукупність засобів, закладів, споруд, мереж та інших елементів матеріально-технічної бази, що уможливлюють здійснення рекреаційної діяльності) задовольняє, з одного боку, звичайну життєдіяльність відпочиваючих і обслуговуючого персоналу, а з другого – задоволення специфічних рекреаційних потреб відпочиваючих.

Характеризується вона за допомогою показників ємності, комфортабельності, надійності, інженерно-будівельних і експлуатаційних характеристик (норм, що відображають технологію їх створення і експлуатації).

Функції підсистеми «обслуговуючий персонал» частіше спрямовуються на обслуговування рекреантів (фізичні та юридичні особи, що надають рекреаційні послуги).

«Орган управління» слідкує за оптимальними співвідношеннями між всіма підсистемами, для чого він повинен отримувати інформацію про властивості та ємність підсистем, про наявність матеріальних і фінансових резервів. Обов'язковою умовою стійкої дії рекреаційної системи є реалізація планування і регулювання органом управління.

Підсистема «відпочиваючі» або «рекреанти» визначає вимоги до других підсистем у залежності від соціальних, вікових, національних, регіональних і індивідуальних особливостей тих, хто займається рекреаційною діяльністю для задоволення власних потреб.

Рекреаційний пункт, рекреаційний *центр*, рекреаційний *вузол* це прості форми сучасної територіальної організації рекреації. Якщо вони розташовані разом, спільно використовують певну територію, а також розташовані на ній інфраструктурні об'єкти то утворюють рекреаційні *райони*. Наступною таксономічною одиницею вищого рангу є рекреаційний *регіон*, який включає групу рекреаційних районів у межах територій та характеризується спільністю природних, історико-культурних і соціально-економічних ресурсів, певними інфраструктурними взаємозв'язками та іншими чинниками. Рекреаційні регіони, формуючись на основі територіальної близькості, наявності транспортних і функціональних зв'язків кількох регіонів та спільного рекреаційного ресурсу, утворюють рекреаційні *зони*.

2. Основні поняття рекреаційної географії

До основних базових понять рекреаційної географії відносяться

передусім: вільний час, відпочинок, рекреація і туризм. *Вільний час* – необхідна умова розвитку рекреаційного процесу. Вільний час – динамічна категорія, яка носить риси відповідної епохи, класу і соціальної групи; він змінюється як за об'ємом, так і за змістом. Вільний час є частиною неробочого (вільного від виробничої діяльності) часу. Розширене роз'яснення вільного часу, тобто порівнювання його з неробочим часом, не тільки невірне з теоретичної точки зору, але і практично шкідливе, так як не дозволяє шукати резерви для збільшення вільного часу в рамках неробочого. Неробочий час складається із чотирьох функціонально різних груп: 1) час для поїздки на місце роботи; 2) час для задоволення природних потреб (сон, харчування, особиста гігієна); 3) час для домашньої праці й побутових потреб; 4) час для фізичного, інтелектуального розвитку і відпочинку, який і є вільним часом.

Структура використання неробочого часу змінюється. Існує стійка тенденція зменшення часу зняття виробничої втоми за рахунок процесу виробництва, а також за рахунок зменшення затрат часу на домашню працю з розвитком сфери обслуговування. У результаті все більше часу залишається на всебічний саморозвиток особистості й на одну з його важливих форм – відпочинок.

У суспільстві розвивається два паралельних, але протилежно направлених процеси. Відповідні функції неробочого часу, особливо домашнє господарство, відходять у матеріальне і нематеріальне виробництво, тобто в робочий час, а інші функції виходять із рамок робочого та відводяться на вільний час. Розвиток суспільного харчування, наприклад, звільняє людину від приготування їжі в домашніх умовах. У результаті звільняється значна частина часу, яка за своїм характером стає вільним часом і може використовуватися для творчої діяльності або для відпочинку.

Зворотній процес можна спостерігати в зв'язку з підвищенням кваліфікації робітників. Із-за високого ритму роботи і отримання широкої інформації саме підвищення кваліфікації як процес виходить за рамки робочого

часу і перетворюється на складову частину вільного часу. Вільний час, таким чином, складається із двох частин: дозвілля, або час для відпочинку та час для більш підвищеної діяльності (особливо для педагогів, осіб інтелектуальної праці).

Відпочинок відновлює працездатність людини, знижує нервове і психічне, а у людей фізичної праці – фізичне навантаження. *Відпочинок у широкому розумінні* – це будь-яка людська діяльність, яка не направлена на задоволення нагальних потреб. Відпочинок виступає у якості вибіркової форми життєдіяльності людини в аспекті фізіології, психології і гігієни. Разом з тим відпочинок є частиною суспільного життя робітників, що дозволяє визначити його як соціальну категорію. Діяльність людини під час відпочинку може бути класифікована таким чином:

1) діяльність, яка зв'язана з відповідним фізичним навантаженням (заняття спортом, прогулянки);

2) любительські заняття – полювання, рибна ловля, збір ягід і грибів, колекціонування та інші.

3) захоплення світом мистецтва (відвідування театрів, концертних залів, художніх галерей і ін., а також творчість в сфері мистецтва – художня самодіяльність, заняття живописом, чеканкою і іншим);

4) інтелектуальна діяльність (самоосвіта, читання літератури, газет, журналів);

5) спілкування за інтересами і вільним вибором;

6) розваги, які носять або активний (ігри, танці), або пасивний характер (відвідування видовищ);

7) мандрування заради задоволення.

Багато із перерахованих видів відпочинку проявляються комплексно в складному взаємозв'язку між собою, особливо під час мандрів.

Для рекреаційної географії важливо розкрити характер і зміст діяльності людини під час відпочинку. Поняття «рекреація» краще і повніше відображає

зміст такої вибіркової життєдіяльності людей у вільний час.

Рекреація – це сукупність етимологічних значень: recreatio (лат.) – відновлення; перерва, відпочинок між заняттями; recreation (франц.) – розваги, відтворення фізичних і духовних сил людини, затрачених у процесі праці, зміна дій, які виключають трудову діяльність і характеризують простір, зв'язаний з цими діями. Відповідно, термін «рекреація» характеризує не тільки певні види життєдіяльності людей у вільний час, але і той простір, в якому вони функціонують.

Отже, рекреація – це сукупність явищ і відносин, які виникають у процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціальних територіях, які знаходяться у межах, або поза населеним пунктом, і не є місцем їх постійного життя.

Рекреацію за тривалістю умовно можна розділити на *короткочасну* з поверненням на ночівлю в місце постійного проживання і *довготривалу* з ночівлею поза місцем постійного проживання. Територіально короткочасна рекреація окреслюється приміською зоною в радіусі одно-двох годинною пішохідною або транспортною доступністю, а існування довгочасної рекреації територіально не окреслюється. За своїм змістом довгочасна рекреація збігається з таким ємним поняттям як туризм. У сучасній науковій літературі під *туризмом* розуміють сукупність відносин і явищ, які виникають в процесі мандрувань і перебування людей за межами постійного місця життя, якщо перебування не перетворюється в довготривале проживання або короткотривале заняття заради заробітку.

Спільно визнаного визначення поняття туризму поки що не існує. Однак при його формулюванні можна виходити із критеріїв визначення міжнародного туризму. Вони були сформульовані Римською конференцією Організації Об'єднаних Націй з міжнародного туризму і мандрівок у 1963 р. і визнані Всесвітньою Туристською Організацією (ВТО). Це важливо тому, що такі

критерії поширені й для внутрішніх туристів з метою забезпечення порівняння даних про розвиток туризму у всіх країнах світу.

Міжнародним туристом вважається (згідно визначення Конференції ООН) кожна особа, яка протягом 24 годин і більше знаходиться в країні, яка не є країною її постійного місця проживання. Туристами вважаються також студенти і учні, які знаходяться за кордоном. Визначені такі групи туристів: а) особистості, які їдуть для розваг, за сімейними причинами, на курортне лікування і ін.; б) особистості, які їдуть на засідання, з'їзди (наукові, адміністративні, спортивні й інше); в) особистості, які здійснюють поїздки морем, навіть терміном менше 24 годин.

Туристами не вважаються: а) особистості, які приїжджають в країну за договоруом або без нього в пошуках роботи; б) особистості, які залишаються на постійне місце проживання; в) жителі прикордонних районів, які живуть з одного боку, а працюють з іншого боку кордону.

Особистості, які відвідують ту або іншу місцевість або населений пункт, але не залишаються на ночівлю, вважаються *екскурсантами.*

Необхідною умовою розвитку рекреації є наявність *туристсько-рекреаційного потенціалу*, який може оцінюватися в різних масштабах: на рівні світу, країни, району і т.д. Під туристсько-рекреаційним потенціалом розуміють всю сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на відповідній території.

Туристський потенціал території, на думку авторського колективу, «ємне, багатоаспектне поняття, що охоплює сукупність природних, етнокультурних та соціально-історичних ресурсів, а також наявної господарської і комунікаційної інфраструктури території, що служать чи можуть служити передумовами розвитку певних видів туризму» [60, с. 128]. Рекреаційний потенціал авторами було визначено як «систему природних і суспільних об'єктів, їх властивостей і відношень, які можуть використовуватися або використовуються для цілей оздоровлення або відновлення (рекреації), попвнення, розширення чи

нагромадження (акумуляції) духовних і фізичних сил людини у відмінний від основного виду її діяльності час [145, с. 38]. Тобто, правомірним є поєднання цих двох дефініцій у поняття «туристсько-рекреаційний потенціал». О. Шаблій та З. Касянчук у своїй роботі бачили його складовими природні й антропогенні ресурси, які характеризуються кількісними і якісними характеристиками.

Сутністю поняття, що розглядається зацікавився Г. Будзович, визначивши туристсько-рекреаційний потенціал як «сукупність можливостей природних ресурсів, історико-культурних комплексів, об'єктів та соціально-економічних показників на певній території створювати умови для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності з дотриманням режиму її охорони [19, с. 130]. Автором була запропонована ідея про «основні складові рекреаційного потенціалу, а саме природні ресурси, історико-культурні комплекси і об'єкти та соціально-економічні показники», які на нашу думку, можуть об'єднуватися у такі фундаментальні складники як ресурси й інфраструктура.

Туристсько-рекреаційний потенціал трактуватимемо як особливу дефініцію, що передбачає наявність таких фундаментальних складників як *рекреаційні ресурси й туристська інфраструктура*, достатність розвитку яких на певній території сприяє відновленню сил людини під час здійснення різноманітних туристських акцій. Сьогодні в Україні науковцями пропагується територіальна систематика туристсько-рекреаційного потенціалу, яка пов'язана з територіальною організацією туристсько-рекреаційної діяльності. О. Топчієв, підтримуючи думку багатьох науковців, виділяє поняття «дестинації», яке «включає 1) туристські ресурси; 2) туристську інфраструктуру; 3) туристські підприємства й організації; 4) супутні підприємства з обслуговування туристів; 5) соціально-економічне середовище; 6) місцеве населення з його менталітетом [129, с. 132].

Узагальнюючи різні наукові погляди вчених, Т. Ткаченко дає таке визначення дестинації: це об'єкт (місто, регіон, район, місцевість, місце, заклад),

що має туристично-рекреаційні ресурси (унікальні або специфічні), які є привабливими для подорожуючих, доступними завдяки наявності необхідної інфраструктури (зручності, послуги), доведені до споживача у формі сформованого та підготовленого до продажу туристичного продукту сучасними засобами маркетингових комунікацій (наявність логотипа, торгової марки тощо) в системі важелів інтегрованого управління суб'єктами господарювання [128, с. 65]. Крім вищеозначених характеристик Н. Чорненька додає фізіологічний і психологічний аспект і визначає його як: 1. Сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов організації рекреаційної діяльності на певній території; 2. Певний обмежений запас рекреаційних ресурсів, доступний для використання; 3. Властивість ПТС здійснювати на людину додатній фізичний і психічний вплив [144, с. 9]. Ми погоджуємося з авторами щодо широкої палітри складових дестинації й перейдемо до більш глибшого розгляду туристсько-ресурсного потенціалу.

Розглядаючи співвідношення понять потенціал і ресурси, В. Герасименко вказує: «формування туристичного потенціалу регіону обумовлено можливістю використання туристичних ресурсів в організації і розвитку туристичної діяльності на певній території. Здатність суб'єктів туристичної діяльності ефективно використовувати туристичний потенціал регіону забезпечуватиме успішний розвиток як суб'єктів туристичної індустрії, так і регіону» [95, с. 10].

Важлива складова частина туристсько-рекреаційного потенціалу – рекреаційні ресурси, під якими розуміють компоненти географічного середовища і об'єкти антропогенної діяльності, що сприяють організації різних видів і форм рекреаційних занять.

О. Бейдик рекреаційні ресурси розуміє як об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність; сукупність природних, природно-

технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності та за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостей використовуються для прямого й опосередкованого споживання, надання рекреаційно-туристських і курортно-лікувальних послуг. У структурі рекреаційних ресурсів виділяють дві основні складові: природну та соціально-економічну (природні та історико-культурні ресурси рекреаційної діяльності). Характеристика рекреаційних ресурсів включає дані про якість природних умов, площу (або об'єм), на які ці якості поширюються, тривалість періоду, протягом якого певні якості проявляють свою дію» [13, с. 42].

В. Величко виділяє рекреаційно-туристські ресурси як «сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності та за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб» [20, с. 191]; Л. Черчик, доповнює цю думку, вказуючи, що це природні речовини та об'єкти, антропогенні явища та об'єкти, які володіють сприятливими властивостями, атракціями та характеристиками, мають споживчу вартість і служать чи можуть служити матеріальною основою для організації лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму та розвитку людей у певний час та за допомогою існуючих технологій і матеріальних можливостей. Ми підтримуємо авторів, визнаючи рекреаційні ресурси складником туристично-рекреаційного потенціалу певної терииторії.

Більшість класифікацій, представлених різними авторами в різні часи, Л. Нємець поділяє на «два основні різновиди залежно від того, під яким кутом зору розглядаються в них туристсько-рекреаційні ресурси: 1) класифікації, в основу яких покладені уявлення про походження туристсько-рекреаційних ресурсів; 2) класифікації, в яких туристсько-рекреаційні ресурси поділяються за особливостями їх використання залежно від певних видів рекреаційної діяльності» [85, с. 15].

Класифікації рекреаційних ресурсів є досить різноманітними, але більшість авторів підтримують думку про наявність природних (бальнеологічні, водні, лікувальні тощо), історико-культурних та соціально-економічних ресурсів.

В. Новикова виокремлює наступні групи рекреаційних ресурсів:

«1) рекреаційні об'єкти − територіально визначені (точкові або площинні) матеріальні утворення, споглядання абоспоживання яких здатне задовольнити рекреаційні потреби рекреантів;

2) рекреаційні властивості простору − такі властивості природного або штучного простору, споживання яких рекреантами призводить до рекреаційного ефекту;

3) явища та процеси рекреаційної дії − нематеріальні динамічні утворення, споглядання яких рекреантами призводить до задоволення їх рекреаційних потреб;

4) рекреаційні заклади − підприємства прямої рекреаційної дії, відвідування яких рекреантами призводить до рекреаційного ефекту;

5) рекреаційні заходи − сплановані рекреантами дії, беручи участь в яких рекреанти отримують рекреаційний ефект» [89 с. 133–134].

При вивченні природних геосистем з метою їх рекреаційного використання деякі автори виділяють природні, соціально-демографічні та економічні ресурси і чинники [59].

Під природними рекреаційними ресурсами розуміють природні територіальні комплекси, окремі компоненти природного середовища і їх речовинні складові, які мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісні і кількісні параметри і служать або мають всі передумови для того, щоб служити матеріальною основою для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей [140, с. 21]. Цікавою є думка Г. Денисика й В. Воловика, які виділяють рекреаційні ландшафти (оздоровчо-відпочинкові, лікувальні, спортивно-пізнавальні) як структурний елемент антропогенних ландшафтних

комплексів [38, с. 7], що входять до складу природних територіальних комплексів.

Звертаємо увагу на те, що культурно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси – культурні об'єкти (музеї), пам'ятки історії (пам'ятники та пам'ятні місця), архітектури (житлові будівлі, сакральні комплекси), археології (городища, кургани), етнографічні особливості території, що є важливим засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації [26, с. 121] та соціально-економічні рекреаційно-туристичні ресурси, які включають матеріально-технічну базу рекреації, частину матеріального виробництва, яка забезпечує відвідувачів, об'єкти рекреаційної інфраструктури (санаторно-курортні заклади, готелі та інші заклади для тимчасового проживання, об'єкти ресторанного господарства, транспортна інфраструктура), зайняті в рекреаційному господарстві трудові ресурси [88, с. 22], соціально-демографічні та економічні ресурси можуть бути об'єднані в антропогенні рекреаційні ресурси так як рушійною силою до їх виникнення є людина.

Отже, рекреаційні ресурси – природні й антропогенні геосистеми, об'єкти та явища природи, які мають комфортні властивості, унікальність, історичну або художню цінність, оригінальність, естетичну привабливість, лікувально-оздоровчу значимість, споживчу вартість для рекреаційної діяльності й можуть бути використані з метою відпочинку та оздоровлення людей у певний час та за допомогою існуючих технологій і матеріальних можливостей.

«Для рекреаційних ресурсів характерна відносність у їхньому оцінюванні й використанні: один і той же рекреаційний ресурс, залежно від наявних потреб і стандартів, які з часом помітно змінюються, може мати різні оцінки» [88, с. 42].

Найважливішими характеристиками рекреаційних ресурсів є такі:

1) обсяг запасів (дебіт мінеральних вод; площа цінних рекреаційних територій; екскурсійний потенціал (у годинах) рекреаційних центрів), необхідний для визначення потенційної ємності ТРС, рівня освоєності, оптимізації навантажень;

2) площа поширення ресурсів (розміри водоносних обріїв, пляжів, лісистість, обводнення території, границі стійкого сніжного покриву), яка дає змогу визначити потенційні рекреаційні угіддя, окреслити коло санітарної охорони;

3) період можливої експлуатації (тривалість сприятливого кліматичного періоду, купального сезону, залягання стійкого сніжного покриву), який визначає сезонність і ритмічність рекреаційної експлуатації території;

4) територіальна нерухомість більшості видів ресурсів, що зумовлює тяжіння рекреаційної інфраструктури й потоків до місць їхньої концентрації;

5) порівняно низька капіталоємність і невисока вартість експлуатаційних витрат, що уможливлює достатньо швидке створення інфраструктури й одержання соціального та економічного ефекту, а також самодіяльного використання окремих видів ресурсів;

6) можливість багаторазового використання при дотриманні норм раціонального природокористування і проведенні необхідних заходів щодо рекультивації і благоустрою [101].

Класифікація рекреаційних ресурсів з акцентом на природні рекреаційні ресурси розроблена І. Яковенко. Згідно з нею, рекреаційні ресурси класифікують за такими основними ознаками:

І. *За цільовим призначенням:*

1) ресурси цільового призначення, у т.ч. багатоцільового (комплексного чи конкуруючого) і спеціалізовані;

2) ресурси супутнього використання.

ІІ. За технологією рекреаційного використання:

1) рекреаційно-лікувальні;

2) рекреаційно-оздоровчі;

3) рекреаційно-спортивні;

4) рекреаційно-пізнавальні.

ІІІ. За використанням компонентів середовища:

1) кліматичні;

2) водні (поверхневі води);

3) бальнеологічні (підземні води);

4) грязьові й озокеритні;

5) геоморфологічні;

6) пляжні;

7) флористичні та фауністичні;

8) пейзажно-ландшафтні;

9) пізнавально-природні (інформаційні);

10) природно-антропогенні;

IV. *За територіальним поширенням:*

1) локальні;

2) площинні;

3) лінійні.

V.*За вичерпністю:*

1) вичерпні (у т.ч. відновлювальні й невідновлювані);

2) невичерпні.

Природні рекреаційні ресурси І. Яковенко поділила на такі групи:

I. Кліматичні ресурси, за головними для рекреації якісними характеристиками:

1) річний розподіл погоди;

2) тривалість комфортного періоду;

3) кліматичні характеристики для кліматолікування окремих груп захворювань.

II. Бальнеологічні та грязьові ресурси:

1) типи мінеральних вод та їх показання щодо лікування окремих хвороб;

2) типи грязей та їх застосування для лікування окремих хвороб.

III.Пляжні ресурси.

IV. Водні ресурси та можливості їхнього використання для купання та

водного спорту.

V. Ресурси рельєфу (земної поверхні) для пішохідного, гірськолижного, спелеологічного туризму, альпінізму, скелелазання.

VI. Біологічні рекреаційні угіддя та ресурси - промислові угіддя, промислові види рослин, тварин, риб

VII. Природно-пізнавальні – пам'ятки природи, заповідні урочища та ін. [150, с. 29].

Дослідженням ще одного фундаментального складника туристсько-рекреаційного потенціалу – туристської інфраструктурі присвячено роботи багатьох учених, серед яких: Н. Алєшугіна та колектив авторів [3], І. Волкова [22], І. Школа [147], А. Гайдук [25], Д. Корнева [63], О. Любіцева [70] та інші. Згідно з проектом Закону України «Про туристичні ресурси» туристична інфраструктура це – «сукупність об'єктів, що мають допоміжний характер і забезпечують належне функціонування туризму» [112]; також – це «сукупність галузей і закладів, які організовують та обслуговують індустрію туризму, туристичну діяльність загалом, що охоплює різноманітні транспортно-комунікативні ланцюги, системи готелів і комунального обслуговування, а також соціокультурне середовище, що їх оточує, та поєднує інфраструктури різних видів туризму [120, с. 48]. Рекреаційна інфраструктура – сукупність галузей і закладів, які обслуговують клієнтів і створюють рекреаційні ланцюги (парки, зони відпочинку, курорти, лікувально-оздоровчі заклади, бази відпочинку тощо), транспортні ланцюги, системи комунального обслуговування, торгівля і побутовий сервіс; різні форми звязку (поштовий, телеграфний, телефонний, електронний, друкований та ін.); готельні господарства, пункти громадського харчування [120, с. 47]; також (з огляду на земельні ресурси) це – земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів,

стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об’єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об’єктів стаціонарної рекреації [42].

Туристську інфраструктуру визначають як обов’язкову складову рекреаційно-туристичного потенціалу території, яка робить комфортним або ускладнює перебування людини в місці призначення, «зумовлюючи масовість або сезонність попиту, що також впливає на особливості облаштування внутрішнього простору рекреаційних закладів (опалення, кондиціонування тощо), створює додаткові труднощі або полегшує роботу менеджерів туристичної індустрії, екскурсоводів, гідів, аніматорів та іншого персоналу» [3, с. 13]. Ми не погоджуємося з думкою Г. Кулєшової, яка звужує це поняття, визначаючи як «комплекс споруд та мереж, що забезпечують нормальний доступ туристів до туристських ресурсів та їх належне використання в цілях туризму» [67, с. 10]. Разом з тим О. Любіцева, виокремлюючи сучасні методи розробки турів, вказує на те, що «тимчасове перебування людини поза місцем її постійного проживання обумовлює специфічний набір потреб, відмінний від потреб, що виникають у звичних для неї умовах. Формування цих потреб визначається наявністю вільного часу і особливостями його використання. До цих потреб пристосований відповідний комплекс послуг і товарів, які розробляються в розрахунку на цю категорію споживачів» [70, с. 6]. Елементами інфраструктури є будинки, споруди, транспортна інфраструктура, заклади культури та відпочинку тощо, які тим чи іншим чином задіяні в рекреації і туризмі. Стримувальними факторами в розвитку туризму й рекреації є: екологічна нестабільність; несприятливий візовий режим; відсутність чіткого регіонального регулювання; недостатня інформаційно-рекламна діяльність; податкове навантаження; недостатній рівень кваліфікації персоналу; невелика кількість готелів, які відповідають стандартам з надання послуг; відсутність на багатьох територіях сформованої інфраструктури.

Поняття туристсько-рекреаційного потенціалу не відповідає поняттю «умови і фактори розвитку рекреаційної діяльності». Не слід рекреаційні ресурси ототожнювати з рекреаційними умовами, під якими розуміють сукупність компонентів і властивостей природного середовища, які сприяють рекреаційній діяльності, при цьому не є її матеріальною основою (естетичність, пейзажне різноманіття ландшафтів, кількість сонячних днів на рік, тривалість злягання снігу в горах тощо) [117, с. 144] та з рекреаційною територією (територія, що використовується для оздоровлення людей, масового відпочинку, туризму і екскурсій). «У залежності від призначення виділяють дві групи рекреаційних територій: для короткочасної (лісопарки, зелені зони, приміські зони, водні об'єкти тощо) і тривалої (приморські райони, лікувально-санаторні курорти і курортні райони, туристичні комплекси) рекреації» [140, с. 34].

Іншим ємним поняттям рекреаційної географії є поняття «*господарчий потенціал рекреації*», або «матеріально-технічна база відпочинку і туризму» (частіше її ототожнюють «туристською інфраструктурою»). Це, передусім основні фонди, за допомогою яких проходить пряме виробництво, продаж і надання товарів і послуг рекреантам, а також ті додаткові засоби праці, які прямо не беруть участь у даному процесі, але служать покращенням умов рекреації.

Господарський потенціал рекреації створюється з рекреаційною метою. Складність цього процесу вимагає визначення таких понять, як рекреаційне освоєння і рекреаційна освоєнність (показник виміру ступеня освоєння). *Рекреаційне освоєння* – це багатосторонній процес пристосування території для тих чи інших видів рекреаційних занять і їх комбінацій. *Рекреаційна освоєнність території* – це досягнутий рівень господарського потенціалу рекреації в процесі територіального розділу праці. При цьому поріг освоєння конкретної території залежить від норм фізико-психо-соціальної комфортності видів рекреаційних ресурсів і рекреаційних навантажень.

На основі цих та інших первинних понять сформувались вторинні

рекреаційно-географічні поняття, такі, як рекреаційні потоки, рекреаційне навантаження, інфраструктура тощо.

Методи обліку рекреантів. Запорукою успішних досліджень в галузі рекреації є добре поставлений і територіально диференційований статистичний облік. Зараз широко розвивається статистика міжнародного туризму, яка використовує матеріали прикордонної та готельної реєстрації і, як правило, не враховує одноденні екскурсії (перебування менше 24 годин). Результати міжнародного туризму знаходять відображення в статистичному щоденнику Міжнародної Туристичної Організації (центр – Мадрид).

Статистика внутрішнього туризму поставлена в багатьох країнах слабо; доволі часто статистичні дані замінюються експертними оцінками. При цьому статистичні дані між країнами за деяким виключенням неспівставні, так як у визначення туристської міграції вкладаються різні критерії. Наприклад, в США при визначенні поняття «турист» береться критерій віддаленості від постійного місця проживання (мінімум 100 миль). Національний інститут статистики і економічних досліджень Франції визначає як туриста «кожного, хто перебував не менше 24 годин за межами постійного місця проживання за мотивами, які не мають службового характеру і не зв'язані з лікуванням». Статистична служба Великобританії вважає туристськими тільки мандрівки заради задоволення з мінімальною тривалістю 4 ночівлі. Федеральна статистична служба Німеччини вважає туристами тільки тих осіб, чиї мандрівки продовжуються 5 і більше днів (мінімум 4 ночівлі) без постійного місця проживання і мають виключно туристську мету: відпочинок, розваги, задоволення культурних, пізнавальних інтересів і таке інше. Не вважаються туристами, наприклад, особистості, які виїжджають по службі або для участі в конгресах, конференціях й інших подібних цілях. Крім того, у Франції дослідження проводять з 1 червня по 30 вересня, у Великобританії – в рамках календарного року, в ВРН – з жовтня до вересня-жовтня наступного року.

Основними статистичними показниками, які застосовуються в

економічних і географічних дослідженнях для характеристики рекреаційного потоку є:

1) чисельність рекреантів за одиницю часу (доба, місяць, літній період, рік і т.д.), які побували в рекреаційному районі;

2) кількість ночівель, проведених рекреантами у даному районі, за одиницю часу;

3) кількість туроднів, проведених рекреантами в даному районі за одиницю часу, вимірюється як сума ночуючих і неночуючих туристів. Останні два показники відображають не тільки чисельність рекреантів, але і тривалість їх перебування.

Річний сукупний рекреаційний ефект виражається добутком середньовиваженого (питомого) рекреаційного ефекту, який отримує один рекреант за один рекреаційний цикл (21-24 дні), на коефіцієнт, що враховує якість оздоровлення рекреантів, котрі пройшли через рекреаційну систему впродовж року.

Символічно розглянутий критерій можна записати так:

$$F=\sum_{i=1}^{n} \mathbf{P_i\gamma_i} \rightarrow \max, \quad (1)$$

де F - сукупний рекреаційний ефект від функціонування РС;

Рі - пропускна здатність і-го рекреаційного підприємства (рекреанти/ рік);

$\boldsymbol{\gamma_i}$ - коефіцієнт якості оздоровлення на і-му рекреаційному підприємстві;

n - кількість підприємств, що формують РС (i=1) [57, с. 67].

Величину сукупного рекреаційного ефекту визначають обсяги земельних, рекреаційних, трудових, матеріально-технічних і фінансових ресурсів. Зазначені обмеження є провідними при оптимізації процесу формування, розвитку й функціонування ТРС [118, с. 48]. Математичні та математико-статистичні методи (кореляційні, регресійні, таксономічні й факторні моделі) пропонуються для лінійного програмування, моделювання просторової дифузії тощо [115, с. 60-82].

Облік іноземних туристів має також ряд труднощів методичного характеру. Визначення чисельності туристів за частотою перетину кордону призводить до завищення загальної кількості міжнародних туристів, особливо в зв'язку з тенденцією відвідування декількох країн протягом однієї мандрівки. Тому показник ночівлі (або туроднів) більш об'єктивно характеризує міжнародний туризм, але і тут відсутня повна сумісність даних, так як в ряді країн враховуються ночівлі у всіх видах засобів розміщення, а в інших – тільки ночівлі в закладах готельного типу.

3. Зв'язки рекреаційної географії з іншими науками

Спільною *методологічною основою* рекреаційної географії є науковість світоглядних підходів, які розкривають сутність соціально-економічних формувань; основні закони її розвитку, правильне діалектичне розуміння взаємодії суспільства і природи в процесі суспільного відтворення; наукове пізнання зв'язків і взаємозв'язків між різними суспільними і природними явищами, з якими стикаються при географічному вивченні складного рекреаційного процесу і його соціально-географічних утворень. Лише на цій істинно науковій основі можлива розробка теоретичної бази рекреаційної географії й успішне вирішення її головного завдання – виявлення об'єктивних закономірностей формування і розвитку територіально-рекреаційних систем, механізму їх дії в конкретних соціально-економічних і природних умовах певних країн і районів.

Рекреаційна географія широко використовує такі відомі наукові методи системи географічних наук як історичний, порівняльний, картографічний, аналітико-статистичний, експедиційних досліджень, математичного моделювання. Соціальний характер предмету дослідження обумовлює застосування в рекреаційній географії засобів і прийомів, які склались в інших суспільних (балансових, соціологічних досліджень і т.д.) і медико-біологічних науках. «Серед загальнонаукових філософських методів передовсім виділяється

історичний. ТРС як об’єкти реального світу змінюються, проходять певні фази та стадії свого розвитку. Більше того, змінюються й самі принципи й методи пізнання дійсності, змінюються теорії і парадигми. Системний підхід розглядається як загальний метод дослідження об’єкта як цілого, тобто сукупності елементів, що перебувають у взаємозв’язку та взаємозалежності. Основу системного підходу становить діалектична логіка, що дає змогу побудувати цілісну картину об’єкта дослідження. Він забезпечує дослідника певною програмою дій, націленою на найбільш суттєві внутрішні та зовнішні зв’язки, які визначають особливості розвитку об’єкта, що вивчається. Картографічний метод дослідження у вивченні просторових форм рекреаційної діяльності виконує не тільки функцію зберігання інформації про розташування, властивості, зв’язки й відношення між рекреаційними об’єктами і явищами, але й виступає ефективним засобом наукового пізнання: у процесі карто використання виявлена дослідницька інформація може як кількісно, так і якісно перевершувати вихідну. Цілком мотивованим є використання рекреаційною географією методів географічної науки, наприклад, експедиційних досліджень. Важливого значення у дорекреаційних дослідженнях набувають також методи суспільних і медико-біологічних наук: балансовий, соціологічні опитування й анкетування, психологічні вимірювання. Дослідження суб’єкта рекреаційної географії – рекреанта – здійснюється на основі різних методологічних підходів: діалектичного (поєднання емпіричного досвіду з аналізом явищ у їх розвитку), генетичного (враховування попереднього розвитку об’єкта), дескриптивного (описове фіксування ходу подій з метою виявлення особливостей досліджуваного явища), біхевіористичного (вивчення поведінки рекреантів з метою оптимізації діяльності ТРС), інтегрального (одночасне використання у процесі дослідження соціальних, економічних, екологічних та інших критеріїв), конструктивного (моделювання змін і перетворень у рекреаційних системах), казуального (визначення передумов дій та рішень людей в економічному процесі), раціоналістичного (пошук раціональних законів розвитку рекреаційних систем), екологічного (рекреант розглядається як частина довкілля) та ін.» [118,

с. 38-44].

Рекреаційна географія має широкі зв’язки з іншими науками, особливо з географічною, і в першу чергу з економічною географією, географією населення, фізичною географією і медичною географією. Так, економічна географія розглядає рекреаційну діяльність, туризм, ТРС як елемент господарської системи, як галузь господарства, вивчає вплив рекреації на територіальну структуру країни, району. Займається районуванням туризму, співставляє ємність рекреаційних районів з обліком запиту і економічної ефективності, визначає оптимальну ступінь екстенсивності й інтенсивності використання території з точки зору економічної цілеспрямованості, оптимізує територіальну організацію обслуговування в рекреаційних районах, вирішує питання міжгалузевої «конкуренції» у районах розвитку туризму.

Географія населення розглядає вплив рекреаційної діяльності на систему розселення. Відомо, що туризм є значним чинником сучасності у виникненні й розширенні території міст. Географія населення вивчає рекреаційні потоки – своєрідні міграції населення.

Фізична географія займається оцінкою природних рекреаційних ресурсів, визначає стійкість природних комплексів (ландшафтів) до рекреаційних навантажень, вивчає такі важливі властивості територіальних природних комплексів як їх рекреаційну комфортність і ємність, виходячи з соціально-економічних нормативів рекреаційної діяльності. Крім того, фізична географія розробляє питання, які зв’язані з охороною природи в зв’язку з розвитком рекреації, тобто питання підтримки стійкості живої природи в умовах масового туризму.

Медична географія вивчає вплив природного середовища і регіональних умов життя, праці й відпочинку на здоров’я населення, а також географічного розповсюдження окремих хвороб. Їй належить велика роль у вивченні медико-біологічних аспектів рекреаційної діяльності. Особливо важлива її роль у вивченні психофізіологічної комфортності відпочинку і туризму, медико-біологічної ефективності рекреації у тому чи іншому районі.

Вивченням проблем рекреаційної діяльності в різних аспектах займаються багато інших наук. Рекреаційна географія користується результатами досліджень соціології, соціальної психології, загальної психології та фізіології людини. У цьому плані особливо важливі результати соціологічних досліджень: структури, використання вільного часу, об'єму і сутності рекреаційних можливостей для різних соціальних і вікових груп людей (Додаток 1).

Говорячи про взаємозв'язки рекреаційної географії з іншими науками і, зокрема, з географією туризму, Н. Сажнєва вказує: «Застосовуючи гнучкий теоретико-методологічний арсенал досліджень феномена туризму, саме географія туризму сьогодні більш плідно «адсорбує» міждисциплінарні геополітичні, економічні та соціологічні теорії й концепції туризму. У єдиному теоретико-методологічному руслі постнекласичної географії туризму формуються самостійні дисциплінарні напрями вивчення географії окремих видів туризму: географія ділового туризму (ділової активності), географія релігійного туризму й паломництва, географія екологічного туризму, географія індустрії анімації та розваг, географія міжнародного, національного, спортивного туризму тощо. Паралельно з комплексними рекреаційно-географічними дослідженнями розвиваються спеціалізовані географічні дисципліни: рекреаційна картографія, географія світової спадщини, курортна геоурбаністика тощо» [118, с. 35].

Завдання рекреаційної географії. Перед рекреаційною географією як комплексно-галузевою наукою стоїть цілий ряд важливих завдань. Передусім, це практичні завдання, які зв'язані з розвитком рекреаційних потреб, підвищенням ефективності існуючих і перспективних територіально-рекреаційних систем.

У цьому плані важливе значення має участь рекреаційної географії в процесі складання Генеральної схеми раціональної територіальної організації рекреаційної діяльності. При цьому особливо важливим практичним внеском рекреаційної географії може бути збір і обробка інформації за такими аспектам: вибору місць для організації нових ТРС і конструювання їх загальнодержавної

мережі, визначення різниці в рекреаційних потребах від місця до місця (в тому числі попиту на рекреацію в ТРС різного функціонального типу), оптимізація рекреаційних потоків, оцінка природних і культурно-історичних комплексів, соціально-економічних умов, визначення ємності рекреаційних територій.

Серед інших завдань рекреаційної географії особливо важливими є вивчення окремих територіально-рекреаційних систем різних видів і рангів з метою визначення їх спеціалізації і рівня концентрації, встановлення оптимальних взаємозв'язків і взаємозалежностей між їх підсистемами в інтересах надійного задоволення потреб рекреантів і складання комфортних умов для рекреаційної діяльності.

Успішне вирішення практичних завдань неможливе без подальшого розвитку теорії і удосконалення методів дослідження рекреаційної географії. Завдання розвитку теорії рекреаційної географії можна звести до двох основних напрямів. Перший із них – виявлення закономірностей територіальної організації рекреаційного обслуговування як формуючої специфічної галузі народного господарства і складових її різних таксономічних рівнів територіальних систем. Другий напрямок – подальша розробка рекреаційної районології: дослідження умов і факторів, закономірностей і ознак районоутворення, обгрунтування таксономічної системи рекреаційних об'єктів, складання програми характеристики рекреаційних районів, установка існуючих ознак їх типології.

Основні сили в галузі удосконалення методів рекреаційної географії мають бути направлені на подальше розширення статистичного аналізу, математичного і картографічного моделювання, на комбінування методів і прийомів дослідження, які склались в інших географічних і не географічних науках, для вироблення на цій основі оригінальних методик, необхідних для перетворення виявлених у процесі досліджень територіально-рекреаційних закономірностей в норми і стандарти. Розробка методики переходу від емпіричних територіальних закономірностей до нормативів – одне з найбільш

перспективних і основних завдань рекреаційної географії.

Відтак, завдання рекреаційної географії полягає в тому, щоб виробити уявлення про види і форми рекреаційної діяльності, про конкретні територіально-рекреаційні системи нашої країни і зарубіжних країн. Мова йде про те, щоб задовольнити пізнавальні запити потенційних рекреаційних мігрантів.

Контрольні питання:

1. Розкрийте особливості становлення рекреаційної географії як галузі географічної науки.
2. Що вивчає рекреаційна географія? Назвіть конструктивні завдання рекреаційної географії (які вона виявляє закономірності, що прогнозує і розробляє?)
3. Що є об'єктом і предметом дослідження рекреаційної географії?
4. Як змінюється предмет рекреаційної географії у різних соціокультурних системах?
5. Що означає ТРС? Дайте характеристику.
6. Які підсистеми є предметом вивчення рекреаційної географії?
7. Охарактеризуйте основні поняття рекреаційної географії.
8. Визначте методи обліку рекреантів.
9. У чому полягають зв'язки рекреаційної географії з іншими науками.
10. Зробіть висновок про місце географії туризму в структурі рекреаційної географії.
11. Схарактеризуйте рівні дослідження рекреаційної географії, що забезпечують розв'язання певних науково-практичних завдань.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте напрямки досліджень науковців, які зробили значний внесок у розвиток рекреаційної географії.

РЕКРЕАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ

План

1.Передумови становлення і розвитку рекреації.

2.Соціально-економічна сутність і основні функції рекреації.

3.Рекреаційні потреби, їх дослідження.

4.Суспільний поділ праці, структура і управління.

5.Фактори територіальної організації рекреаційної галузі.

1. Передумови становлення і розвитку рекреації

Рекреація – явище достатньо стародавнє. В історії розвитку рекреації виділяють п’ять етапів:

I – до початку XIX ст. – передісторія рекреації;

II – з початку XIX до початку XX ст. – елітарна рекреація й зародження масового туризму;

III – з початку XX ст. до другої світової війни – розвиток соціальної (масової) рекреації як способу активного проведення дозвілля;

IV – після другої світової війни – до 90-х років XX ст. – розвиток рекреації як ефективної економічної галузі;

V – із 90-х років XX ст. до нашого часу – сучасний етап перетворення рекреації на соціокультурне явище, комунікативний складник глобалізаційних процесів [118, с. 58].

Історики засвідчують велике захоплення мандрівками фінікійців і еллінів. Відомо, що кожний олімпійський рік сотні суден відправлялись від пристаней багатьох міст (колоній Древньої Греції) берегами Середземного і Чорного морів, щоб прибути в Олімпію до початку серпня, коли там проходило відкриття ігор і літературних фестивалів. Знатні римляни здійснювали поїздки для лікування на термальних джерелах. Відвідування завойованої Греції, яка вважалась центром світової культури, для знатного римлянина було обов’язковим.

У середні віки широко розповсюджується паломництво. У кінці XVII ст.

представників знатних класів європейських країн, які відвідали зарубіжні країни з інтересу, стали називати туристами.

Після промислової революції з появою залізничних доріг і пароплавів велику популярність мають європейські курорти – на морському узбережжі Італії і Франції, в горах Швейцарії і на мінеральних джерелах. Відвідуваними також стають такі відомі курорти, як Ніцца, Монте-Карло, Віші, Баден-Баден, Карлсбад (Карлові Вари). Відпочинок на цих курортах був привілеєм англійських лордів і банкірів, німецьких баронів і фабрикантів, російських дворян, індійських магараджів і американських плантаторів тобто знатних верств населення.

Подальше розширення міжнародних економічних зв'язків, які проявлялись в першу чергу в розвиткові світової торгівлі, призвело до збільшення світового руху населення. Ще більшим ростом руху населення супроводжувалось посилення міжрайонних господарських і культурних зв'язків усередині окремих країн. Активізація як світових, так і внутрішньодержавних господарських зв'язків сприяла зародженню такої форми мандрівок, яку в майбутньому (після другої світової війни) стануть називати масовим туризмом.

Перші туристські мандрівки були організовані англійським підприємцем Томасом Куком спочатку по території Англії, а потім і за її кордонами. Відома, таким чином, точна дата проведення першого організованого міжнародного туристського мандрування – 1863 року група англійських туристів відвідала Швейцарію. Однак і в цей час закордонні туристські поїздки були із-за дорожнечі доступні лише обраним.

Поява автомобіля збільшує рух населення і «скорочує» віддалі. Традиційні курорти в двадцяті роки минулого століття стають тісними, тому з'являються нові.

Якісне зрушення в характері рекреації проходить у період між першою і другою світовими війнами: поїздки починають запроваджуватися не тільки заради розваг і лікування, але і з пізнавальною метою. Посилюється тяга до

знайомства з природними, культурно-історичними, архітектурними й іншими надбаннями своєї країнами та інших країн світу. І все ж туризм ще не носив масового характеру, хоча вже і не був одноосібним туризмом. До туризму заохочуються доволі широкі верстви інтелігенції.

Після другої світової війни, в кінці 40-х років, починається сучасний етап в розвитку внутрішнього і міжнародного туризму. Правда, не у всіх країнах він почався в 40-і роки. У країнах, що значно потерпіли від війни, початок цього етапу припав фактично на кінець 50-х років. У цілому ж в цей період настільки стрімко розвивається як внутрішній, так і міжнародний туризм, що не тільки журналісти, але і вчені стали відзначати туризм як феномен XX ст., проводячи паралель між розвитком туризму і темпами науково-технічної революції.

Про динамічність рекреації свідчать статистичні дані розвитку міжнародного туризму: в 1950 році кількість іноземних туристів у світі досягало 25 млн. чоловік, в 1970 р. – 169, в 1973 р. – 213 млн. чоловік, нині ця цифра набагато збільшилася. У середньому чисельність іноземних туристів за рік зростає на 10%.

Порівняльні дані розвитку внутрішнього туризму практично відсутні. Але все ж ряд дослідників і Міжнародна Туристська Організація оцінює загальносвітову чисельність внутрішніх туристів числом, близьким до 1 млрд. чоловік. У найбільш економічно розвинутих країнах у туризмі беруть участь до 50% населення.

Які ж основні причини динамічного росту туризму? Причин багато. Основна – стрімкий ріст продуктивності праці в сфері матеріального виробництва викликаний науково-технічною революцією, яка збігається за часом з етапом масового туризму. Рівень і темпи росту продуктивності праці визначають ступінь задоволення особистих і суспільних потреб працівників.

Зростання культурного рівня населення призводить до істотних зрушень у структурі споживання, які проявляються в тому, що у населення швидше виростають запити в послугах, ніж матеріальних благах. Це пов’язано з тим, що

елементарні потреби людини (харчування, одяг і житло) відносно більш однобічні й мають відносну межу насичення порівняно з збільшенням потреб, які відносяться до інтелектуальних запитів людини. Високі економічні показники – це не самоціль, а засіб задоволення людських потреб, засіб підвищення рівня життя населення.

За рік спливає 8760 год. У1850 р. він розподілявся так: 5000 год. – робочий час, 3000 – сон і 1000 год. – вільний час (без сну). Через сто двадцять п’ять років відповідно: 3000, 3000 і 3000 год. Таким чином, складаються об’єктивні економічно обумовлені передумови для систематичного скорочення робочого часу і збільшення вільного часу. Тобто, одним із важливих факторів росту рекреаційної діяльності є збільшення вільного часу працівників.

Матеріальною передумовою масовості рекреації є також *прогрес у розвитку транспорту*. При цьому справа не тільки в різкому збільшенні швидкості, але і в значному зниженні транспортних тарифів, збільшенні кількості засобів перевезення в суспільному секторі, а також у великій кількості особистих транспортних засобів. У світі нараховується більше 0,5 млрд. особистих автомобілів: крім транспорту враховується і значно розвинена транспортна інфраструктура. У географічному плані вона перетворюється в транспортну систему, яка з’єднує найвіддаленіші райони світу і населені пункти в межах країни. Збільшення швидкості дозволяє різко скоротити час перебування в дорозі і за цей рахунок збільшити час перебування в рекреаційному районі або центрі, а також відвідати віддалені від місця проживання райони. Сьогодні на надзвуковому літаку з Європи в будь-яку точку земної кулі можна потрапити за 24 год. Зниження транспортних тарифів зробило доступним туризм і для населення з невисокими доходами. Важливе позитивне значення для туризму має координація між окремими видами транспорту в національному і міжнародному масштабах.

Істотним фактором росту рекреаційних міграцій є також негативні результати концентрації населення у великих індустріальних центрах та

розвиток сучасних виробничих умов. Механізація і автоматизація виробничих процесів скорочують фізичні навантаження, але відсутність фізичних навантажень і в неробочий час також призводить до хвороби XX століття – гіподинамії (недостатність руху). У зв'язку з цим збільшується значення активної рекреаційної діяльності, яка компенсує в певній мірі недостатність рухової активності.

2. Соціально-економічна сутність і основні функції рекреації

Безперервно зростаючі темпи і масштаби рекреації з усією гостротою поставили питання про сутність цього соціально-економічного явища і його основних функцій.

Крім вищеназваних характеристик рекреація є невід'ємною частиною політичного розвитку суспільства, складовим елементом якої є соціальний спосіб життя особистості. Деякі західні дослідники сутність рекреації розглядають, виходячи з так званої теорії інстинктів. Вони вважають, що людині властиве природжене прагнення подорожувати. З погляду вітчизняної науки, рекреаційні поведінка людини мотивується потребами. Потреба складніша від інстинкту й визначається суспільним розвитком.

Хоча в науці до цього часу не існує загальноприйнятої класифікації суспільних функцій рекреації, їх можна було б розділити на 4 основні групи: 1) медично-біологічну; 2) соціально-культурну; 3) економічну; 4) політичну (виховну).

Медично-біологічна функція полягає в санаторно-курортному лікуванні і оздоровленні. Оздоровлення через туризм – один із шляхів вирішення проблеми зняття виробничої і невиробничої втоми людини. Але це не єдиний шлях. Так, наприклад, вченими проводяться пошуки оптимального територіального планування міст майбутнього, які б зрівняли людину з навколишнім середовищем в умовах міста.

Соціально-культурна функція – це провідна функція рекреації. Культурні,

або духовні потреби – це потреби пізнання в широкому значенні, пізнання навколишнього світу і свого місця в ньому, пізнання змісту і призначення свого існування. Туризм відкриває великі можливості для духовного спілкування людини з природними, культурно-історичними і соціальними цінностями не тільки своєї країни, але і всього світу.

Серед *економічних функцій* рекреації і туризму основне місце належить такій із них, як просте і розширене відтворення робочої сили. Рекреація зберігає суспільно необхідний час. З точки зору політичної економії праця в сфері відпочинку і туризму накопичується, а потім перетворюється в речі через робітників матеріального виробництва. Завдяки рекреації підвищується здатність працівників до праці, збільшується термін зберігання повноцінної працездатності, що веде до збільшення фонду робочого часу завдяки скороченню захворюваності, підвищення життєвого тонусу. Цікавим у відношенні до праці є облік кількості збереженого робочого часу за рахунок рекреаційного ефекту, який виявляється, наприклад, в скороченні кількості захворювань.

З економічної точки зору важлива роль рекреації як нової форми споживчого попиту товарів і послуг, яка призводить до формування такої сфери господарської діяльності, яка поширює асортимент продукції традиційних галузей промисловості й сільського господарства.

В умовах товарно-грошових відносин рекреація і туризм виконують й інші економічні функції. Це, наприклад: 1) прискорений розвиток господарської структури окремої території країни; 2) розширення сфери застосування праці, тобто збільшення зайнятості населення за рахунок рекреаційного обслуговування в галузях, зв’язаних з рекреацією незалежно; 3) істотній вплив на структуру балансу грошових доходів і витрат населення територією країни на користь рекреаційних районів; 4) підвищення ефективності іноземного туризму як джерела отримання іноземної валюти.

Туризм і рекреація є важливим засобом *патріотичного виховання*.

Внутрішній туризм, як правило, з самого початку свого існування був зв'язаний з патріотичним рухом, з вихованням у населення любові до батьківщини на основі знайомства з природою, історичним минулим, місцями цікавих подій тощо.

Міжнародний туризм як форма внутрішніх економічних зв'язків відрізняється специфічними особливостями. Важливою із них є те, що тут предметами купівлі-продажу на світовому ринку виступають такі товари і послуги, які не мають відношення до прямого внутрішньо торгового обміну: послуги, які надають туристу в формі розміщення в готелі, харчування, екскурсій, носять характер товару.

Особливо слід підкреслити, що продаються і купуються не тільки товари і послуги, але і природні та культурно-історичні рекреаційні ресурси. Як і всі ресурси, вони мають запаси, які визначаються в даному випадку критичним порогом навантаження на них зі сторони туристів і матеріально-технічної бази рекреаційної галузі. Валютне надходження від міжнародного туризму, як і доходи від внутрішнього туризму, в своїй першооснові є своєрідною рекреаційною рентою за відвідування цікавих місць, використання лікувальних і унікальних властивостей території.

Друга особливість у тому, що суспільна праця, затрачена на виробництво послуг і товарів, реалізується на місці. Тут здійснюється не рух товару до потенційного покупця, а навпаки, покупець рухається до товару, що скорочує час кругообігу капіталу. Так, реалізація сільськогосподарської продукції на місці стимулює розвиток сільського господарства приміського типу, вирощування ранніх швидкодозріваючих сортів овочів і фруктів. Ефект при цьому досягається подвійний. По-перше, такі овочі й фрукти більш високо цінуються, по-друге, реалізація цієї сільськогосподарської продукції у віддалених від місця їх вирощування районах, наприклад експорт за кордон, не завжди можливий і у будь-якому випадку супроводжується значними витратами пов'язаними з пакуванням, транспортуванням і зберіганням.

Одна з переваг експорту через туризм полягає в розширенні ринку для товарів, які в даних випадках експортувались звичайними каналах. Інша перевага полягає в тому, що такий експорт дає можливість продавати за іноземну валюту більш широкий набір товарів і послуг, які ніколи не були б продані за іноземну валюту. Туризм значно допомагає збільшенню надходжень в іноземній валюті від міжнародних пасажирських перевезень.

У багатьох працях економістів, які спеціалізуються на туризмі, підкреслюється позитивна роль іноземного туризму для підйому економіки країни. Це означає, що туризм має інвестиційні переваги порівняно з промисловістю й сільським господарством. Часто приводяться такі аргументи на користь туризму:

1. Міжнародний туризм й рекреація дозволяють використовувати такі ресурси, які ні промисловість, ні сільське господарство не використовує. Іншими словами, туризм розширює природокористування. Особливе значення має освоєння рекреаційних ресурсів у країнах з обмеженими запасами корисних копалин.

2. Одна з позитивних – швидке отримання валюти.

3. При розвитку іноземного туризму реалізуються товари і послуги, які не можуть бути продані при традиційному експорті.

4. Середні строки на отримання валютної одиниці в туризму нижчі, ніж в традиційному експорті, тобто його рентабельність вища ніж рентабельність традиційного експорту.

3. Рекреаційні потреби, їх дослідження

Вивчення об’єму і структури рекреаційних потреб не є завданням географії. Це завдання інших наук, але в умовах міждисциплінарної взаємодії, синтезу знань географія повинна не лише використовувати результати інших наук, але і формулювати вимоги до них.

Вибираючи вид рекреації і географічний район відпочинку, людина або

група людей вирізняються окремими цілями, установками, запитами. При цьому потреби індивідів і груп людей диференціюються за різними ознаками, в тому числі й за регіональними.

Систематичне вивчення реальних процесів, тенденцій, об'єму рекреаційних потреб повинно проводитися в економічному, медико-біологічному, демографічному, соціологічному, соціально-психологічному і природознавчому аспектах.

Така широта дослідження об'єктивно витікає з того, що формування рекреаційних потреб проходить під впливом комплексу *факторів*, які можуть бути згруповані таким чином:

1. Соціально-економічні фактори: рівень розвитку виробничих сил; рівень виробництва споживчих благ, у тому числі послуг; рівень розвитку сфери відпочинку і туризму; реальні доходи населення; ціни на товари і послуги, у тому числі рекреаційні; рівень розвитку транспортної інфраструктури і транспортних засобів; тривалість відпусток; постановка реклами, інформації про рекреаційні райони і маршрути; соціальний і професійний склад населення; рівень культурного життя; рух населення; національні звичаї.

2. Демографічні фактори: співвідношення міського і сільського населення (ступінь урбанізації); статево вікова структура населення; склад і розмір сім'ї; особливості розселення.

3. Соціально-психологічні фактори: інтенсивність культурних і ділових зв'язків (комунікабельність); тип культурного життя; вплив моди; ціннісні орієнтації особистості.

4. Медико-біологічні фактори: стан здоров'я населення.

5.Природні фактори: природна зона, в якій проживає людина, особливості географічного положення у відношенні до моря, гір.

Одним із важливих питань *економічної оцінки рекреаційних потреб* є визначення ступеня задоволення потреб населення в рекреаційних послугах на сучасному етапі економічного розвитку. Ця проблема практично залишається

невирішеною. Економічною наукою найбільш вивчений комплекс потреб у продуктах харчування, проживанні та інших матеріальних благах. При цьому слід особливо підкреслити, що мова тут іде не про платоспроможний попит, який характеризує фактичне використання рекреаційних послуг які склались, а про потреби. Перспективна точка зору повинна враховувати рекреаційні потреби, які відображають мобільність структури споживання. Тільки на основі знань економічних законів руху рекреаційних потреб можна розробляти ґрунтовні методи і форми територіальної організації рекреаційної діяльності.

Економічна оцінка рекреаційних потреб визначає інші аспекти оцінок (медико-біологічний, соціологічний і соціально-психологічний), так як у ній знаходять відображення економічні можливості суспільства і його членів, тобто враховуються засоби, які суспільство або його окремі члени можуть затратити на задоволення рекреаційних потреб. Величина цих затрат залежить, в першу чергу, від об'єму сукупного суспільного продукту і пропорцій його розподілу. Останні визначаються головним економічним завданням суспільства на кожному конкретному етапі його розвитку.

Медико-біологічний аспект вивчення рекреаційних потреб полягає у визначенні об'єму і структури санаторно-курортного лікування. На основі регіональної медичної статистики курортологами розробляються зведені баланси потреб у санаторно-курортному лікуванні та можливості їх задоволення.

Потреби в курортній мережі вираховуються, як правило, виходячи з нормативів, запропонованих Центральним науково-дослідним інститутом курортології і фізіотерапії й виражаються кількістю місць на 1000 жителів. Основний норматив потреб у санаторно-курортному лікуванні – 2,2, в закладах відпочинку – 5,0. Виходячи з нормативних потреб, за розрахунками спеціалістів їх ріст поки значно випереджає можливості задоволення.

Мало вивчені з медико-біологічної точки зору потреби оздоровлення. У літературі зустрічаються загальні дані про медико-біологічні функції

рекреаційної діяльності. Це передусім, активні види рекреаційної діяльності (м'язове навантаження) та широка різноманітність рекреаційної діяльності (перехід з одного виду діяльності на іншу). Слабо вивченим залишається питання впливу місця, часу відпочинку на організм людини в залежності від місця її проживання, віку, соціальної належності, типу нервової системи тощо.

Соціологічні й соціально-психологічні дослідження рекреаційних потреб направлені на вивчення діалектичного взаємозв'язку рекреаційних потреб соціальних груп та індивідів з навколишнім середовищем.

Критерій організації рекреаційного простору, а також вплив простору на поведінку рекреанта мають соціологічний і соціально-психологічний характер, тому визначено суттєве значення двох наук – соціології й соціальної психології у вивченні рекреаційної діяльності. Соціологія вивчає рекреаційні потреби соціальних груп, встановлюючи їх зв'язок з потребами більш широких соціальних систем і суспільства в цілому. Соціальна психологія вивчає психологічні вимоги до рекреаційного середовища, які властиві соціальним групам й індивідам. При цьому географію передусім цікавлять ціннісні орієнтації соціально-територіальних спільнот.

Різні соціальні й вікові групи людей виявляють специфічні вимоги в процесі рекреаційної діяльності. Безумовно, всього різноманіття вимог врахувати неможливо. Але наукове обґрунтування класифікації вимогливості (відсоток населення міста, села, району, або країни в цілому, який властивий для того або іншого виду, засобу рекреації) різних груп відпочиваючих до природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів, до відповідних типів рекреаційних районів, до набору рекреаційних занять, до особливостей архітектурно-планувальної структури місць відпочинку, до ступеня активності проведення рекреації, до соціальних і вікових контактів тощо. має першочергове значення для територіальної організації рекреаційної діяльності.

Соціологічні дослідження рекреаційних потреб проводяться комплексно. ВУ них виділяються такі етапи:

1) вивчення сучасних тенденцій відпочинку за існуючими статистичними даними;

2) вироблення попередніх положень, зв’язаних зі складом рекреації і перспективою її розвитку;

3) проведення анкетних опитувань населення;

4) розробка гіпотез перспективного розвитку рекреації;

5) розробка теоретичних положень, які базуються на перевірці репрезентативних даних.

Такий метод дослідження обумовлений як недостатністю статистичних даних, так і можливістю отримати дані особисто від об’єктів дослідження.

Для вивчення рекреаційних потреб застосовуються звичайно методи вибіркового зондажу, які виходять із статистичної можливості їх характеристики за описом різних частин. Опитування всього населення зв’язане з величезними затратами і складною організацією. Прикладом такого обстеження є загальний перепис населення, а зондаж не вимагає повного його охоплення. Цей метод має свої принципи, свої обмеження і переваги.

Анкетне опитування проводиться за територіальними ознаками, причому в двох середовищах: 1) за місцем роботи чи проживання; 2) за місцем відпочинку або туристичної мандрівки.

4. Місце і роль суспільного поділу праці, структура і управління

Задоволення рекреаційних потреб населення стало можливим завдяки утворенню відповідної сфери в суспільному поділі праці. Рекреаційне обслуговування відноситься до невиробничої сфери, яка об’єднує всі види діяльності, які мають справу з розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ, а також з тими відносинами, які складаються в суспільстві.

Об’єктом організації рекреаційної діяльності, обслуговування рекреантів є людина і умови, в яких проходить її відпочинок. Для уточнення поняття рекреаційної галузі всі підприємства, які обслуговують рекреантів за ступінню

зв’язку з безпосередньо рекреаційною діяльністю можна розділити на першочергові, вторинні й третинні.

1. Першочергові підприємства обслуговують рекреантів. Основною формою таких підприємств у світовій практиці є туристично-екскурсійне бюро. Воно діє на місцях постійного проживання рекреантів, забезпечує їх точною інформацією про рекреаційні райони і транспортні засоби, якими вони можуть користуватися, укладаючи угоди з місцевими туристичними бюро рекреаційних районів про розміщення рекреантів даного населеного пункту, організовують екскурсії, мандрівки. До первинних відносять транспортні підприємства, які забезпечують перевезення рекреантів від постійного місця проживання до рекреаційного району і навпаки, а також пересування безпосередньо в рекреаційному районі; також відносять підприємства розміщення (туристські бази, готелі), підприємства суспільного харчування для рекреантів, підприємства в догляді за рекреаційними парками тощо.

2. Вторинні підприємства. До них відносять підприємства життєзабезпечення – це мережа харчування, роздрібної торгівлі, комунального і побутового обслуговування населення, неспеціалізований на туристських перевезеннях внутрішній транспорт, будівельна індустрія.

Постає питання: чи можна відносити вторинні підприємства до рекреаційної галузі? Це визначається за рівнем їх рекреаційної спеціалізації (за відношенням до використання підприємств рекреантами і місцевими жителями).

3. Третинні підприємства – це підприємства, які складають інші галузі господарства, але задіяні в рекреаційному обслуговуванні. Якраз через ці підприємства рекреаційна галузь впливає на інші галузі на загальнорайонному і загальнодержавному рівнях. Це, як правило, підприємства промисловості й сільського господарства, які обслуговують все населення, але задовольняють і потреби рекреантів. Вони виробляють туристський інвентар: спорядження, спеціальні туристські засоби руху. Спеціально проведене дослідження в США показало, що в сфері обслуговування туристів задіяно 24 галузі господарства країни, для яких індустрія туризму не є основною сферою діяльності.

5. Фактори територіальної організації рекреаційної галузі

Найбільш істотні обставини територіальної організації рекреаційної галузі можна, на наш погляд, називати *факторами* територіальної організації рекреаційної галузі.

Суспільно-економічні фактори – дії, які визначають територіальну організацію виробничих сил, особливо рекреаційної галузі. Під умовами територіальної організації виробничих сил розуміють природні й економічні обставини, в яких вони проходять.

Рекреаційні потреби відіграють роль провідного фактору територіальної організації рекреаційної галузі. При цьому розуміють, що стан потреб визначається дією соціально-економічних факторів. Але і рекреаційні потреби виступають в якості фактору лише у тій мірі, в якій вони вивчені. Навіть зрозуміла і вивчена потреба стає формуючим фактором у залежності від можливостей суспільства, передусім економічних. Тому всі фактори повинні аналізуватись з урахуванням лімітуючих соціально-економічних і політичних факторів розвитку туризму і відпочинку населення. «Рекреаційні потреби, як і попит, є соціально-економічною категорією, вони мають суто історичний характер і визначаються цільовими настановами суспільства, соціальними відносинами в ньому, а також національними, місцевими традиціями й звичками населення, тобто є всім тим, що в сукупності становить спосіб життя людей. Рекреаційні потреби є змінною категорією і залежать від різних чинників – природно-географічних, соціально-економічних, демографічних, геополітичних, медико-біологічних, соціально-психологічних тощо. За своїм походженням, рекреаційні потреби є фізіологічними, однак у процесі суспільного розвитку поряд з елементарними потребами у відпочинку формуються нові, соціально зумовлені рекреаційні потреби, які є складниками суспільних потреб і розвиваються за однаковими з ними законами.

У загальному вигляді серед рекреаційних потреб (відповідно до послідовності їхнього прояву) можна виділити такі три групи, орієнтовані на:

- відновлення фізичних і духовних сил, які були витрачені в процесі

трудової, навчальної і побутової діяльності;

- розвиток фізичних і духовних сил людини, соціально-трудового, культурного потенціалу суспільства, підготовка до трудової діяльності, до спілкування між людьми і т.д., тобто розвиток того, що вже раніше закладено вихованням;

- формування нових рис і якостей особистості, нового образу життя, розширення міжособистісних, міжнаціональних, міжвікових контактів, формування і розвиток навичок спілкування, сприйняття природи і культурних цінностей тощо.

Потреби суспільства й окремої особи в рекреаційній діяльності, які називають рекреаційними потребами, науковці поділяють за трьома рівнями організації людей: суспільство – група – індивід.

- суспільні (масові) рекреаційні потреби є провідними – це потреби у простому і розширеному відтворенні соціально-трудового та соціо-культурного потенціалу суспільства;

- групові рекреаційні потреби відбивають зміст потреб окремих вікових, соціальних груп, сім'ї тощо;

- індивідуальні рекреаційні потреби – це потреби конкретної особи у відновленні та розвитку фізичних і моральних сил, у фізичному, інтелектуальному та духовному вдосконаленні» [118, с. 90].

Конструктивні схеми систематизації найбільш активних факторів територіальної організації рекреаційної галузі: 1) фактори, що генерують потребу в утворенні рекреаційної системи. Вони зв'язані з процесами, які проходять у суспільній суперсистемі, і визначають необхідність і ймовірність формування рекреаційної галузі; 2) фактори, які реалізують рекреаційні потреби. Вони зв'язані як з природними і культурно-історичними ресурсами, так і з комплексом соціально-економічних можливостей.

Як генеруючі, так і реалізуючі фактори можуть бути територіально-локалізуючими і нелокалізуючими. Нелокалізуючі фактори означають їх вплив на рекреаційну галузь. Дія ж локалізуючих факторів просторово

диференційована і закріплює територіальний поділ праці в сфері відпочинку і туризму. Якраз це визначає зонально-кущове розміщення галузі.

Проблеми вивчення рекреаційної ємності території. Комплексна географічна проблема рекреаційної ємності території стала дуже актуальною в зв'язку з вирішенням двох взаємозв'язаних суспільних завдань – забезпечення повноцінного відпочинку людини і захисту природи в рекреаційних районах.

Використання природних територій з рекреаційною метою має все більш інтенсивні форми. Сутність інтенсифікації рекреаційного освоєння полягає не лише в повній реалізації передумов, які створюються співвідношенням рекреаційних ресурсів природного походження, але і у використанні позитивних для розвитку рекреації соціально-економічних умов і пом'якшення негативних умов для утворення оптимальної технології рекреаційного обслуговування. Однак поняття рекреаційної ємності території більшістю авторів зводиться до екологічного аспекту, навіть якщо вводяться деякі соціально-економічні елементи.

При визначенні рекреаційної ємності території необхідно виходити з того, що об'єктом рекреаційної діяльності виступає туристсько-рекреаційний потенціал, під яким розуміють всю сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних даних, які утворюють передумови для організації і проведення відпочинку і туризму. При вивченні туристсько-рекреаційного потенціалу в географічній науці постає проблема визначення рівнів його оцінки.

У залежності від масштабу оцінки змінюється об'єм поняття туристсько-рекреаційного потенціалу і елементів, які його утворюють, а разом з тим і рекреаційної ємності території. Туристсько-рекреаційний потенціал рангу країни або економічного району першого порядку включає як ресурсну складову, так і господарський потенціал рекреації – основні фонди і трудові ресурси. На відміну від них потенціал окремої функціональної зони курорту або національного парку спирається на значно менший набір складових, наприклад, на окремий біотоп.

На рівні країни і економічного району поняття рекреаційної ємності

виражає залежність оптимального рекреаційного потоку від рівня економічного розвитку, рівня життя населення, можливостей застосування трудових ресурсів у сфері відпочинку і туризму. Величина потоку рекреантів залежить від розміру країни (району), від запасів (в тому числі стійкості) рекреаційних ресурсів і їх багатоаспектності, просторово-часового розповсюдження, від ступеня розвитку необхідної туристської інфраструктури. Оптимальна величина потоку при інших рівних умовах по крайній мірі є функцією ресурсів, інфраструктури і транспортної доступності.

Деякі вчені звертають увагу також на пропорційність співвідношень між потоком рекреантів, терміном перебування їх в країні та чисельністю постійного населення.

Рекреаційна ємність залежить також від можливостей інвестування. Країни з низьким рівнем розвитку, навіть які мають величезні рекреаційні ресурси, не в змозі направляти великі інвестиції в інфраструктуру туризму і рекреації. Більше того, використання рекреаційних ресурсів, носить у цих країнах екстенсивний характер і часто призводить до порушення рекреаційного потенціалу. Прикладом цього можуть бути деякі африканські країни, які розвивають мисливський туризм, який призводить до винищення цінних диких тварин вище екологічно допустимих норм.

При переході до великомасштабних досліджень рекреаційної ємності території все більше значення в технології її рекреаційного використання має екологічний аспект. Але в цих дослідженнях неправомірно зводити рекреаційну ємність території до протилежностей між рекреаційними потребами і можливостями природи для їх задоволення. Дану протилежність слід враховувати, але з точки зору організації рекреаційної галузі. Такий погляд є недостатнім, щоб знайти радикальні шляхи вирішення багатьох проблем рекреаційної ємності території, особливо в інтенсивно освоєних районах.

Контрольні питання:

1. Характеристика основних функцій рекреаційної діяльності: а) медично-

біологічної; б) соціально-культурної; в) економічної; г) політичної.

2. Особливості тенденції географії валютних надходженнях і витрат від міжнародного туризму.

3. У чому проявляється економічна взаємозалежність між країнами, які приймають туристів, і країнами з яких вони мандрують?

4. Можливості іноземного туризму в підйомі економіки країн з низьким рівнем розвитку.

5. Економічна роль міжнародного туризму в різних країнах?

6. Основні положення методики визначення економічної ефективності туризму.

7. Сутність взаємодії суспільних, групових і індивідуальних рекреаційних потреб.

8. Важливі групи факторів формування рекреаційних потреб.

9. Основні напрями економічної оцінки рекреаційних потреб.

10. У чому полягає медико-біологічний аспект вивчення рекреаційних потреб?

11. Значення, завдання і основні напрямки соціологічних і соціально-психологічних досліджень рекреаційних потреб з позиції рекреаційної географії.

12. Причини появи рекреаційної галузі? Її функціональне значення.

13. Співвідношення понять «рекреаційна галузь» та «індустрія туризму»?

14. Як поділяються підприємства, заклади і організації за ступенем зв’язку з рекреаційною галуззю?

15. Сутність проблеми координації, планування і управління рекреаційною галуззю.

16. Що таке рекреаційна ємність території.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте генеруючі та реалізуючі фактори територіальної організації рекреаційної галузі.

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

План

1.Структура рекреаційної діяльності.

2.Класифікація рекреаційної діяльності.

3.Основні типи рекреаційних територій.

1.Структура рекреаційної діяльності

Рекреаційна діяльність – діяльність у вільний час, яка направлена на задоволення рекреаційних потреб людини (відновлення і розвиток її фізичних, психічних і духовних сил). Рекреаційні потреби реалізуються у різних видах рекреаційної діяльності й визначаються як індивідуальні, групові й суспільні вимоги до умов відновлення виробничих сил людини на даному рівні їх розвитку і характеру виробничих відносин. «Розвиток рекреаційної діяльності, крім основного призначення, сприяє створенню робочих місць, вливанню іноземної валюти, капіталовкладенням до місцевої економіки, раціональному використанню природних рекреаційних ресурсів, стимулює прибуткові внутрішні галузі – транспорт, громадське харчування, зв’язок, народні промисли, рекламно-інформаційну справу тощо [20, с. 5].

Структура діяльності людини у вільний час не менш складна, ніж у робочий. Скоріше, навіть більш складна, так як в робочий час технологія і організація виробництва суворо обмежує свободу вибору в діяльності людини, на відміну від вільного часу, коли людина має велику свободу підсвідомого або свідомого вибору способу відновлення сил.

Можна виділити дві основні *функції вільного часу*: 1) функція відновлення сил людини, які поглинаються сферою праці й іншими невідкладними заняттями, і 2) функція духовного (культурного, ідейного, естетичного і фізичного розвитку). Відновна функція (психофізіологічна) включає: харчування, сон, рух – просте відновлення психофізіологічних параметрів людини. Функція розвитку (духовно-інтелектуальна) включає:

лікування, пізнання, спілкування.

Види рекреаційної діяльності мають визначену кількість способів реалізації, які називають рекреаційними заняттями (купання, прогулянки пішки, збирання грибів і ягід, відвідування музеїв тощо) на відміну від задоволення повсякчасних фізіологічно необхідних потреб (сон, харчування). *Рекреаційні заняття* поділяють на дві групи, які об'єднують дві основні групи занять.

1. Група відновлення: а) рекреаційно-лікувальні заняття; б) рекреаційно-оздоровчі заняття.

2. Група розвитку: а) рекреаційно-пізнавальні заняття; б) рекреаційно-спортивні заняття. Рекреаційно-лікувальні заняття – система занять, суворо визначених методами санаторно-курортного лікування: кліматолікування, бальнеолікування і грязелікування. Тип рекреаційно-оздоровчих занять більш різноманітний. Сюди входять прогулянки, купання, сонячні й повітряні ванни, ігри, пасивний відпочинок, збір грибів тощо.

Рекреаційно-спортивні заняття направлені, передусім, на розвиток фізичних сил людини. Сюди входять спортивні ігри, парусний і моторний водний спорт, лижний спорт, довготривалі пішохідні переходи, підкорення гірських вершин. Рекреаційно-пізнавальні заняття використовуються з метою духовного розвитку людини. У цю групу входять, наприклад, відвідування пам'ятників культури, знайомство з природними об'єктами тощо.

Більшість видів рекреаційних занять у реальній ситуації комбінуються. Наприклад, прогулянка новими місцями виконує функцію руху і пізнання. Рекреант може свідомо протягом визначеного відрізку часу комбінувати рекреаційні заняття і чим їх більше тим ефективніше протікає рекреаційна діяльність, так як за одиницю часу більше задовольняється рекреаційних потреб. Стійка комбінація рекреаційних занять, які повторюються за визначений відрізок часу отримала назву *циклу рекреаційної діяльності* (Веденін, 1975).

Відомо, що однією з умов існування живих систем є властива живій матерії ритмічність біологічних процесів. Цілодобові (циркадні) ритми є

основним біологічним ритмом, невід'ємною властивістю живих систем і складають основу їх організації. Тому, первинно виділяють добовий цикл рекреаційної діяльності, як відповідне співставлення комплексів одночасних занять, які відбуваються протягом невеликих відрізків часу. Добові цикли, крім того, можуть багаторазово повторюватися протягом відповідного довготривалого відрізку часу. Можна виділити цикли відпусток, життєві цикли, цикл, який характерний для відповідної вікової градації (дитинство, юність, зрілість).

Відпускний цикл складається із добових циклів, але не є їх повтором. Наприклад, санаторно-курортне лікування розділяється на нерівні періоди: адаптаційний, лікувальний, екскурсійний. У кожного із періодів свій більш-менш стійкий добовий цикл.

Необхідно відмітити дві основні тенденції в еволюції рекреаційної діяльності, які відображають зміни у структурі рекреаційних потреб. Перша тенденція проявляється в збільшенні відносного значення рекреаційних оздоровчих, спортивних і пізнавальних занять, з однієї сторони, і у відносному зниженні лікувальних при абсолютному рості всіх видів занять, з другої. Особливо помітна тенденція росту популярності видів рекреації, зв'язаних з використанням природних ландшафтів. Другою тенденцією є виникнення нових, або тих, що не застосовувалися рекреаційних занять.

2. Класифікація рекреаційної діяльності

«Рекреаційна діяльність – складний і динамічний процес, якому притаманні певні особливості, відмінні від інших сфер господарської діяльності. В одних країнах рекреація і туризм є провідними секторами економіки, у інших вони не виходять на рівень більш-менш чітко оформленої галузі господарства, хоча все населення так чи інакше користується рекреаційними послугами. Рекреаційна діяльність характеризується функціональною різноманітністю, що виявляється у частій зміні рекреаційних занять і можливості одночасної

реалізації декількох видів занять на одній території (за умови наявності у рекреанта позитивних емоцій); можливістю комбінування видів діяльності на основі врахування взаємозамінності, взаємообумовленості й взаємовиключення тих чи інших рекреаційних занять (ефективність рекреаційної діяльності визначається здатністю комбінування інших видів рекреаційних занять, що забезпечує задоволення більшої кількості рекреаційних потреб за одиницю часу); циклічністю – послідовною зміною рекреаційних занять через певний проміжок часу [125, с. 20]. «Мотивують рекреаційну діяльність рекреаційні потреби» [118, с. 112].

Структуру рекреаційної діялності розглядає Н. Сажнєва (Додаток 2) [118, с. 125]. Розглянемо детально структуру рекреаційної діяльності. У науковій літературі зустрічаються різноманітні класифікації і групи рекреаційної діяльності. Найчастіше в їх основі лежать: 1) мета мандрівок, 2) характер організації (сезонність, характер руху рекреанта, його вік, активність занять), 3) правовий статус, 4) тривалість мандрівок (термін перебування у відповідному місті).

1) У міжнародній практиці в класифікації мети прибуття міжнародних туристів виділяється конгресний туризм, рекреаційна діяльність розваг. У США прикладом центрів розваг є такі міста як Лас-Вегас і Рено. Останній нараховує 75 тис.жителів, а прибувають біля 12 млн. туристів за рік з метою відвідування ігрових будинків.

За суспільними функціями і технологією виділяється лікувально-курортна, оздоровча, спортивна (маршрутний туризм, альпінізм, гірськолижний туризм тощо) і пізнавальна рекреаційна діяльність.

Лікувально-курортна рекреація відрізняється за основними лікувальними природними факторами: клімат, мінеральні джерела, лікувальні грязі. У відповідності з ними вона поділяється на три основні групи: *кліматолікування, бальнеолікування, грязелікування*. У залежності від їх поєднання можуть бути виділені: бальнео-грязелікування, бальнео-кліматолікування, клімато-бальнео-

грязелікування. Умови лікувально-курортної рекреації повинні суворо відповідати медико-біологічним нормам. Виділені курортологією території для лікування людей відповідають суворо заданому комплексу властивостей.

У відповідності з природними ландшафтними зонами всі *курорти* поділяються на: 1) рівнинні приморські з переважанням середземноморського клімату, степового клімату, клімату пустель, клімату лісів вологих субтропіків, лісового клімату помірних широт, клімату напівпустель; 2) рівнинні континентальні курорти включають зони тайги, лісів помірного поясу, лісові мусонні клімати помірних широт, степові й лісостепові, субтропічні ліси і напівпустелі; 3) гірські курорти включають передгірські, низькогірські (від 500 до 1000 м над рівнем моря), середньогірські нижнього поясу (від 1000 до 1500), середньогірські верхнього поясу (від 1500 до 2000 м), високогірні (вище 2000 м) курорти.

Оздоровча і спортивна рекреація найбільш різноманітна. Великою популярністю у всьому світі користується купально-пляжний відпочинок. Так, якщо в середньому кількість туристів збільшується на 6-8 % у рік, число іноземних туристів на 10-12 %, то кількість «морських» туристів збільшується на 15 % у рік. Бюро туризму і відпочинку США опублікувало результати проведеного ними дослідження. З'ясувалося, що 75 % туристів США віддають перевагу проведенню часу на воді або біля води з різними рекреаційними заняттями: купання, сонячні ванни, прогулянки берегом, гра в м'яч на пляжу, водні лижі. Основним мотивом приїзду в Грецію, наприклад, за даними опитування, є літній приморський відпочинок – 70 % туристів.

Прогулянковий і промислово-прогулянковий відпочинок включає в себе такі заняття як прогулянки на відкритому повітрі, огляд пейзажів, збір грибів і ягід, морських молюсків, коралів й інших дарів природи.

Маршрутний туризм (рекреаційну діяльність) часто порівнюють з туризмом взагалі. Він може бути спортивним (кваліфікаційним), а може носити любительський, тобто просто оздоровчий характер. За характером перешкод

частіше всього він поділяється на рівнинний і гірський. Цей вид рекреації базується на бажанні людини долати природні перешкоди, боротися з природними стихіями, впритул наблизитись до них. Маршрутний туризм тісно пов'язаний з пізнавальним краєзнавчим туризмом, з патріотичним молодіжним рухом. За характером він може бути пішохідним, моторизованим тощо. Різноманітний і радіус його дії: місцевий (в околицях), загальнодержавний. Великий розвиток отримав водний туризм, як прогулянковий, так і спортивний. Ці види включають водно-моторний спорт, водно-лижний спорт, греблю на каное, парусний спорт і т.п. Як правило, ці види туризму співвідносяться з купально-пляжним туризмом у рекреаційних центрах, готелях на берегах морів, озер і річок.

Все більш популярним стає підводний спортивний туризм з метою підводного фотомисливства на морських тварин. Підводні види спортивного туризму включають не тільки елементи спорту, але і елементи пізнавального інтересу. Пізнавальний аспект має, наприклад, археологічний підводний туризм, який розвивається в середземноморських країнах, де туристів приваблюють руїни античних міст-портів під водою. Великі перспективи підводного туризму є в тропічних країнах у місцях скупчення коралових рифів.

Відома популярність риболовного туризму. Наприклад, витрати на придбання населенням США риболовного і мисливського спорядження в загальних витратах на рекреаційні товари складають 26 %.

Мисливський туризм. Мисливство зв'язане з мандрівками і має за головну мету відпочинок у природі, а не матеріальне збагачення. Такі види туризму як фото- і кіномисливство відносяться до пізнавальної форми туризму. Мисливський туризм все більше регламентується в зв'язку з проблемами охорони тваринного світу. Це також один із коштовних видів іноземного туризму. Особливо дорогі сафарі в Канаді. У багатих іноземців викликають інтерес зони мисливства в Африці, Азії, США, Європі, Австралії. Велика частина мисливців-туристів у ці країни прибуває із густонаселених країн з

бідними мисливськими угіддями: із Франції, Італії, Бельгії, Швеції, Великобританії тощо.

Гірськолижний туризм в останні роки отримує стрімкий розвиток. Відкриваються спеціалізовані гірські курорти з розвинутою системою обслуговування.

Альпінізм також стає більш масовим. Усі рекреаційно-спортивні заняття висувають високі й доволі однорідні вимоги до природно-територіальних комплексів. Це відображається в спортивних нормативах, які визначають тип і кількість перешкод, які повинні долатися, характеристику трас.

Пізнавальна рекреація. Пізнавальні аспекти присутні в значній частині рекреаційних занять. Однак виділяються пізнавальні рекреаційні заняття, які зв'язані з інформаційним «використанням» культурних цінностей, тобто відвідуванням культурно-історичних пам'ятників, архітектурних ансамблів, а також з ознайомленням з новими районами, країнами, з їх етнографією, фольклором, природними явищами і господарськими об'єктами. Наприклад, цікавим природним об'єктом пізнавального туризму є Долина Гейзерів на Камчатці.

Один із пізнавальних видів рекреаційної діяльності – спостереження за тваринами. Так, в світовій практиці є прецедент використання місця проживання морських котиків у якості видовища для туристів. На острові Св. Павла площею 104 км^2 (острови Прибилова Берингового моря, США) знаходяться 10 таких місць. На одному з них вбудована галерея і оглядова башта для туристів, які знімають фотографії й кінофільми про життя котиків.

Внутрішній пізнавальний туризм має велике виховне значення у формуванні патріотизму, особливо у молоді. Пізнавальні мотиви міграційної рекреації знаходяться в прямому зв'язку з культурним рівнем населення, а також з цільовими установками рекреаційної галузі. Американський учений І. Хоппе відмічає такий парадоксальний факт, як бажання охватити в процесі мандрівок якомога більше об'єктів. Пізнавальний аспект спрямований на престиж, а не

науковість мандрівки. За даними І. Хоппе, на огляд кожного цікавого природного явища в США витрачається в середньому 3 хвилини.

Окреме місце в міжнародному і внутрішньому туризмі займають конгресний туризм, виставки, ярмарки, спортивні змагання, фестивалі й паломництво «святими місцями». Ці заходи викликають доволі значні туристські потоки.

Конгресний туризм зв'язаний з розширенням міжнародних науково-технічних контактів між спеціалістами і вченими. Нині число міжнародних конгресів перейшло за 3 тисячі, а число учасників досягає 3-4 млн. чоловік. Витрати учасників конгресів дають 5-6 % всієї суми надходжень від міжнародного туризму. Валютні надходження від кожного учасника конгресу в 2-3 рази більші, ніж від звичайного туриста, тому багато країн зацікавлені у розвитку активного конгресного туризму.

Поділ вільного часу в залежності від характеру його використання на щоденний, щотижневий і цілорічний є важливим у методичному відношенні, так як служить основою для вивчення структури відпочинку і використання вільного часу для рекреаційних цілей. Диференційований таким чином вільний час дозволяє класифікувати рекреаційну діяльність за періодичністю і за територіальними ознаками. Використання щоденного вільного часу і повсякчасна рекреація зв'язані з місцем проживання, міським середовищем і їх просторовою організацією. Щотижнева рекреація залежить від розміщення приміських рекреаційних об'єктів. Використання цілорічного вільного часу зв'язане з розміщенням рекреаційних об'єктів курортного типу. Виходячи із приведеної диференціації вільного часу, виділяють рекреацію всередині населеного пункту; щотижневу – вихідні дні («уїк-енд») – приміську (місцеву); цілорічну в період відпустки і канікул (може бути всередині району, загальнодержавною, міжнародною).

2) За характером організації рекреація поділяється на регламентовану (або сплановану) і самодіяльну. Регламентована, або, як вона частіше

називається, планова, рекреація – мандрівка і перебування за точним, раніше затвердженим регламентом. Рекреанти забезпечуються комплексом послуг за раніше придбаними путівкам на відповідний термін (відпочиваючі в санаторіях, будинках відпочинку і на турбазах). Якщо рекреантам надається лише частина послуг, то таке обслуговування буде частковим.

Під *самостійною неорганізованою рекреацією* розуміють самостійну мандрівку рекреанта, не зв'язану ніякими взаємними обов'язками з рекреаційними підприємствами. Якраз цей вид рекреації є на даному етапі розвитку індустрії туризму гострою проблемою так як у сезон-пік у Причорномор'ї, наприклад, на частку неорганізованих рекреантів припадає біля 50-75 % загальної чисельності туристів, що складає особливу напругу в функціонуванні транспорту і сфери обслуговування.

За кількістю учасників розрізняють індивідуальний і груповий туризм. Під індивідуальним розуміють мандрівку не тільки однієї людини, але і сім'ї.

Для цілей районного планування велике значення має такий показник, як *щільність соціальних контактів*, яка виражається числом рекреантів на одиницю площі. Бажання до максимального об'єднання може бути назване «центробіжністтю», а до максимальних контактів – «центроспрямуванням». Природньо, що територіальна організація центробіжних форм відпочинку буде істотно відрізнятися від територіальної організації центроспрямованих форм відпочинку. В першому випадку характерними будуть дисперсність сфери обслуговування, незначна щільність транспортної мережі, екстенсивне використання рекреаційних ресурсів. Мікросередовище другого виду наближається до урбанізованих форм відпочинку. Враховуючи відоме протиріччя окремої особистості, зонування курортів повинно поєднувати тихі зони з мінімумом контактів і зони з максимумом контактів.

За ознакою руху туризм поділяється на стаціонарний і кочовий. Це доволі умовний поділ, оскільки туризм, по-перше, обов'язково зв'язаний з переміщенням із місця проживання в місце відпочинку, а, по-друге, туристи

навіть в місцях відпочинку відрізняються великим рухом. У Прибалтиці, наприклад, менше 10 % відпочиваючих проводять весь свій час на території закладів відпочинку. При виділенні *стаціонарного туризму* підкреслюється, що в даному випадку мандрівка проводиться заради перебування на відповідному курорті. До стаціонарних форм туризму відноситься і лікувальний туризм і окремі види оздоровчо-спортивного туризму.

Кочовий туризм вимагає постійного руху, зміни місця перебування. Із зростанням технічних можливостей транспорту посилюється тенденція до кочового туризму, здатність туристу до «споживання простору».

Зміна конкретного руху рекреаційної діяльності відображається на географії матеріально-технічної бази туризму. Ріст руху, особливо збільшення автотуристів, посилює лінійно-вузловий принцип територіальної організації туризму. Матеріально-технічна база туризму все більше тяжіє до доріг. У результаті зросту індивідуальних транспортних засобів збільшується час перебування туристів у декількох місцях за рахунок перебування в іншому місці. Проходить розвиток рекреаційного господарства в ширину поряд з одночасним поглибленням територіального поділу праці в рекреаційній галузі.

Ступінь руху відображається на підходах до вивчення туризму, в тому числі й до оцінки рекреаційних ресурсів. Наприклад, оцінка пейзажного різноманіття біля автотрас буде відрізнятися від оцінки ландшафтів для пішохідного і стаціонарного туризму. Відомо, що частота зміни пейзажів для пішохідного туризму повинна бути більша, ніж для автотуризму.

Багато видів рекреації мають *сезонний характер* як за природними, так і соціально-економічними причинами. Сезонність породжує багато соціальних і економічних проблем. Передусім сезонність понижує рентабельність експлуатації рекреаційної інфраструктури, утворює «піки» і «прогалини» в зайнятості трудових ресурсів і навантаженні сфери обслуговування й транспорту. Так, зайнятість у приморських рекреаційних районах у зимові місяці понижується в 3-4 рази порівняно з липнем-серпнем. Більшість людей бажає

відпочивати літом, у сонячний період. Сонце, таким чином, виступає істотнім об'єктивним фактором сезонності. З'являється тенденція поділу відпустки на дві частини: 4-6 недільна відпустка в «традиційний» і 1-2 недільна відпустка в несезонний період року. Очевидно, це буде відпочинок на гірськолижних курортах у зимовий сезон, який стає все більш популярним.

Сезонність у рекреації пояснюється і тим, що промислові підприємства і заклади виробили такий ритм праці, який передбачає надання відпусток більшості працівникам і службовцям якраз влітку. Такий же ритм має і система освіти. Ряд видів рекреації, особливо лікувально-курортного типу, мають цілорічний характер, хоча і тут спостерігається нерівномірність рекреаційного потоку.

За характером використаних транспортних послуг туризм поділяють на автомобільний (індивідуальний), автобусний, авіаційний (рейсовий або чартерний), залізничний, пароплавний (морський, річковий, озерний).

На долю *автотранспорту* припадає ¾ усіх світових пасажирських перевезень. У Західній Європі біля 70 % туристів мандрують індивідуальними автомобілями, а в 90-і роки ця цифра була біля 25 %. У США цей показник дорівнює 90 %. В обслуговуванні туризму на короткі дистанції в основному використовують автобусний, а на дальні дистанції – авіаційний транспорт. Наприклад, на атлантичних лініях розвиток авіаційних перевезень призвів до катастрофічного спаду морських пасажирських перевезень. Тепер вони складають лише біля 10 % всього об'єму трансатлантичних пасажироперевезень.

Широке розповсюдження отримали *чартерні авіаційні перевезення* туристів. Чартерні літаки – це літаки, орендовані на разове перевезення або декілька вильотів. За допомогою чартерних літаків організовуються ексклюзив-тури, тобто групові туристські мандрівки за раніше обговореним маршрутом з попередньо оплаченими транспортними витратами.

Залізничні туристські перевезення менш розповсюджені, особливо в невеликих за територією країнах. Залізничний транспорт намагається витримати

конкуренцію зі сторони інших видів транспорту шляхом підвищення комфорту і швидкості. Залізничні шляхи включають інклюзив-тури.

Роль морського транспорту в туризмі. В останні десятиліття стрімко росте круїзний туризм. Круїз – це морська мандрівка, як правило, замкненим колом на одному і тому ж судні за окремим маршрутом із зупинками в місцях, які цікавлять туристів, або ж в місцях, які є відправними пунктами для екскурсій. Круїзне плавання стає переважною формою експлуатації сучасного пасажирського флоту. Основні маршрути круїзів спрямовані до теплих морів. Найбільш розвинені круїзні мандрівки Середземномор'ям (особлива велика інтенсивність круїзів у водах грецького архіпелагу). Крім того, розвиненим є Карибський район, де переважаюча кількість туристів відпочивають на Багамських островах. За розмахом виділяють також морські порти скандинавських країн. Швидкими темпами росте кількість круїзних рейсів у Тихоокеанському басейні. За кількістю круїзних відправлень перше місце в світі займає порт Нью-Йорк. Серед провідних країн круїзного туризму – Англія, Норвегія, Греція, Італія, Франція, Німеччина, США, Ліберія. Перспективи морського туризму величезні так як у світі освоєно лише 10 % маршрутів, які належать морському туризму.

Практикуються і такі специфічні форми туристських мандрівок, як рух на оленях і собачих упряжках в районах Сибіру, а в майбутньому можливі вильоти вертольотами над вулканами, мандрівки на дирижаблях.

3) За правовим статусом туризм поділяють на національний (внутрішній), тобто туризм у межах своєї країни, і міжнародний, або іноземний туризм. Ці два види туризму в розвинених у туристському відношенні країнах розвиваються разом. У іншому випадку можуть скластись диспропорції в обслуговуванні внутрішніх й іноземних туристів, що порушує атмосферу гостинності, складає соціально-психологічну напругу.

Міжнародний туризм поділяють на активний і пасивний, у залежності від його впливу на платіжний баланс країни. Для кожної країни мандрівка її

громадян в інші держави називається пасивним туризмом, а приїзд іноземців – активним туризмом.

3) *За терміном перебування* туризм поділяють на короткотривалий і довготривалий. Якщо термін туристської мандрівки або перебування складають не більше 3 діб, то його відносять до короткотривалого туризму, а більше трьох діб – до довготривалого. В міжнародному туризмі відпочиваючих тривалістю менше 24 годин відносять до категорії «екскурсант». Під екскурсією розуміють колективне відвідування музею, визначних місць, виставок; поїздки, прогулянки з освітньою, науковою, спортивною метою.

3. Основні типи рекреаційних територій

У вирішенні сучасних проблем виділення ареалів для довготривалого заміського відпочинку спостерігаються дві основних тенденції: 1) розвиток урбанізованих рекреаційних територій на базі курортних населених пунктів або великих курортних агломерацій; 2) розвиток рекреації на ненаселених територіях шляхом утворення рекреаційних парків. До проміжних рекреаційних територій можна віднести ареали відпочинку в сільській місцевості.

Серед територій першого типу масове розповсюдження у всьому світі отримали приморські райони відпочинку, лікувально-санаторні окремі курорти і курортні райони, гірськолижні туристські комплекси.

Приморські рекреаційні райони розвиваються дуже швидко. За чисельністю прибулих рекреантів вони займають друге місце після інтенсивно відвідуваних туристами столиць світу. Поява масового попиту на відпочинок біля моря, необхідність його задоволення збіглися з інтенсивним впровадженням швидких методів будівництва. В курортних районах застосовувались звичайно швидкі методи будівництва, а часто і територіальне планування курортних комплексів майже не відрізнялось від звичайних міст. Так виникали урбанізовані рекреаційні комплекси Іспанії, Франції, Болгарії й інших країн. Як правило, характерними рисами територіальної структури цих районів є лінійне

поширення біля берегової смуги і незначне ешелонування всередині території. При цьому подальший ріст приморських комплексів йде знову таки не всередині, а по периметру берегової смуги. Утворюються крупні лінійні рекреаційні агломерації, що призводить до багатьох негативних явищ: падає ефективність відпочинку в зв'язку з звичайними атрибутами міського життя, ускладнюються соціальні проблеми місцевого населення.

До урбанізованих форм організації рекреаційної діяльності відносять також *санаторно-лікувальні курорти*, які використовують ряд факторів географічного середовища в профілактичних і лікувально-відновлювальних центрах. Давно відома можливість таких природних факторів як клімат, мінеральні води і лікувальні грязі, які дають лікувальний ефект при багатьох захворюваннях. Сучасною курортологією накопичені значні знання про механізм впливу факторів географічного середовища на людину.

Масово розповсюджені й дуже різноманітні за складом, властивостями, лікувальним застосуванням і впливом на організм мінеральні води і лікувальні грязі, які разом з комфортними кліматичними умовами служать основою розвитку багатьох курортних центрів і районів.

Розвиток *рекреаційної діяльності на ненаселених територіях* за своїм розмахом з урахуванням як приміського, так і довготривалого міського відпочинку виходить в останнє десятиліття на передній план. Це зв'язано з структурними зрушеннями в рекреаційній діяльності, які виражаються ростом активності відпочинку, його центробіжностю і кочовим характером. Одна з форм організації великих територій для відпочинку і туризму – утворення природних рекреаційних парків.

Природний рекреаційний парк – це такий об'єкт, який об'єднує інтереси охорони природи та організацію рекреації. Це райони унікальних природних і культурних цінностей. Майже 100 країн світу мають такі парки, а всього їх у світі нараховується близько 1200 та еквівалентних їм територій площею 130 млн. га. Парки мають такі основні завдання: 1) охорона природних (або мало

окультурених) ландшафтів; 2) організація бази для наукових досліджень у природних умовах; 3) створення умов для пізнавального туризму; 4) природоохоронна виховна робота.

Функції рекреаційних парків, організованих на ненаселених територіях, повинні відображати рекреаційні потреби, які склались. Типологія територіальних рекреаційних систем розроблена І. Зорiним, В. Преображенським, Ю. Веденiним (1975) спирається на типологію функцій рекреаційної діяльності. Згідно з цим рекреаційні парки поділяють на три основних функціональних типи: 1) оздоровчий, 2) спортивний, 3) пізнавальний.

Контрольні питання:

1. Основні функції рекреаційної діяльності.
2. Що таке рекреаційні заняття, їх типи?
3. Поняття «цикл рекреаційної діяльності», його характеристика.
4. Основний критерій територіальної організації рекреаційної діяльності, його суть.
5. Основні тенденції в еволюції рекреаційної діяльності відповідно до рекреаційних потреб.
6. Класифікація рекреаційної діяльності за критеріями.
7. Основні типи рекреаційних територій.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте рекреаційну діяльність за її видами. Наведіть приклади.

РЕКРЕАЦІЙНА ОЦІНКА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ТА МЕТОДИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ НАВАНТАЖЕНЬ НА ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ

План

1.Основні положення рекреаційної оцінки природних ресурсів.

2.Визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси.

1. Основні положення рекреаційної оцінки природних ресурсів

Оцінка природних ресурсів складається із таких обов'язкових етапів: 1) виділення об'єкту оцінки – природних комплексів, їх компонентів і властивостей; 2) виділення суб'єкту, з позиції якого проводиться оцінка. Спочатку при оцінюванні рекреаційних ресурсів суб'єкт визначає туристичний напрямок за яким здійснюється декларування оцінок і їх практичної обмеженості; 3) формулювання критеріїв оцінки, які визначаються як масштабом і метою дослідження, так і властивостями суб'єкту; 4) розробка параметрів оціночної шкали градації, яка має синтетичний характер, так як за цією шкалою визначається оцінка. Шкали показують оціночні відношення між суб'єктом і об'єктом. При цьому виникає питання про кількість ступенів шкали. Частіше всього використовуються 3-4 або 5-6 ступенів. Кожна ступінь є показником інтенсивності взаємодії властивостей даного об'єкту зі станом суб'єкту. *Інтенсивність взаємодії* може змінюватися від незначної до сильної. П'ятибальна шкала оцінки передумов для рекреації включає такі градації: а) найбільш сприятливі; б) сприятливі; в) помірно сприятливі; г) мало сприятливі; д) несприятливі.

У зв'язку з основними позиціями суб'єкту і оцінки в рекреаційній географії склались три основні типи оцінювання природних ресурсів: медико-біологічний, психолого-естетичний і технологічний.

Медико-біологічний тип. Даний тип оцінки відображає вплив природних факторів на організм людини. При цьому оцінюється їх комфортність для

організму рекреанта.

Провідну роль при медико-біологічних оцінках відіграє клімат. Кліматологами і курортологами рекомендується ціла система методів оцінки кліматичних ресурсів для відпочинку і туризму. Під кліматом розуміють багатолітній режим погоди, властивий тому чи іншому району. Його вплив на людину може проявлятись через конкретну погоду, під якою розуміють комплекс взаємозв'язаних і взаємообумовлених метеорологічних елементів і явищ.

У центрі уваги оцінки знаходиться стан організму людини як відповідна реакція на комплексну взаємодію погоди. Тобто, рекреаційна оцінка клімату полягає у вивченні залежності стану людини від взаємодії метеорологічних факторів. Довгий час увагу дослідників було спрямовано на пошук сучасних методів вимірювання окремих елементів і явищ природи, які впливають на організм людини. Але такого роду дослідження виявились малоефективними, так як на організм людини діє одночасно декілька метеорологічних факторів. У процесі пошуку нових методів вимірювання була розроблена система умовних (ефективних) температур. Ними характеризується комплексний вплив метеорологічних елементів: температури повітря – t, відносної вологи – r, швидкості вітру, сонячної радіації і довгохвильового випромінювання.

Комплексний показник, який характеризує вплив температури і вологості, називається ефективною температурою – ЕТ; температури, вологості і швидкості вітру – еквівалентно-ефективні температури – ЕЕТ; температури, вологості, швидкості вітру і сонячної радіації – радіаційно-еквівалентні температури – РЕТ.

З урахуванням умовних температур зв'язано уявлення про «зону комфорту», яка для багатьох людей лежить в межах від 17° до 23°С. Однак зона комфорту може змінюватися в широких межах у залежності від стану здоров'я людини; віддаленості від постійного місця проживання, пори року тощо. Зона комфорту у активних рекреантів лежить в межах 12-16 ° ЕЕТ.

Другий метод медико-біологічних оцінок – метод комплексної кліматології, який враховує вплив всього комплексу метеорологічних елементів на організм людини. Цим методом можна охарактеризувати «погоду доби» і «погоду моменту», а також контрастність зміни погоди. Використання «погоди доби» мотивується добовим ритмом багатьох функцій організму людини, зв'язаних з добовим ходом погоди. У поняття «погода доби» входить уявлення про співставлення метеорологічних умов попередньої ночі і наступного дня, що вкрай важливо для з'ясування закономірностей добової ритміки в організмі людини.

Поняття «погода доби» є ефективним при вивченні клімату багатьох районів у плані порівняння, а особливо при вивченні клімату курортних районів. У групі безморозної погоди відмічають наступні класи: 1 – сонячна, дуже жарка і дуже суха (t_{cc} (середня добова) > 22°, r_{cc} < 40 %); II – сонячна, жарка і суха; III – сонячна, помірноволога і волога, з хмарами вночі; IV – з денною хмарністю; V – х нічною хмарністю, VI – похмура; VII – дощова; XVI – дуже жарка і дуже волога (t_{cc} > 22°, r_{cc} < 80%). Погоду I класу називають суховійно-засушливою, а XVI класу – вологотропічною. У групу погоди з переходом температури повітря через 0° входять класи: VIII – з хмарним днем; IX – з сонячним днем. У групі морозної погоди визначають: X – слабо, XI – помірно, XII – значно, XIII – сильно, XIV – суворо і XV – дуже морозну погоду. Кожний клас морозної погоди відстає один від одного інтервалами середньої добової температури повітря в 10° (слабоморозна погода має середню добову температуру в межах від 0 до 2,4°). Кожний клас морозної погоди поділяється на погоду з вітром і без вітру, а іноді, крім того, і на погоду з сонячним і похмурим днем. Виділення погоди з вітром необхідно тому, що вітер при від'ємних температурах сильно впливає на тепловий стан людини.

Найбільш благоприємні для здоров'я людини ті класи погод, коли вдень багато сонця (I,II, III, V класи).

В останній час застосовуються оцінки контрастної зміни погоди. Це такі

зміни, які призводять до істотних змін у фізіологічних функціях людини. Вони спостерігаються як при проходженні активних атмосферних фронтів, які обумовлюють різкі зміни багатьох елементів погодного комплексу, так і в умовах специфічних форм місцевої циркуляції.

У залежності від значення контрастної зміни погоди (в відсотках) виділяють наступні режими погоди: *дуже стійкий (25%), стійкий (25-34%), змінний (35-50%) і сильно змінний (50%).* Чим більша зміна погоди, тим важче відповідати на питання, на яку погоду під час відпустки може розраховувати рекреант.

У залежності від середньої температури тіла людини типи погод були поділені на 9 категорій: від край холодної до дуже жаркої. При оцінці впливу жарких погод, коли температура шкіри людини залишається незмінною, краще користуватися показником величин потовиділення.

Комфортний стан – найбільш приємне теплове відчуття (коли людина не відчуває ні жари, ні холоду) виникає при середній температурі шкіри – 31-33°. Зниження її на декілька градусів викликає також відповідне переохолодження тіла людини. При жаркій погоді напруга терморегуляторних механізмів людського організму характеризується величиною потовиділення, а при холодній погоді оцінюється величиною середньої температури шкіри.

Рекреаційна географія, на думку Н. Сажнєвої має широкий арсенал методів і критеріїв оцінювання рекреаційних ресурсів, однак при цьому їх комплексне оцінювання, що є необхідним для ефективного використання рекреаційного потенціалу території, залишається поки що нерозв’язаною теоретико-методологічною проблемою [118, с. 198-229]. Авторка відмічає, що рекреаційна дигресія – це порушення природного середовища у результаті впливу на нього рекреантів. Ступінь дигресії природного середовища безпосередньо залежить від рекреаційного навантаження і стійкості до нього природних комплексів. Визначення рекреаційного навантаження пов’язано з тривалістю перебування відпочивальників на рекреаційних територіях упродовж

усього комфортного періоду. Рекреаційні навантаження, що визначають межі переходу природного комплексу з однієї стадії дигресії в іншу, використовують для встановлення рекреаційної місткості території, під якою розуміють максимальну здатність території прийняти рекреаційне навантаження без деградації природного середовища. Її ще називають екологічною місткістю території. Розрахунок рекреаційної (екологічної) місткості має таку формулу:

$$E = \sum_{i=l}^{i=k} \boldsymbol{niSi} \quad (2)$$

де *E* – екологічна місткість території, люд./дн.;

$\boldsymbol{ni}$- максимальне значення навантажень, які призводять природні комплекси 1-го класу стійкості відповідно до 1-ї або 2-ї стадії дигресії, люд./дн.га;

$\boldsymbol{Si}$- площа природного комплексу 1-го класу стійкості до рекреаційного навантаження, га.

Залежно від функціонального зонування території, наявності площ, де рекреаційна діяльність обмежується господарськими, адміністративними та іншими причинами, екологічна місткість через введення відповідних поправочних коефіцієнтів зменшується. Н. Сажнєва пропонує такі методики оцінювання рекреаційних ресурсів.

Доцільність використання того чи іншого підходу при оцінюванні рекреаційних ресурсів зумовлена характером останніх. Так, наприклад, оцінювати кліматичні рекреаційні ресурси варто на основі медико-біологічного підходу, що враховує їх комфортність для рекреанта і сприятливий вплив на організм. На основі медико-біологічного і технологічного підходів оцінюються бальнеологічні ресурси і лікувальні грязі. При оцінюванні бальнеологічних ресурсів використовуються як *кількісні* ($м^3$ води за добу на $км^2$ території, кількість джерел мінеральної води на одиницю площ, їхньої мінералізації, температура, концентрація водневих іонів, органічних речовин та ін.), так і якісні (унікальний, хімічний, сприятливість для лікування тих чи інших хвороб, запах, смак тощо) показники. Наведемо приклади класифікації та типізації

бальнеологічних ресурсів. Так, наприклад, мінеральні води поділяються за:

– ступенем їх мінералізації – прісні (до 2 г/л), малої мінералізації (2-5 г/л), середньої мінералізації (5-15 г/л), високої мінералізації (15-35 г/л) та розсоли (більше 35 г/л, деякі джерела – більше 50 г/л). При цьому до питних лікувально-столових вод належать води з мінералізацією 1-10 г/л; до лікувальних – 10-15 г/л або за наявності в них бальнеотерапевтичного вмісту миш'яку, бору та деяких інших біологічно активних елементів – понад 10 г/л. У суворо дозованій кількості допускається вживання води з мінералізацією понад 15 г/л;

– іонним складом – хлоридні, гідрокарбонаті, сульфатні, натрієві, кальцієві, магнієві в їх різноманітному поєднанні;

– газовим складом – вуглекислі, йодо-бромні, сульфідні, миш'яковисті, залізисті, азоті, хлоридні, натрієві, метанові, радонові;

– температурою – термальні мінеральні води (з $t° > 37°C$);

– кислотністю – лужні, нейтральні, кислі тощо.

Лікувальні грязі (пелоїди) – це природні органомінеральні колоїдальні утворення, які мають високу теплоємність і теплоутримуючу здатність, містять, як правило, терапевтично активні речовини (гази, біостимулятори) і живі мікроорганізми. Лікувальні грязі генетично поділяються на чотири основні групи: торфові (органогенні болотні відкладення, які містять більше 50 % органічних речовин, а ступінь їхньої бактеріальної переробки (ступінь розкладу) становить 40 % і більше); сапропелеві (намули переважно прісних водойм, більше ніж на 50 % збагачені органічною речовиною); намулові сульфідні (намули, здебільшого солоних водойм, відносно збіднені органічною речовиною (менше 10 %) і збагачені сульфідами заліза і водорозчинними солями); сопкові (напіврідкі глинисті утворення, які формуються в нафтогазоносних областях).

Таблиця 2

Лікувальні властивості окремих мінеральних вод

Мінеральні води	Особливості застосування	Медичні показання (основні)
Хлоридні	внутрішньо	широке застосування (органи травлення, жовчна система, серцево-судинна система тощо)
	зовнішньо	нервова система, суглоби, шкіра, гінекологія
	інгаляція	органи дихання
Вуглекислі	зовнішньо	серцево-судинна система, гіпертонія
	внутрішньо	органи травлення, печінка, нирки
Сірководневі (сульфідні)	зовнішньо	серцево-судинна система, нервова система, ендокринна система, обмін речовин, гінекологія
Радонові	зовнішньо	імунобіологічна реактивність організму, протизапальна дія
	внутрішньо	пієлонефрит, шлунково-кишковий тракт
Азотні	зовнішньо	серцево-судинна система, шкіра, ендокринна система
Миш'яковисті	внутрішньо	система кровообігу, серцево-судинна система, шлунок, імунна система, ендокринна система
	зовнішньо	шкіра, периферійна нервова система, анемія
Залізисті		органи кровотворення, анемія
Без специфічних компонентів	внутрішньо	хронічні захворювання шлунково-кишкового тракту, сечостатевої системи, порушення обміну речовин
Бромні, йодні, йодо-бромні		атеросклероз, органи травлення, сечостатева система
Крем'янисті		седативний, протизапальний, антитоксичний вплив
Фтористі		каріє с

Потенціал родовищ мінеральних вод та лікувальних грязей одного типу визначається за формулою:

$П_k = V_k/tn_k$, (3)

де $П_k$ – природний потенціал родовища чи групи родовищ природних рекреаційних ресурсів k-го виду, люд./рік;

V_k – сумарні запаси природних рекреаційних ресурсів к-го виду, одиниць/рік;

n_k – норма споживання природних рекреаційних ресурсів к-го виду на один курс лікування, одиниць;

t – термін регенерації мінерального ресурсу, років.

До водних рекреаційних ресурсів належать моря, озера, річки, водосховища, ставки, придатні для водних видів відпочинку, туризму і спорту. Оцінку угідь для купання, тобто пляжних і водних рекреаційних ресурсів подано у таблиці 3. Крім оцінювання пляжних угідь, наведеного у таблиці зроблено розрахунок ємності (місткості або пропускної здатності) пляжів за площею (W_{p1}) і довжиною берегової смуги пляжів (W_{p2}):

$W_{p1} \leq FxR_1$; (4)

$W_{p2} \leq L/R_2$; (5)

де F – площа природних і штучних пляжів, $м^2$; L – довжина берегової смуги природних і штучних пляжів, які використовуються для входу у воду, м; R_1 – приведений коефіцієнт, що враховує норму пляжу на одного відвідувача й орієнтоване завантаження пляжу (орієнтовно може бути прийнятий для морських пляжів 0,25, річкових і озерних 0,15, для дитячих пляжів 0,5); де R_2 – коефіцієнт, що враховує норму довжини берегової смуги на одного відвідувача й одночасне завантаження пляжу. Звичайно приймається 0,1-0,2 (верхня межа для умов режимних обмежень використання пляжу).

Важливе місце серед рекреаційних ресурсів відводиться рельєфу. З одного боку, він суттєво впливає на просторову диференціацію кліматичних, біотичних та інших ресурсів. З іншого – має важливе значення для задоволення потреб людини в красі, створюючи сприятливий психологічний клімат для успішного лікування, відпочинку та оздоровлення.

Таблиця 3

Оцінювання угідь для купання

Ширина зони мілководдя, м		Літологія донного ґрунту в зоні мілководдя		Швидкість течії, м/с		Площа водної прибережної рослинності, % на 100 м периметра води		Число літніх днів з середньодобовою температурою води 18-22^0 С	
арактерис ика	цінка балах	характерис тика	цінка в балах	аракте истика	цінка в балах	рактерис ика	оцінка в балах	характерис тика	оцінка в балах
-10	4	піщаний	4	0	4	0	4	0	4
0-20	3	дрібно-гравій ний	3	-1	3	-10	3	60-80	3
0-40	2	валун ний	2	-2	-2	0-50	2	0-62	4
-100	1	глинис тий	1	-3	1	0-80	1	30-50	1
100	0	мулистий	0	3	0	80	0	>30	0

Хоча оцінювання рельєфу як рекреаційного ресурсу з погляду двох суб’єктів – рекреанта і рекреаційної галузі – є цілком протилежним: найпривабливіші для відпочинку і найбільш контрастні території (передусім гірські) водночас є найбільш важкодоступними з огляду на інженерно-будівельне освоєння території. Психолого-естетичне оцінювання рельєфу є суб’єктивним. З метою запобігання рекреаційній дигресії, рекреаційному освоєнню території має передувати ознайомлення з особливостями її рельєфу для визначення оптимального рекреаційного навантаження.

Біотичними ресурсами можна вважати:

– рекреаційні ліси;

– складники природно-заповідного фонду (ботанічні, лісові, ентомологічні, іхтіологічні, орнітологічні, загальнозоологічні заказники: ботанічні та зоологічні пам'ятки природи; ботанічні сади та зоопарки);

– фауну мисливських господарств.

Рекреаційна цінність цих ресурсів визначається такими показниками, як лісистість, породний склад і бонітет деревостою; естетичність і частота зміни

пейзажів, ландшафтів; фітонцидність; заболоченість території; наявність грибних та ягідних місць, водойм; доступність з погляду ведених рекреаційного господарства і для рекреантів; географія нозоареалів та інші медико-географічні особливості території.

Якщо критерії і методика оцінювання природних рекреаційних ресурсів розроблена досить добре, то оцінювання історико-культурних ресурсів не має загальноприйнятої схеми. У світовій практиці прийнята якісна оцінка історико-культурних пам'яток, які залежно від їх художнього та історичного значення, ступеня збереженості й унікальності поділяються на 7 груп. Найвищим балом оцінюються історико-культурні об'єкти світового значення, внесені до Списку ЮНЕСКО. Однак не можна, на нашу думку, ставити в один ряд такі об'єкти, як єгипетські піраміди і, скажімо, будинок у Філадельфії, у якому було проголошено державну незалежність США.

Науковцями було запропоновано варіант бальної оцінки пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів:

$$A = \sum_{i=1}^{f} \boldsymbol{Pi} + \sum_{i=1}^{n} \boldsymbol{Ti} + \sum_{i=1}^{k} \boldsymbol{Si} + \sum_{i=1}^{n} \boldsymbol{Ri} + \sum_{i=1}^{s} \boldsymbol{Fi}, \quad (6)$$

де А – інтегральний показник пізнавальної цінності історико- культурних ресурсів; Р – пам'ятки історії; Т – історико-архітектурні пам'ятки: S – видатні місця сучасної архітектури; R – традиційні промисли і ремесла; F – пам'ятки народного фольклору.

Для зіставлення як комплексних, так і одиничних оцінок вчені пропонують застосовувати *коефіцієнт пізнавальної цінності,* причому чим ближче його значення до одиниці, тим більшою є цінність.

$$Кр = A/A_{max}, \quad (7)$$

де А – сума балів пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів: $A_{мах}$ – максимально можлива сума балів [125, с. 54].

Коефіцієнт пізнавальної цінності, зважаючи на його механічність, певним чином ігнорує художню та історичну цінність об'єкта. Розширення сфери застосування історико-культурних ресурсів у рекреаційному господарстві є

стимулом до подальших пошуків ефективних показників оцінювання пізнавальної цінності, привабливості та придатності цих ресурсів для окремих видів рекреаційних занять, їх доступності та унікальності.

Наведені показники та критерії оцінювання рекреаційних ресурсів, як правило, відображають *географічний підхід.* Низька оцінка хоча б за одним із параметрів різко знижує загальну рекреаційну цінність території загалом.

Оцінюватися рекреаційні ресурси можуть залежно від виду відпочинку, оздоровлення та лікування, еколого-географічної ситуації, ландшафтних особливостей території, з позицій людини, яка відпочиває або є організатором відпочинку. Таке оцінювання називають комплексним.

Таблиця 4

Комплексне оцінювання рекреаційного потенціалу території

Показник	3	2	1
Оцінка естетичних якостей території, Ое	Пейзажні ландшафти, високий ступінь екзотичності й унікальності, контрастність	Низький ступінь екзотичності й унікальності, відсутність контрастності	Рівнинні, сильноліс исті території
Оцінка мінеральних вод, Ом	понад 1000 $м^3$/доба/$км^2$	100-1000 $м^3$/доба/$км^2$	100 $м^3$/доба/$км^2$
Оцінка лісів, Ол	60%-40%	15-40%; більше 60%	менше 15%
Оцінка кліматичних умов, Ок	понад 100 днів з t>15°С	80-100 днів з t > 15°С	менше 80 днів з t >15°С
	понад 110 днів з t<0°С	100-110 з t <0°С	менше 100 з t <0°С
Оцінка водоймищ, Ов	велика кількість незабруднених водоймищ, придатних для універсального використання	придатні для плавання, сплавляння на байдарках і каное	обмежені можливості
Оцінка природоохоронних територій, Оп	більше 5% території	3-5%	до 3%
Історико-культурний потенціал, Оі	більше 18 об'єктів /100 $км^2$	8-18 об'єктів/100$км^2$	менше 8 об'єктів/100 $км^2$
Транспортна доступність, От	більше 0,42 км/$км^2$	0,29-0,42 км/$км^2$	менше 0,29 км/$км^2$
Забезпечені	більше 3 на 100	1-3 на 100 $км^2$	менше 1

сть санаторно-курортними закладами, Ос	км^2		на 100 км^2
Оцінка рекреаційного навантаження, Он	гірські місцевості	височинні місцевості з пагорбами	рівнинні, низовинні місцевості

Оцінка забезпеченості розраховується за формулою:

$$От = L_З + L_{ав}/S_{тер}, \quad (8)$$

де $L_З$ - довжина залізничного полотні;

$L_{ав}$ – довжина автошляхів;

$S_{тер}$ – площа території.

Оцінка забезпеченості санаторно-курортними закладами розраховується за формулою:

$$Ос = Кс/S_{тер}100(одиниць/км^2), \quad (9)$$

де Кс – кількість санаторно-курортних закладів профілакторії, бази відпочинку та ін.).

Комплексна оцінка потенціалу території розраховується (окремо для літнього і зимового сезонів) за формулою:

$$О = Ое + Ом + Ол + Ов + Ок + Оі + Оп + От + Ос + Он \quad (9)$$

На основі комплексної оцінки визначається коефіцієнт рекреаційної цінності області за формулою:

$$Кр = 0/0_{мін}, \quad (10)$$

де, 0 – величина інтегральної оцінки (у балах), $0_{мін}$ – мінімальна кількість балів (10) [118, с.189-209].

Психолого-естетичний тип. Естетичне сприйняття себе і всього оточуючого в психіці людини, як потреба в красі, – один із сильних проявів її духовного світу . В зв’язку з цим істотно важливо дати психолого-естетичну оцінку природним рекреаційним ресурсам, так як краса в будь-якому її прояві виховує особистість. Не випадково території, які мають велику естетичну цінність, при рівності інших властивостей користуються підвищеним попитом у

рекреантів.

При психолого-естетичній оцінці враховується емоційний вплив відмінних рис природного ландшафту і його компонентів на людину. Методика цієї оцінки відрізняється складністю і слабо розроблена. Вона зводиться до визначення емоційної реакції людини на той або інший природний комплекс. Визначено, що найбільш високий ефект мають крайові зони і фокусні пункти.

Таблиця 5

Умовне оцінювання ступеня контрастності пари природних комплексів

Найменування пар природних комплексів	Оцінка в балах
Ліс – водойма	4
Ліс (поле) – водойма	3
Ліс – луг (поле)	3
Чагарники – луг (поле)	2
Ліс – чагарники	2
Луг	1

Під крайовими зонами розуміють прикордонні смуги між двома різнорідними середовищами; вода-суша (сильний ефект), ліс-поляна (середній ефект), височина-рівнина (слабкий ефект). Стан ефекту визначає показник насиченості території крайовими ефектами:

$$Н_{кэ} = \frac{Ln}{S}\ , \qquad (11)$$

де Ln – протяжність прикордонних смуг, S – площа території.

Насиченість території фокусними пунктами залежить багато в чому від характеру рельєфу. Для оцінки цієї властивості ландшафтів беруть до уваги, зокрема, відношення середніх і максимальних відносних висот до одиниці території.

Насиченість території фокусними пунктами залежить від характеру рельєфу. Багато дослідників вважає, що естетична цінність залежить від морфологічної структури ландшафту, різноманітності елементів пейзажу і

вводять поняття «пейзажна різноманітність». Останнє складається з: 1) внутрішньої структури природного комплексу; 2) внутрішніх зв'язків з іншими природними комплексами.

Внутрішня пейзажна різноманітність визначається внутрішньою морфологічною структурою ландшафту. Існують такі показники внутрішнього пейзажного різноманіття, як ступінь мозаїчності ландшафту – відношення кількості контурів урочищ до площі ландшафтів, що досліджуються; ступінь різноманітності ландшафтів – відношення видів урочищ до площі ландшафту; частота фонових домінант і структурних детермінант за маршрутом; вірогідна кількість контурів урочищ на одиниці шляху туристського маршруту:

$$G=10 \text{ км } \sqrt{\frac{N}{S}}, \qquad (12)$$

де N – кількість контурів урочищ в ландшафті; S – площа ландшафту.

Вірогідна кількість видів урочищ на одиниці шляху туристського маршруту вимірюється таким чином:

$$G1=10 \text{ км } \sqrt{\frac{T}{S}}, \qquad (13)$$

де T – кількість урочищ в ландшафті; S – площа ландшафту.

Два останніх показники(G і G1) можуть бути названі горизонтальною частотою зміни пейзажів.

Вертикальна різноманітність природних комплексів характеризується вертикальним поділом рельєфу всередині цього природного комплексу.

Внутрішні естетичні властивості природних комплексів характеризуються також такими показниками, як: ступінь заліснення, повнота деревостану, ярусність лісу, наявність підліску. В залежності від відсотка заліснення виділяють відкриті, напіввідкриті й закриті простори.

Зовнішня пейзажна різноманітність природного комплексу характеризується різноманітністю пейзажів, які розкриваються на більшості сусідніх природних комплексах. У рівнинних районах зовнішня орієнтація

природного комплексу відіграє менш значну роль, ніж у гірських. У рівнинних районах особливе значення має ступінь заліснення.

До показників зовнішнього пейзажного різноманіття відносять: кількість одногодинно побачених сусідніх природних комплексів, величина горизонтального і вертикального кутів сприймання зовнішніх пейзажів, глибина перспективи, пересіченість лінії горизонту, а також наявність місць, звідки відкриваються зовнішні пейзажі. Чим більший горизонтальний кут сприймання зовнішніх пейзажів (максимальний дорівнює 360° на піках гірських вершин, і мінімальний = 0° у повністю залісненому просторі), тим більша вірогідність різноманітності попадання в поле зору сусідніх природних комплексів при інших рівних умовах.

Вертикальний кут сприймання характеризується через максимальне відродження від горизонтальної лінії променя, який обмежує вертикальний кут сприймання ландшафту. Величина цього кута змінюється в залежності від відносного положення оцінюваного природного комплексу і сусідніх територій.

Глибина перспективи зовнішнього пейзажу залежить від висоти точки спостереження. Максимальною вона буде при знаходженні точки спостереження на піках гірських вершин, найменша – в лісових масивах, у глибоких улоговинах.

Силует лінії горизонту характеризується ступінню розчленованості навколишньої території і вимірюється через кількість перегинів на одиницю горизонтального кута сприймання.

Кількість місць, звідки відкриваються пейзажі, визначається співвідношенням між площами, закритими і відкритими для сприймання внутрішніх пейзажів.

Оцінка екзотичності з позицій організатора відпочинку потребує введення фактору кількості людей, для яких цей комплекс екзотичний:

$$Cj = \sum_{i=1}^{w} \sum_{k=1}^{w} P_i \Delta S_k, \qquad (14)$$

де ΔS_k – ступінь контрастності провінції по відношенню до провінції за компонентом, у ролі якого можуть виступати рельєф, рослинність, акваторії; w – сукупність компонентів природної провінції; C_j – ступінь екзотичності за сукупністю компонентів певної провінції; P – чисельність міського населення, що проживає в іншій провінції.

Технологічний тип. Технологічна оцінка відображає взаємодію людини і природного середовища засобом рекреаційної діяльності і техніки. Тобто, тип оцінки охвачує 2 аспекти. З одного боку оцінюються можливості для того чи іншого виду або всієї системи рекреаційних занять, з іншого – можливості інженерно-будівельного освоєння території. В якості суб'єкту оцінки виступає рекреаційна галузь.

Найкращою основою для оцінки рекреаційних ресурсів території є ландшафтна карта, так як в цьому випадку об'єктами оцінки є синтетичні одиниці – природні територіальні комплекси. Ранг одиниці визначається масштабом дослідження і відповідною йому картою: в малому масштабі можуть бути фізико-географічні провінції, у середньому – райони, ландшафти або їх великі частини – місцевості, у великому масштабі – урочища і фації.

Складати оцінку потрібно після складання схем обмеження рекреації. Прикладом лімітуючих факторів можуть бути дискомфортність клімату, велика вірогідність зустрічі хижих морських тварин, несприятливі мікрокліматичні умови для санаторно-курортного лікування.

Загальними для рекреації властивостями природних комплексів можуть бути такі як оздоровчі; різноманітність (у тому числі потенційна інформативність природного комплексу); унікальність; екзотичність; мінливість. Для галузі важливі не тільки часткові оцінки природних комплексів для окремих видів рекреаційних занять, але і інтегральні, які проводяться частіше шляхом об'єднання часткових оцінок.

Заключним етапом оціночної роботи є вибір форм оцінки. До теперішнього часу склались дві форми оцінок: якісна і бальна. Сильна сторона

якісних оцінок полягає в тому, що вони дозволяють логічно обґрунтувати оціночні ознаки, виходячи з глибокого аналізу генезису і морфологічної структури природних територіальних комплексів. Якісний підхід може допомогти логічному обґрунтуванню значень ваги факторів при використанні математичних методів.

Проблеми економічної оцінки природних рекреаційних ресурсів. Для чого потрібна економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів? Така оцінка необхідна для обліку довгих суспільних результатів експлуатації, для економічного обґрунтування внесків у відтворення, охорону і покращення рекреаційних ресурсів і території як носія цих природних благ.

При рекреаційній оцінці мова йде про вимірювання тільки рекреаційної цінності природних комплексів різної якості. Але попит на землю з боку рекреації потребує альтернативної оцінки земель. Економічна оцінка важлива також у зв'язку з необхідністю обліку рекреаційної ренти, яка включає в себе вплив таких факторів, як кількість, якість і місце розміщення рекреаційних ресурсів. Механізм ренти повинен використовуватись для управління обмеженими рекреаційними ресурсами, а також для регулювання рекреаційних потоків з метою охорони рекреаційного середовища.

Основні методологічні положення економічної оцінки земель можуть бути використані при її вартісній оцінці з урахуванням особливостей цієї галузі народного господарства. Це, в першу чергу, відноситься до визначення рекреаційної цінності природних комплексів. Рекреаційна цінність, наприклад, лісових угідь може бути визначена таким чином: передусім визначається максимально можлива експлуатаційна цінність лісових угідь за відсутності рекреаційних навантажень. Вона вираховується максимумом лісоексплуатаційної або сільськогосподарської ренти, яка може бути на них отримана. Далі встановлюється рівень рекреаційного навантаження на дане лісове угіддя.

Рекреаційна цінність лісових угідь може бути визначена і на основі

окремих затрат лісового господарства в зв'язку з рекреаційним використанням його угідь у тому випадку, якщо воно зайняте неексплуатаційним лісовим господарством і не має ніякої цінності для сільськогосподарського використання.

Відомі й інші методи економічної оцінки рекреаційних ресурсів. Один з них базується на основі приведених повних затрат на їх відновлення. Цей метод може використовуватись у таких випадках, коли відновлення ділянки реально необхідне, а також для визначення збитку від знищення рекреаційного потенціалу природного комплексу.

2. Визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси

Постійно зростаючий процес залучення все більшої кількості людей у цикли рекреаційних занять обумовлює постійне розширення територій, які охвачені на тому чи іншому рівні рекреаційною діяльністю. Ще більш швидкими темпами розвивається процес інтенсифікації використання території, що веде до підвищення рівня дії рекреантів на природні комплекси.

У зв'язку з цим виникла проблема оптимізації рекреаційних навантажень на природні комплекси з метою зменшення їх деградації і зберігання комфортних умов рекреаційної діяльності. Сутність цієї проблеми зводиться до обґрунтування екологічного навантаження на природні комплекси, які не мають природної відновлювальної здатності.

У світовій практиці рекреаційного використання природних комплексів спостерігаються великі відмінності в нормативах. Наприклад, норми пляжів на 1 рекреанта в різних країнах коливаються від 5 до 15м^2. У той же час на багатолюдних курортах ці норми в сезон пік не дотримуються і на одну людину в результаті доводиться до 1м^2 і менше.

За даними А. Марша, на території з нахилом від 2 до 6° вплив крутизни схилу на швидкість витоптування рослин невеликий, він стає значним при крутизні від 6 до 12°. При нахилі поверхні більше 12° процес порушення

трав’яного покриву особливо інтенсивний, тому схилові природні територіальні комплекси з крутизною більше 12° у рівнинних умовах повинні бути виключені з рекреаційних комплексів.

Під навантаженням розуміють відвідуваність (кількість рекреантів на території за визначений термін) одиниці площі природного територіального комплексу за одиницю часу. Навантаження, яке викликає в природних комплексах незворотні зміни називається критичним; навантаження, близьке до критичного, але не викликане незворотністю змін, називається вкрай допустим; навантаження, в результаті якого вже пройшли незворотні зміни – недопустимим.

Н. Казанська стосовно лісових комплексів виділяє 5 стадій рекреаційної дигресії:

1. Діяльність людини, яка не внесла в лісовий комплекс ніяких помітних змін;

2. Рекреаційний вплив на ліс виявляється у появі поодиноких стежин, у появі серед трав’янистих рослин деяких світлолюбних видів, у початковій фазі порушення лісової підстилки.

3. Стежкова сітка порівняно густа, в трав’яному покриві переважають світлолюбні види, починають з’являтися і лугові трави; відновлення лісу ще задовільне.

4. Стежки в лісі густою сіткою, в складі трав’яного покриву лісових видів молодого віку (до 5-7 років) фактично нема, підстилка зустрічається лише фрагментарно, біля дерев.

5. Повна відсутність підстилки і підліску, на витоптаній площі бур’яни і однорічні види трав.

Межа стійкості природного комплексу, тобто межа після якої настають незворотні зміни проходить між 3 і 4 стадіями. Зміни починаються вже на 4 стадії, а загроза загибелі лісових насаджень – на 5 стадії дигресії. 1, 2 і 3 стадії дигресії рослинного покриву з точки зору естетичної привабливості природного

комплексу можна визнати позитивними.

Під нормою рекреаційних навантажень розуміють одночасне навантаження, виміряне чисельністю людей за одиницю часу на одиницю площі, наприклад людино/год. Одним із важливих методів управління рекреаційним навантаженням є принцип функціонального зонування території, під яким розуміють проектування територіального балансу потреб людини і можливостей природи.

Рекреаційне природокористування і охорона природи. У майбутньому ще більше спостерігатиметься розвиток рекреації, який буде супроводжуватись значним освоюванням територій. Це має як позитивні, так і негативні результати. Позитивні полягають, насамперед, у резервуванні значних просторів з малозмінною природою виключно для раціонального використання або з обмеженим промисловим, сільськогосподарським і лісогосподарським використанням.

З розвитком рекреації в ряді країн з'являється так звана ландшафтна архітектура, яка базується на вивченні позитивного емоційно-естетичного впливу ландшафтів на людину. В ряді рекреаційних місцевостей інтенсивно проводяться меліоративні й лісові роботи. Прикладом є Чорноморське узбережжя Криму, Болгарії, Румунії.

Рекреаційне природокористування характеризується і серйозними негативними результатами для природних комплексів. Рекреаційні ресурси, як і багато інших ресурсів, мають певні запаси. Можна говорити про їх вичерпання, яке теоретично визначається порогом навантаження на них, вище якого ресурси або істотно змінюються в сторону меншої привабливості, або деградують. Надмірна експлуатація ресурсів призводить до їх знищення. Американські екологи в останні роки б'ють тривогу в зв'язку з процесом деградації національних парків. Під дією витоптування ущільнюються ґрунти, змінюється гідрологічний режим, деградують рослинні асоціації.

Одна з об'єктивних причин деградації рекреаційних районів полягає в

відставанні рекреаційних можливостей від рекреаційного попиту, тобто в нерозвиненості рекреаційної галузі, що призводить до територіальної надконцентрації рекреантів.

Спостереження над давноосвоєними і новими рекреаційними районами інтенсивного освоєння показали, що принциповий підхід до проблеми взаємодії суспільства і рекреаційних ресурсів (як складової частини взаємодії суспільства і природи) може бути обґрунтований, виходячи, в першу чергу, з основного протиріччя економіки.

У ряді рекреаційних ареалів проходить втрата цінних для організації лікування і відпочинку ознак, зменшення рекреаційної ємності в результаті функціонування виробництв підвищеної небезпеки й інтенсивного розвитку автотранспорту.

Дуже серйозні результати для рекреації має також тенденція приморської орієнтації ряду галузей індустрії, які працюють на імпортній сировині для виробництва експортної продукції: металургійна, нафтопереробна, нафтохімічна, цементна промисловості. Територіальний ріст промислових зон і міст часто призводить до зникнення відомих місць відпочинку. Інтенсивна вирубка лісів, яка перевищує допустимі норми, також зменшує привабливість природних комплексів.

Прикладним завданням рекреаційної географії є розробка основ рекреаційного природокористування, яка включає вивчення структури, динаміки і прогнозу розвитку ландшафтів (природних і культурних) відповідно до інтересів відпочиваючих людей. У її комплекс входять питання розумного освоєння, перетворення і охорони природи.

Загальна *система природокористування* охвачує три механізми охорони навколишнього середовища: 1) адміністративно-правовий, який включає систему обмежень (норм, санкцій) природокористування; 2) планово-економічний, який доповнює адміністративно-правовий механізм і передбачає вибір оптимального варіанту з можливих варіантів багатоцільового

природокористування; 3) механізм оплачуваного природокористування, в основі якого лежить принцип компенсування витрат при користуванні природними ресурсами.

Якісними методами регулювання рекреаційних навантажень виступають рекреаційне районування і зонування, при якому рекреаційне освоєння регулюється згідно з прийнятим режимом окремих районів і зон. Для кожного району або зони приймається свій рівень інтенсивності рекреаційного користування, який залежить від їх рекреаційної цінності, стійкості природного комплексу і ряду факторів неприродного характеру.

Ще більш складною проблемою є залежність між рівнем освоєння і реакцією людей на цю освоєнність. Можливі такі варіанти співвідношення зон організованого і природного ландшафту в районах рекреаційного освоєння: від 1:1 до 1:2 – інтенсивне освоєння; від 1:2 до 1:4 – помірне; від 1:4 до 1:8 і більше – екстенсивне.

Основи рекреаційного природокористування включають і систему виховних заходів. Перелік виховних заходів, спрямованих проти пошкодження природи туристами сформульований географом Д. Армандом [5]:

1. Необхідність культурної поведінки в природі у процесі рекреації повинна виховуватися з раннього дитинства. Повинна вестись всіма сучасними засобами інформації роз'яснювальна робота у вихованні дітей в належному напрямі. Дуже важливо, щоб навички охорони природи мали і вихователі дитячих садків.

2. У школі повинна бути посилена увага до вивчення елементів охорони природи передусім на уроках географії.

3. Назріла необхідність розширити підготовку інструкторів з туризму і екскурсоводів професійного рівня на спеціальних факультетах університетів.

4. Потрібно показати туристам, що найбільшу насолоду вони можуть отримати від пізнання природи і людей того краю, де мандрують. Натуралістичну інформацію бажано урізноманітнити історичною і художньою.

5. У посилено відвідуваних зонах відпочинку і національних парках необхідно мати спеціальний персонал: охорону порядку, пожежну охорону, медперсонал тощо.

6. У доступних для відвідування зонах заповідників повинен бути особливо суворий режим. Бажано, щоб в кожному заповіднику був музей, експозиція якого роз'яснювала б, для чого він утворений і що в ньому зберігається.

7. Етика поведінки в природі повинна стати невід'ємною частиною розвитку особистості.

Поважне, бережливе ставлення до природи – одне з основних правил поведінки туристів. Ніколи незабувайте, що під час подорожі ви знаходитесь на природі. Тому не робіть нічого, що ви не зробили в гостях:

- не засмічуйте туристичні маршрути, бівуачні ділянки та інші місця відпочинку. Після привалу, знищіть або заберіть із собою сміття, відходи, шматки паперу. Консервні банки обпаліть на вогнищі та разом з іншими відходами, які не горять закопайте у закритому місці, а ще краще заберіть із собою, щоб викинути у спеціально відведеному місці;
- пам'ятайте, що покинутий папір не гниє два роки, побита склянка або консервна банка може поранити ногу і через сорок років. Подумайте про красу природи, не понівечену вами та про тих, хто прийде на це місце після вас;
- попереджайте будь-які ушкодження рослинності на берегах річок, озер, водосховищ – вона відіграє важливу водоохоронну роль. Будьте обачні з вогнем поблизу полезахисних смуг: при пожежі ви згубите ліс та зробите беззахисною землю;
- не розбивайте табір на ділянках, пошкоджених небезпечною ерозією. Попереджайте витоптування трави, вирубування та пошкодження рослинності у верхів'ї ярів, на їх розгалуженнях, на схилах пагорбів. Рослинність сприяє укріпленню грунту, зупиняє ріст ярів;
- не влаштовуйте табори на тих ділянках місцевості, де це може

серйозно пошкодити рослинний покрив, надмірно ущільнити грунт, пошкодити береги водойм, збіднити природу;

- не вирубуйте живі дерева та кущі, не ламайте гілок, не ріжте кори – це ранить та губить дерева. Не входьте в життя лісу з сокирою та ножем. Щоб виростити дererво, необхідно багато років, а знищити його можна за одну мить;
- подорожуючи лісовими зонами відпочинку, пам'ятайте, що вони – зелений захист міста, його «легені» та прикраса. Тут справжній турист береже кожне дерево, кожен кущ та квітку. Вони очищують повітря від пилу, шкідливих мікробів, збагачують його киснем, дають радість та здоров'я багатом тисячам міських жителів;
- не ламайте гілок черемхи, калини, шипшини, бузини, інших дерев та кущів. Не збирайте букети – квіти надають краси лукам, полям, лісам. Недопустимо рвати такі рідкісні для багатьох місць квіти як лілії, підсніжники, зривати кущі суниць, на гірських маршрутах – квіти рододендрону, едельвейсу, а також ломати, рвати, збирати всі інші рослини, занесені до Червоної книги природи;
- у поході не споруджуйте укриття з живих дерев та кущів, не використовуйте зелені гілки дерев на підстилку. Збираючись у похід беріть із собою матраци або ковдри та необхідні речі для встановлення намету або вогнища. Подумайте, що залишиться від лісів, якщо кожна туристична група буде вирубувати дерева на кілки для наметів та вогнищ;
- без необхідності не розпалюйте вогнищ. Пам'ятайте: одна маленька іскра або тліюче вугілля може викликати велику пожежу. Темний слід від вогнища, який перед цим приніс задоволення, погіршить місцевість на багато років;
- для розведення вогнища обирайте тільки спеціально відведені відкриті місця поблизу води, старі згарижа або вже витоптані ділянки. Спочатку зніміть дерновиння і збережіть його. Навколо вогнища розчистіть ділянку, обкопайте її. Не можна розводити вогнище близько біля дерев, смолистих

пеньків та коріння. Над вогнищем не повинні звисати гілки;

- не розводьте вогнище в поході на ділянках із сухим комишем, мохом чи травою. Не розпалюйте вогонь у хвойних молодняках та вирубках де є залишки лісових матеріалів: у цих місцях легко може виникнути пожежа з великою швидкістю;

- не розводьте вогонь на торфовищах. Тліючий торф, лісове сміття та перегній непомітно для туристів можуть поширитись у всі сторони, перетворити його на згубну підземну пожежу, з якою досить важко боротися;

- як паливо на туристському вогнищі використовуйте тільки дозволене лісничим сухе гілля, непридатне для господарських потреб. Забороняється спалювати заготовлені на ділянках дрова, будь-які живі рослини. Якщо в таборі залишилося невикористане паливо, складіть його в штабель для інших туристів;

- біля вогнища завжди залишайте чергових. Перед тим як піти необхідно його залити водою, засипати землею, затоптати ногами, а взимку закидати снігом, доки не зникне навіть невеликий димок. Якщо для вогнища знімалося задерніння, ним закладають згасле вогнище;

- помітивши лісову пожежу, що починається, негайно її затушіть за допомогою засобів, що є під рукою: збивайте вогонь штурмовками, гіллям листяних дерев, залийте водою, затопчіть ногами, закидайте землею, піском. Якщо вогонь встиг піднятися з землі і почав перекидатися на дерева – потрібно зернутися по допомогу в найближчий населений пункт;

- бережливо ставтесь до всіх тварин, що зустрічаються на маршруті. Людині корисні жаби – вони вороги шкідливих комах, змії – знищують мишей, дощові черв’яки – спушують грунт. Неприваблива вигляд тварини чи страх перед нею не можуть слугувати мотивом її знищення;

- у лісі намагайтесь ходити тільки стежинами. Ліс має своє особливе життя, ви легко можете розтоптати живу тварину. Якщо випадково знайшли гніздо або нору, не зачіпайте їх, не відсовуйте гілля чи траву – знищите

маскування. Якщо знайшли нелітаючу пташку – залишіть її в лісі. Поряд, мабуть, знаходяться її батьки;

- охороняйте в подорожі птахів – вони знищують шкідників лісу. Якщо до туристської групи прибилась бродяча собака – проженіть її: вона ворог лісових птахів, особливо в період масового виведення пташенят. У зимових походах робіть на деревах прості годівниці й залишіть там залишки їжі;
- турботи туристів потребують більшість комах. Наприклад, мурашки – лісові санітари, які спушують грунт і переносять насіння рослин. Чим більше в лісі збережеться мурашників, тим ліс буде кращий. Мурашки за рік знищують четверту частину шкідників з одного гектара лісової площі. Не можна розорювати гнізда джмілів та бджіл, ганятися з сачком за метеликами – як правило, всі кольорові метелики є важливими опилювачами;
- у спілкуванні з тваринним світом не забувайте, що шкода природі від хижаків перекривається користю, яку вони приносять. Не переслідуйте хижаків. Ви турист, тому не беріть на себе відповідальність у визначенні ступеня їх шкоди;
- якщо ви хочете почути спів птахів, побачити лося чи білку, тобто по-справжньому відпочити в лісі – не вмикайте приймач, не створюйте шуму;
- визначаючи маршрут подорожі наперед визначіть, які об’єкти вам зустрінуться. Уточніть чи нема серед цих об’єктів пам’яток природи, урочищ, заказників, які є обмеження у їх відвідуванні. У таких музеях під відкрититм небом виключається будь-яке пошкодження рослинності, пам’ятників старовини тощо;
- якщо під час подорожі ви збираєтесь відвідати заповідник то зв’яжіться з дирекцією і отримайте пропуск. Пересуватися по даній території необхідно групою за вказаним маршрутом;
- турист не має права дивитися на загибель природи, він зобов’язаний зробити все для захисту тих місць, де проходять маршрути.

Контрольні питання:

1. Поняття рекреаційних ресурсів як важливої складової частини рекреаційного потенціалу.
2. Специфічні особливості рекреаційних ресурсів серед природних благ суспільства.
3. Суб'єктно-об'єктні відношення як філософська основа оцінки рекреаційних ресурсів.
4. Охарактеризуйте можливі критерії оцінок рекреаційних ресурсів і параметри оціночної шкали?
5. Які ви знаєте методичні прийоми і способи подачі основних типів оцінки природних рекреаційних ресурсів.
6. Проблеми інтегральної оцінки природних рекреаційних ресурсів.
7. Проблеми економічної оцінки природних ресурсів.
8. Методи визначення рекреаційного навантаження на природні комплекси.
9. Позитивні й негативні результати рекреаційного природокористування?

Завдання для самостійної роботи:

1. Визначте сутність і методи досягнення раціонального рекреаційного природокористування і охорони навколишнього середовища.

РЕКРЕАЦІЙНЕ РАЙОНУВАННЯ. ВИЗНАЧЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО РАЙОНУ, ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ

План

1.Умови і фактори рекреаційного районоутворення.

2.Ознаки рекреаційних районів і методика їх виявлення.

3.Рекреаційне районування та рекреаційні ресурси.

1.Умови і фактори рекреаційного районоутворення

Рекреаційний район – соціально-економічна категорія, яка трактується як територіальна система обслуговування рекреантів. До рекреаційного району може бути віднесена територія, де рекреаційна діяльність розвинена настільки, що виступає в якості галузі спеціалізації. Він відноситься до класу галузевих районів. Такий підхід не виключає і того, що крупний рекреаційний район, де рекреаційна діяльність і зв'язаний з нею комплекс галузей різко домінує і визначає розвиток території, можна розцінювати як економічний район, але не першого порядку.

Отже, визначатимемо рекреаційний район як територіальну сукупність економічно зв'язаних рекреаційних підприємств, які спеціалізуються на обслуговуванні рекреантів, дозволяють задовольнити їх потреби, використовуючи існуючі природні й культурно-історичні комплекси території та її економічні умови.

Рекреаційні *умови* мають ряд характерних рис:

1. Рекреаційний район – соціальне і за своїм характером і за кінцевим продуктом утворення. Його продукція – рекреаційні послуги, які забезпечують розширене відтворення фізичних і духовних сил населення.

2. На відміну від інших можливих галузевих районів як виробничої так і невиробничої сфери, де процеси відтворення протікають в окремих стадіях, для рекреаційних районів характерний 4-єдиний процес суспільного відтворення: виробництво, обмін, розподіл і споживання. У рекреаційних районах між двома

фазами – виробництвом і споживанням – як правило, нема тимчасового розриву. Це відноситься і до основної продукції – рекреаційних послуг, які не можуть накопичуватися на майбутнє.

3. Для розміщення рекреаційних районів, які виконують функцію довготривалого відпочинку, характерна чітко виражена спрямованість на ресурси, при цьому – їх схожість з галузевими районами гірничовидобувної, рибної, лісової промисловості та сільськогосподарськими районами.

4. Багатьом рекреаційним районам властива сезонність функціонування, що обумовлена як природною ритмікою, так і рядом аспектів організації суспільного життя.

При економічному районуванні існує різниця між *економічним районоутворенням* як об'єктивним процесом формування і розвитком районів (динамічних соціально-економічних систем), *економічною районологією* як одного з видів пізнання об'єктивної реальності та *економічним районуванням* як поділом господарства країни і її регіону на відносно самостійні системи.

Під *умовами* рекреаційного районоутворення ми розуміємо природне і соціальне-економічне середовище, в якому проходить формування і функціонування рекреаційних районів. Природне середовище рекреаційного районоутворення, поряд з диверсифікацією рекреаційних потреб визначає потенційну рекреаційну спеціалізацію території. Вона впливає на межі території району, на напрям, види і комплексне рекреаційне обслуговування, на розміщення його матеріально-технічної бази, на розвиток і розміщення галузей матеріального виробництва тісно зв'язаних з рекреаційним обслуговуванням, на місце і роль у системі рекреаційних районів країни.

Більш складною складовою частиною умов рекреаційного районоутворення є соціально-економічне середовище, яке в процесі районоутворення і функціонування рекреаційних об'єктів виступає у двох якостях. З одного боку, група його компонентів відноситься до рекреаційних ресурсів соціально-економічного походження. Такими компонентами є

археологічні, історичні, архітектурні, культурні об’єкти, унікальні виробництва і оригінальні виробничі об’єкти.

Друга група елементів соціально-економічного середовища складає зовнішнє і внутрішнє середовище формування і розвитку рекреаційних районів як системних утворень.

Виділено п’ять видів економіко-географічного розміщення рекреаційного району (зовнішні умови формування):

1. Розміщення рекреаційного району відносно районів формування рекреаційних потоків з урахуванням таких їх параметрів як величина, напрям і структура (соціальна, вікова, співвідношення між вітчизняними і іноземними туристами);

2. Транспортно-географічне розміщення рекреаційного району, яке відкриває ступінь зв’язку місця постійного проживання рекреантів з місцем відпочинку.

3. Розміщення відносно зовнішніх баз постачання продуктами споживання, сільськогосподарськими продуктами. Цей компонент відіграє особливо істотну роль для розвитку рекреаційних районів у гірських умовах.

4. Розміщення відносно ареалів, із яких може бути взята допоміжна робоча сила, особливо в сезони пік.

5. Розміщення відносно інших рекреаційних районів у першу чергу з однотипною спеціалізацією.

До провідних внутрішніх соціально-економічних умов відносяться:

1. Рівень розвитку і територіальна структура матеріально-технічної бази відпочинку і туризму.

2. Рівень економічного освоєння території, особливо рівень розвитку виробничої інфраструктури. Вплив цієї умови на розвиток рекреації у рамках окремої території двосторонній. З одного боку, висока економічна освоєнність території сприятливо діє на освоєння рекреаційних територій. З другого боку, це може вплинути негативно на відпочинок і туризм у напрямку забруднення

середовища, зменшення трудових, територіальних і матеріальних ресурсів. Тому важливо враховувати характер взаємовідношень рекреаційної діяльності з іншими сферами господарського комплексу на цій території.

3. Трудові ресурси. Наявність, відсутність або дефіцит яких – важлива умова розвиту рекреаційних районів.

4. Характер розселення в рекреаційних районах, який впливає на особливості територіальної організації відпочинку і туризму.

При вивченні умов рекреаційного районоутворення необхідно мати на увазі, що вони утворюють лише передумови, а їх фактична реалізація залежить від соціально-економічних факторів формування і розвитку рекреаційних районів. Серед них найбільш важливими є:

1. Ті, які швидко розвиваються і якісно змінюються в плані зміни потреб населення країни, особливо високоурбанізовані райони, в плані рекреаційних послуг і зв’язане з цим відносно широке розповсюдження даної галузі на досліджуваній території.

2. Прискорене поглиблення територіального поділу праці в сфері відпочинку і туризму з його планомірною дією.

3. Зонально-кущова форма територіальної організації з обмеженою міжгалузевою комплектністю. Чітко виражене «ресурсне» орієнтування сфери відпочинку і туризму призводить до того, що рекреаційні райони не можуть покривати територію цілком, так як багато територій малоцінні для організації відпочинку і туризму.

4. Активізуючий вплив рекреаційної діяльності на розвиток економічно відсталих територій, які мають рекреаційні ресурси і резерви трудових ресурсів.

Механізм утворення рекреаційних районів передбачає декілька етапів. У результаті швидко зростаючих потреб у рекреаційних послугах в процесі територіального поділу праці сфери відпочинку туризм «вибирає» для себе оптимальні ділянки території, які в сукупності природних і соціально-економічних умов більше всього відповідають запитам окремих видів

рекреаційної діяльності й особливо територіальної організації даної галузі господарства.

2. Ознаки рекреаційних районів і методика їх виявлення

Кожний рекреаційний район має велику кількість ознак. Основними ознаками рекреаційних районів, за якісними і кількісними показниками є:

1) рекреаційна спеціалізація і ступінь її розвитку,

2) наявність внутрішнього структурно-територіального взаємозв'язку рекреаційного обслуговування населення;

3) рівень рекреаційного освоєння території;

4) спільність проблем перспективного розвитку окремих частин цієї території з позиції рекреаційної галузі.

Зупинимося на визначенні кількісного прояву деяких із названих ознак. Спільним кількісним показником наявності на частині території країни рекреаційної спеціалізації і ступеня її розвитку служить відношення вартості послуг, які надаються рекреаційним мігрантам на частині території країни до вартості послуг у країні в розрахунку на душу населення. При цьому вартість послуг на частині території країни поділяється на чисельність постійно проживаючого тут населення, а вартість послуг країни – на всю чисельність населення країни.

Можливі й інші шляхи визначення територіальної рекреаційної спеціалізації. Так, місце і роль сфери відпочинку і туризму в територіально-господарській системі території можна показати числом безпосередньо зайнятих в обслуговуванні рекреаційних мігрантів у загальному числі зайнятих трудовою діяльністю5

Для цього, І. Зорін (1974) запропонував таку формулу:

$$R = A+B, \qquad (15)$$

де R – розміри циклу рекреаційного обслуговування; А – чисельність персоналу спеціалізованих і допоміжних рекреаційних підприємств,

орієнтованих тільки на рекреаційне обслуговування; В – персонал галузей не рекреаційної спеціалізації, що здійснює допоміжне обслуговування рекреаційної галузі.

Щоб зробити розрахунок за формулою, необхідні такі дані: 1 – перелік підприємств, закладів і організацій територіально-господарської системи з чисельністю персоналу; 2 – дані про зв'язки підприємств; 3 – одночасна чисельність рекреантів; 4 – чисельність постійного населення, яке проживає на території району; 5 – чисельність населення країни, не зайнятого в суспільному виробництві.

У ході практичного обґрунтування і проведення кордонів рекреаційних районів потрібно дотримуватися правил соціально-економічного районування в їх конкретному застосуванні до рекреаційної галузі:

1. Об'єктивне визнання існування рекреаційних районів.

2. Принцип розвитку. При виділенні рекреаційних районів необхідно враховувати не тільки сучасний стан рекреаційної галузі, але і перспективи її розвитку.

3. Визнання ієрархічного підпорядкування рекреаційних районних утворень.

4. Економічний принцип. Районування повинно підвищувати економічну ефективність сфери відпочинку і туризму. Мережа рекреаційних районів повинна забезпечувати найбільш раціональне використання рекреаційних, матеріальних і трудових ресурсів.

5. Облік державних і адміністративних кордонів. При цьому розуміють районування природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів, але основним критерієм є напрям і щільність внутрішніх і зовнішніх зв'язків рекреаційних районів. Згрупуємо їх таким чином:

А. Переміщення і концентрація рекреантів всередині району:

а) від великого транспортного вузла рекреаційного району в місця відпочинку;

б) рекреаційне переміщення від вихідного пункту до рекреаційних об’єктів.

Б. Переміщення продуктів споживання:

а) зв’язки між сільськогосподарською зоною забезпечення і рекреаційним районом;

б) товаророзподільчі зв’язки.

В. Зв’язки управління, які мають ієрархічний характер.

Для виділення цих груп потрібен значний фактичний матеріал, облік дії різних факторів, статистична обробка яких буває дуже складною. Тому необхідно використовувати методи математичної статистики. Це, наприклад, теоретичні праці Д.Арманда [4], Б. Родомана [27], а також експериментальне застосування формалізованих методів: О. Бейдик [13], Д. Ніколаєнко [88], П. Масляк [80], Н. Сажнєва [118] та інші.

3. Рекреаційне районування та рекреаційні ресурси

Розвиток туризму призводить до спеціалізації конкретних територій на виконанні певних рекреаційних функцій. Ці райони включаються в територіальний поділ праці через надання туристських послуг. Вони формуються на базі одного чи декількох видів рекреаційних ресурсів. У їхніх межах відзначається концентрація рекреаційних установ і рекреантів.

Для виявлення рекреаційної спеціалізації та її розвитку в районі розраховують відношення вартості наданих послуг у даному районі до вартості таких послуг у країні в розрахунку на душу населення.

Роль туризму в господарстві району характеризує також питома вага зайнятих у сфері обслуговування відпочиваючих, кількість місць у рекреаційних установах з розрахунку на 1тис. осіб місцевого населення.

До рекреаційних ресурсів зараховують об’єкти різного походження, що завдяки своїм властивостям можуть бути використані для організації рекреаційних занять (природні, культурно-історичні, соціально-економічні).

Можна виділити такі основні види природних рекреаційних ресурсів: кліматичні, гідромінеральні, ресурси морських узбереж, водні, лісові, ресурси гір, унікальні природні об'єкти. До групи соціально-економічних входять ресурси, що самі собою не використовуються для задоволення рекреаційних потреб, але необхідні для організації туризму на будь-якій території. Це трудові, земельні, фінансові ресурси.

Нами було розглянуто структуру рекреаційної діяльності, яка у багатьох позиціях співзвучна з рекреаційними заняттями, які можна об'єднати у дві групи: група відновлення – лікувальні й оздоровчі заняття; група розвитку – спортивні й пізнавальні заняття.

Коло лікувальних занять визначається методами санаторно-курортного лікування. Оздоровчі заняття містять прогулянки, купання, сонячні й повітряні ванни, ігри, пасивний відпочинок, збирання грибів і т. ін. До групи спортивних занять належать спортивні ігри, вітрильний спорт, лижний спорт, тривалі піші переходи, альпінізм. До пізнавальних занять відносять огляд пам'яток культури, знайомство зі світом природи тощо. Нерідко різні види рекреаційних занять поєднуються. Чим більше поєднань, тим ефективніший відпочинок. У розвитку рекреації спостерігаються дві основні тенденції:

- зростання значення оздоровчих, спортивних і пізнавальних занять;
- виникнення нових рекреаційних занять.

Для рекреаційних занять необхідна: мета подорожі, характер рекреаційних ресурсів, правовий статус, тривалість, територіальна ознака, сезонність, кількість учасників, ступінь рухливості, характер, необхідно знати чинники розміщення рекреаційних підприємств. Найважливіший із них – рекреаційний попит, що визначає концентрацію установ відпочинку в основних зонах розселення. Інший чинник – наявність рекреаційних ресурсів, їх кількість, якість, розмаїтість, поєднання, доступність. Третій – наявність трудових ресурсів. Четвертий – інфраструктурна підготовленість території (рівень розвитку транспорту, комунального господарства). П'ятий – віддаленість місць

відпочинку від місць проживання, від чого залежить вартість проїзду, час у дорозі.

Розмаїтість рекреаційних потреб зумовлює територіальну спеціалізацію туристського обслуговування. Сформувалося кілька типів рекреаційних територій.

1. Приморські рекреаційні райони. Швидке освоєння морських узбереж викликане туристським бумом, що розпочався в 50-х рр. XX сторіччя й продовжується сьогодні. Для територіальної структури цих районів характерна протяжність вздовж берегової лінії, незначне проникнення вглиб території. Концентрація установ відпочинку в межах вузької берегової смуги призвела до формування лінійних рекреаційних агломерацій. З цим пов'язана низка негативних явищ: зниження ефективності відпочинку через збереження звичного міського способу життя, підвищення навантаження на природні комплекси, ускладнення життєдіяльності місцевого населення.

2. Санаторно-лікувальні курорти. належать до урбанізованих форм рекреаційної діяльності. З лікувальною метою використовують такі природні чинники як клімат, мінеральні води, лікувальні грязі.

Лікувальний туризм розвинений переважно в Європі. Сьогодні лікувальний туризм переживає спад. Багато закордонних курортів для залучення туристів змінюють свої функції, пропонуючи більше розважальних і спортивно-оздоровчих занять.

3. Гірськолижні курорти. Кількість їх швидко зростає. Необхідні умови для їх організації – наявність снігового покриву не менш як три місяці на рік, заввишки не менш ніж 50-60 см, комфортний клімат, помірно розчленований рельєф, сніголавинна безпека. Крім того, потрібні гарні під'їзні шляхи, підйомники, приміщення для зігрівання й відпочинку. Тому гірськолижні курорти переважно розташовуються поблизу освоєних територій.

4. Природні рекреаційні парки. Це райони мало перетвореної природи або ті, де є унікальні природні об'єкти. У них збігаються функції охорони природи з

організацією туризму.

Один із їхніх різновидів – національні парки. Перший національний парк – Ієллоустонський – був заснований у США в 1872 р. Нині налічується більш ніж 2 тис. національних парків у 100 країнах світу.

5.Культурно-історичні рекреаційні ресурси. У комплексі рекреаційних ресурсів особливе місце займають культурно-історичні ресурси, які розміщені в містах, селах, міжнаселених територіях, які є історією суспільного розвитку минулих епох. Вони служать передумовою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційних занять, на цій основі оптимізують рекреаційну діяльність в цілому, виконуючи особливо важливі виховні функції. До культурно-історичних рекреаційних ресурсів належать пам'ятки історії та культури, унікальні підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, наукові установи, заклади вищої освіти, театри, спортивні споруди, ботанічні сади, зоопарки, океанаріуми, етнографічні та фольклорні визначні пам'ятки, кустарні промисли, народні звичаї, святкові обряди.

Культурно-історичні об'єкти поділяються на матеріальні і духовні. Матеріальні – сукупність засобів виробництва й інших матеріальних цінностей суспільства на кожній його історичній стадії розвитку, а духовні – сукупність досягнень суспільства в освіті, науці, культурі, літературі, в організації державного і суспільного життя, в праці і побуті. До культурно-історичних рекреаційних ресурсів відносять тільки ті культурно-історичні об'єкти, які досліджені науковими методами і мають суспільне значення, можуть бути використані для задоволення рекреаційних потреб деякої групи людей протягом визначеного часу. До пам'ятників історії можуть бути віднесені споруди, будівлі, пам'ятні місця і предмети, які зв'язані з важливими історичними подіями в житті людей, розвитком суспільства і держави.

Пам'ятники археології – це городища, кургани, залишки древніх поселень, споруд, виробництв, каналів, шляхів, древні місця захоронень, кам'яні споруди, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного

культурного прошарку древніх населених пунктів. Найбільш характерні для пам'ятників архітектури є: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, споруди громадської, промислової, військової, культової архітектури, а також витвори монументального, прикладного, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти. До пам'ятників мистецтва відносять твори монументального, зображувального, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятники – це акти органів державної влади і органів державного управління, інші письмові й графічні документи, кіно-, фотодокументи і звукозапис, а також древні рукописи і архіви, записи фольклору і музики, рідкісні друковані видання.

Наступним, більш важливим етапом оцінки культурно-історичних об'єктів є їх типологія за рекреаційною значимістю. За основу типології приймається інформаційна сутність культурно-історичних об'єктів: унікальність, типовість серед об'єктів даного виду, пізнавальне і виховне значення, зовнішня привабливість.

Інформативність культурно-історичних об'єктів для рекреаційних цілей може бути виміряна кількістю необхідного і достатнього часу на їх огляд. Для визначення часу огляду об'єкту необхідна класифікація об'єкту за основою, яка б відображала тривалість огляду. Можна вибирати дві класифікуючі ознаки: 1) ступінь організації об'єкту для показу; 2) місце розміщення екскурсантів відносно об'єкту огляду. За ступенем організації об'єкти поділяють на спеціально організовані, наприклад, музеї, монументи, і неорганізовані для огляду – панорама міста, перспектива вулиці тощо. Організовані об'єкти потребують більше часу огляду, так як вони є метою огляду і складають основу екскурсії. Неорганізовані об'єкти служать для екскурсій загальним планом, фоном, який охвачується одним поглядом без детального огляду.

За місцем положення об'єкти поділяють на: інтер'єрні (екскурсант всередині об'єкту, внутрішній огляд) і екстер'єрні (екскурсант поряд з об'єктом,

зовнішній огляд). За якість показника оцінки культурно-історичних об’єктів береться прямий ефект від експлуатації пам’ятників (плата за вхід, екскурсійне обслуговування) і прихований економічний ефект від їх пізнавальної і виховної інформативності.

Контрольні питання:

1. Поняття «рекреаційний район», його значення.
2. Умови та фактори рекреаційного районоутворення.
3. Механізм утворення рекреаційних районів.
4. Основні ознаки рекреаційних районів.
5. Метод, за допомогою якого можна визначити територіальну рекреаційну спеціалізацію.
6. Основні види природних рекреаційних ресурсів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте різні типи рекреаційних територій. Наведіть приклади.

ТУРИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

План

1.Теоретичні аспекти світового туризму.

2.Основні етапи розвитку туризму.

1.Теоретичні аспекти світового туризму

У сучасному світі туризм – це багатостороннє явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та іншими науками. Однак жодна з них не дає повної і вичерпної характеристики його як об'єкту власних досліджень і жоден з існуючих соціально-економічних інститутів не в змозі самостійно вирішити комплекс його проблем.

Сучасний туризм є галуззю, яка набуває все більшого значення для міжнародних зв'язків, є засобом підвищення економічного стану країни та джерелом патріотичного виховання, навчання й оздоровлення підростаючих поколінь. Крім того, здійснення туристських акцій дозволяє використовувати рекреаційні ресурси, зберігаючи природні та культурно-історичні цінності держави. Тобто, туризм характеризується багатоаспектністю, взаємодією з деякими господарськими галузями, що вимагає єдиного підходу до розуміння його дефініції та класифікації.

Огляд літературних даних про виникнення й розвиток знань про туризм показує, що джерела цих знань не однакові, вони виникали в багатьох сферах діяльності людини і на різних етапах історичного розвитку суспільства. У 1950 році International Union Official Travel Organization (IUOTO) (з 1975 року – Всесвітня туристична організація (ВТО) було визначено поняття «туризм» й розмежовано поняття «турист» і «екскурсант», що лягли в основу національних нормативних актів сфери туризму різних країн. Визначено наступні характеристики туризму: це найбільша індустрія світу, що має приблизно 3,5$ трильйона оборотного капіталу і включає такі компоненти як подорожі (круїзи,

автобуси, літаки, автомобілі, залізниці); помешкання (готелі і мотелі, конференції, виставки, зустрічі); харчування (ресторани, кафе, бари); відпочинок і дозвілля (ігри, парки, розваги, атракціони); провідний платник податків; працедавець 127 млн. людей, тобто приблизно 15% зі всіх працюючих; найпрогресивніша галузь не тільки європейської, але і світової економіки [37; 152].

За законом України «Про туризм» це – «тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування» [48]. Законом також визначаються питання, які потребують постійного вирішення (безпека в галузі туризму, захист інтересів українських туристів за межами України, фінансове забезпечення відповідальності туроператора та турагента, страхування туристів при здійсненні туристичних поїздок тощо).

Не можна сказати, що проблеми розвитку туризму не були раніше предметом досліджень, але до цього часу основою переважної більшості з них був аналітичний підхід з акцентом на вивченні окремих проблем без урахування особливостей змісту і структури цілісної системи туризму в його широкому розумінні. На основі аналізу численних думок, ідей і дефініцій багатьма авторами вже здійснювалися спроби визначити перелік специфічних ознак туризму чи туристської діяльності з різних точок зору. Проте ми стикнулися з певною неузгодженістю думок дослідників, яка виявилася у групуванні представлених ознак туризму за різноманітними характеристиками.

Відмічаємо, що на думку ряду авторів поняття туризму, туристської діяльності співвідносне з туроперейтингом, тобто це – надання туристичних послуг, «організація всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно-ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування» [79, с. 309]. Іншою дослідницькою парадигмою є розуміння туризму як однієї з форм організації відпочинку, дозвілля людини, тобто як

компоненти індустрії дозвілля, організації дозвіллєвої діяльності людей у процесі проведення видовищних масових заходів, надання різних пізнавальних послуг.

М. І. Колосінська вказує на те, що «однозначно охарактеризувати туризм неможливо, оскільки не можна абсолютизувати жоден з його структурних аспектів» [62, с. 122]. Авторка визначає декілька теоретичних підходів до визначення категорії «туризм», які не суперечать один одному й відображають різні сторони такого багатоаспектного явища: соціально-культурний (функціональний), нормативний, міграційний та економічний.

Розрізняють наступні види туризму: маршрутно-пізнавальний; спортивно-оздоровчий; діловий, конгрес-туризм; курортний, лікувальний; фестивальний; мисливський; екологічний; шоп-туризм; релігійний; учбовий; етнічний і ін [86, с. 58].

Підходи до класифікації, за думкою В. В. Абрамова визначають ознаки, які мають враховувати соціально-економічні умови, що обумовлюють діяльність людини у конкретний історичний період. «Туризм – це не тільки високоприбуткова галузь світової економіки; для багатьох наших співвітчизників туризм продовжує асоціюватися з овіяними романтикою походами по горах, лісах, ріках. Туризм завжди був і залишається потужним важелем у вихованні підростаючого покоління, формуванні світогляду молодих людей, забезпеченні здорового способу життя. Уміле використання державою механізму за назвою «соціальний туризм» дозволяє створити сприятливий ґрунт для побудови цивілізованої економіки з «людським обличчям». Історія знає не тільки такі приклади, але також визначає чіткі механізми досягнення необхідних результатів [1, с. 3].

Тобто, приходимо до висновку, що розвиток туризму здійснюється на засадах історичного (історичний час: минуле, сучасне та майбутнє); географічного (конкретна територія), біологічного (регіональний соціум), економічного (матеріальні досягнення), соціального (надбання духовної

культури), краєзнавчого (інтегрувальне моделювання поєднання часу і простору конкретної території) та інших підходів відповідно до закономірностей комплексності.

Вивчення туризму з точки зору Всесвітньої туристської організації (UNWTO) сьогодні дозволяє стверджувати, що для більш ширшого впровадження він має бути насичений пізнавальним компонентом, тобто чітко поставленою пізнавальною метою, визначеною на основі природних, історичних та краєзнавчих матеріалів, які будуть досліджуватися. У зв'язку з цим виникла необхідність визначення туризму, який за версією одного з асоційованих членів UNWTO визначається як подорож, яка включає в себе фізичну активність, перебування у навколишньому природному середовищі та культурне занурення (подорожі з пригодами) [152, с. 11].

Зосереджуємо увагу на тому, що у процесі аналізу основних трактувань туризму закономірним є висновок про те, що всі вони не мають між собою протиріч, а доповнюють один одного.

Отже, туризм у сучасному уявленні має розглядатися на концептуальних засадах сталого розвитку суспільства, під яким розуміють процес змін у відповідності з сучасними та майбутніми потребами людей з врахуванням історично усталених форм життєдіяльності людей у межах конкретної території. Щодо бачення подальшого дослідження розвитку туризму то основоположною має стати стратегія сталого розвитку території, яка визначає комплексний підхід збереження історичного середовища життєдіяльності людини на основі бережливого використання ресурсного потенціалу території, культурного та соціально-економічного розвитку, гармонізації суспільства в цілому.

Суб'єкти туристичної діяльності – це підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, фізичні особи, що зареєстровані у встановленому чинним законодавством України порядку і мають ліцензію на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням туристичних послуг. Таким чином суб'єкти туристичної діяльності обслуговують людей (туристів), які тимчасово виїхали зі

свого постійного місця проживання. «Таким чином, методичний апарат географії туризму насамперед повинен бути переорієнтований на оцінку території для ефективного розвитку туризму і забезпечення його суспільної функції» [146, с. 344].

Отже, турист – особа, яка здійснює подорож у межах своєї країни або в іншу країну з різною, не забороненою законом країни перебування метою, на термін від 24 годин до 90 днів, без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування у зазначений термін.

При вивченні світового туризму необхідно брати за основу теоретичний метод аналізу, який підтримується емпіричними дослідженнями. Найбільш ефективні теорії міжнародної торгівлі й міжнародних фінансів, які разом створюють економічну теорію світогосподарських зв'язків. До них відносяться:

– теорія абсолютних переваг;

– теорія порівняльних переваг;

– теорія співвідношення факторів;

– теорія життєвого циклу продукту;

– теорія подібності країн, які в сукупності пояснюють позицію країни в міжнародному туристичному обміні, світовий поділ та загальне спрямування розвитку туристичних потоків.

Розглянемо теорію абсолютних переваг у туристичній індустрії. Справді, деякі країни мають унікальні туристичні ресурси: рідкісні природні місця, такі, як Ніагарський водоспад в США, гора Джомолунгма в Непалі тощо; пам'ятники архітектури та мистецтва – піраміди фараонів у Єгипті, Тадж Махал в Індії, Акрополь у Греції, Колізей в Італії тощо. Унікальні природні пам'ятники та витвори мистецтва, створені людиною, визначають монопольне становище тієї чи іншої країни і спонукають туристів приїздити до неї. Свою абсолютну перевагу така країна може ще більше посилити інноваційною політикою, яка дозволяє їй створювати специфічні об'єкти чи території і тим самим забезпечувати собі певну спеціалізацію у міжнародному туризмі.

Інновації в туристичному секторі в основному охоплюють індустрію гостинності, яка все більше використовує нові технології в готельному бізнесі та індустрії розваг, формування нового туристичного продукту і маркетинг. Завдяки застосуванню нових методів управління та активному використанню сучасних інформаційних засобів і нових матеріалів інновації також можуть суттєво знизити ціну туристичного продукту.

Ще на початку 19 століття науковцями була доведена користь вільної торгівлі, розкрита вигідність зовнішньої торгівлі для країни, коли вона спеціалізується на виробництві тих продуктів, які може виробляти більш ефективно ніж інші країни, без урахування абсолютних переваг (країна відмовляється від виробництва товарів, в яких вона має абсолютну перевагу і спеціалізується на інших, більш ефективних виробництвах, при цьому купує в інших країнах з меншими ресурсами ті товари, від виробництва яких вона відмовилась). Це і є теорія порівняльних переваг, яка повністю пояснює і характер двосторонніх обмінів продуктами міжнародного туризму, як результат різниці цін між країнами. На ціну туристичного продукту впливають витрати на транспорт, проживання і супутні послуги, які, в свою чергу, залежать від цілого ряду інших складових, які в кожній країні різні – це податкова політика країни, застосування нових технологій, ціни на пальне, продукти харчування, інші види послуг. Разом з вивченням порівняльних цін враховується також якість обслуговування. Для збереження конкурентоспроможності й завоювання порівняльних переваг окремим країнам необхідно підтримувати високий рівень обслуговування, як це роблять такі країни як Великобританія, Франція, Німеччина, Швейцарія, Австрія, Італія, де ціни відносно високі.

Більш точну відповідь на питання «Які саме товари забезпечують абсолютну і відносну перевагу країні?» дає теорія, розроблена шведськими вченими Елі Хекшером і Бертілом Оліним (Heckscher-Ohlin theory), яка базується на співвідношенні факторів в кожній країні для забезпечення порівняльної переваги при виробництві і експорті певної продукції чи послуг,

які вимагають саме цих ресурсів для виробництва. Згідно з теорією Хекшера-Оліна країни, які володіють великими капіталами, повинні експортувати капіталоємні товари й імпортувати трудомісткі. Теорія співвідношення факторів визначає розвиток туризму між країнами. Ті країни, які мають надлишок туристичних ресурсів і мають попит на них у світі, спеціалізуються на міжнародному туризмі й експортують подібні послуги. Так, наявність чудових пляжів і сприятливого клімату в Середземноморських країнах породжує туристичні потоки з таких країн як Австрія, Німеччина, Швейцарія, Японія та інших. У той же час попит на зимовий відпочинок мешканці Іспанії, Греції, Ізраїлю та інших країн задовольняють у тій же Швейцарії чи Австрії. Вартість природних ресурсів, а також історично-культурних пам'яток залежить від їх доступності та якісних характеристик. А це означає, що для розвитку туризму вони набувають економічного значення.

Другим важливим фактором створення конкуренто-здатного туристичного продукту є капітал. Розвиток туризму вимагає розвинутої інфраструктури, а для цього необхідні великі інвестиції. Навіть тоді, коли країна має багаті природні ресурси, але має обмежений капітал, туристичний сектор у достатній мірі розвиватися не зможе. Цим і пояснюється переважний розвиток туризму в індустріально розвинутих країнах. Наявність трудових ресурсів можна визначити як важливий фактор виробництва туристичного продукту, його реалізації, оскільки це продукт сфери обслуговування, яка, в свою чергу, є трудоємким сектором економіки. Отже, порівняльна перевага країн у туризмі обумовлена наявністю трудових ресурсів, а також рівнем їх майстерності.

Таким чином, можна виділити три основних групи факторів, які тісно взаємодіють з головними факторами функціонування всієї економіки. Це:

- природні ресурси та історико-культурні надбання;
- капітал;
- трудові ресурси.

Наявність цих факторів має вирішальний вплив на визначення позиції

країни в розвитку туризму.

Розглянемо теорію життєвого циклу продукту (в т.ч. туристичного), згідно з якою він проходить стадії впровадження, зростання, зрілості, занепаду. На першому етапі, або на стадії впровадження, все починається з невеликої групи подорожуючих, які хочуть бути першовідкривачами незвіданих природних місць або пам'яток архітектури чи культури. В цей період туризм не впливає в значній мірі на місцевість, а населення активно контактує з подорожуючими шляхом надання їм послуг.

Подальше зростання кількості туристів стимулює місцеві органи влади розвивати інфраструктуру та створювати комфортні умови перебування туристів. Далі настає стадія зростання, коли чисельність туристів інтенсивно зростає, особливо в піковий період та інколи переважає чисельність місцевого населення в декілька разів.

Контроль за розвитком туризму переходить з рук місцевої адміністрації в руки зовнішніх компаній, які швидкими темпами починають розвивати інфраструктуру, тим самим змінюючи вигляд майбутнього туристичного центру. В той же час інтенсивний розвиток має і свою негативну сторону – надмірне збільшення чисельності туристів і населення призводить до збільшення навантаження на місця життєзабезпечення та природні ресурси.

На стадії зрілості спочатку зменшується зростання кількості гостей, а потім центр туризму перетворюється на повністю завантажену частину індустрії туризму. Надалі розвиток цього центру відпочинку і розваг досягає свого піку, після чого мода на нього знижується, і він тримається тільки за рахунок постійних клієнтів та випадкових гостей.

На кінцевій стадії (занепаду) туристичний центр стає мало привабливим для більшості туристів і при цьому залежним від малої кількості подорожуючих чи відпочиваючих з найближчих районів.

Шведський економіст, ректор Стокгольмської школи економіки Стефан Ліндер [69] сформулював теорію подібності країн, яку називають також теорією

попиту (Гіпотеза Ліндера, 1961). Згідно з цією теорією міжнародна спеціалізація країни в значній мірі залежить від внутрішнього попиту. Справді, високий рівень попиту на внутрішній туризм створює атмосферу і сприятливі умови для розвитку міжнародного туризму. Створюються додаткові місця розміщення, харчування, транспортний зв'язок, розвиваються природні та історико-культурні центри туризму. Тому країни, які можуть керувати великим внутрішнім попитом, готові задовольнити і міжнародний попит.

Для визначення внутрішнього попиту застосовують такі показники: чисельність населення, ВВП (валовий внутрішній продукт) на душу населення, кількість місць проживання та інші. До країн з високим внутрішнім попитом відносяться Франція, Німеччина, Великобританія, Ірландія та інші. Отже, міжнародні обміни найчастіше відбуваються між країнами, які мають подібні умови прийому та обслуговування гостей.

Досягнуті багатьма країнами економічні показники розвитку туризму та стандарти туристичного обслуговування можуть слугувати для України орієнтиром на перспективу. Аналіз даних про прибуток від іноземного туризму в розрахунку на душу населення показує, що особливо швидко туризм розвивається в країнах Європейського Союзу, а найбільш великі туристичні обміни відбуваються між сусідніми країнами. Найважливішими факторами, які стимулюють цей процес, є такі:

1) високий рівень безпеки подорожей у країнах ЄС (цей фактор займає перше місце в опитуваннях туристів);

2) висока якість та широкий спектр туристичних послуг;

3) вільне пересування в межах Європейського Союзу та Шенгенської групи країн, відсутність прикордонного та митного контролю;

4) введення з 1 січня 2002 року єдиної валюти – Євро.

Крім цих факторів, значний розвиток туризму в кінці двадцятого, та на початку двадцять першого століття пояснюється рядом інших причин. Найголовнішою з них слід визнати посилення процесу індустріалізації –

зміцнення економічних зв'язків між країнами і континентами на основі поглибленого територіального розподілу праці й безпосередньо пов'язаного з ним розширення науково-технічних і культурних зв'язків. Важливу роль відіграють досягнення науково-технічної революції, особливо в галузі транспорту і нових інформаційних технологій. Розвитку туризму сприяє збільшення доходів населення ряду країн, підвищення рівня освіти та культури, а також зростаюча втома від життя у великих містах. Велике значення мають і здійснювані в багатьох країнах спеціальні програми, направлені на активізацію туристичного руху: відміна обмежень на ввіз валюти, будівництво готелів та доріг, широка реклама об'єктів туризму, ціна на туристичні послуги тощо.

У той же час є чинники, які стримують розвиток туризму в світі або негативно впливають на нього, причому в Україні їх значно більше, ніж у країнах, які є основними постачальниками туристичного продукту. Як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного Німецьким Інститутом Вивчення Вільного Часу в державах Європейського Союзу, найбільше подорожуючих хвилюють такі проблеми: війна, неспокій, політична нестабільність (74 %).

Як бачимо, саме цей фактор найбільше стримує туристів від здійснення закордонних поїздок до тієї чи іншої країни. Однак практика показує, що вплив цього фактора є набагато вагомішим і торкається він не лише держави, в якій спостерігається політичний неспокій, але й країн, сусідніх з нею. Найяскравішим прикладом, що характеризує дану ситуацію, може бути Близький Схід. На відносно невеликій території тут сконцентровані досить привабливі місця для відпочинку. Однак динаміка розвитку туризму в цьому регіоні підлягає різким коливанням. Так, через військові дії в Лівані у середині 80-х років спостерігався різкий спад потоку туристів та доходу від нього в цілому по регіону. В 1986 році Близький Схід відвідало на 17,6 % іноземних туристів менше, ніж в 1985 році, а доходи за аналогічний період скоротились на 16,5%. Після початку військових дій в районі Перської затоки в 1991 році цей регіон відвідало на 6,62 %

іноземних туристів менше, ніж у 1990 році, а надходження від туризму в 1991 р. зменшились на 14,4 % в порівнянні з попереднім роком.

Усі намагання урядів держав даного регіону збільшити кількість подорожуючих до своїх країн перекреслюються одним повідомленням про зростання напруженості в регіоні. Від цього потерпають не тільки державні бюджети, які недораховуються значних валютних надходжень, але й окремі підприємства, котрі несуть великі збитки під час зменшення потоку туристів.

Екологічні проблеми – (57 %). Цей фактор є характерним, перш за все, для України, в зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС в 1986 р. Інститутом Вивчення Вільного Часу відзначено, що в 1985 році екологічні проблеми хвилювали лише 30 % потенційних туристів (на кінець 90-х – вже 57 %). Тут дається взнаки негативний вплив на довкілля аварії на ЧАЕС. Кількість іноземних туристів, що відвідали Київ у 1986 році, знизилась більш ніж в 5 разів у порівнянні з 1985 роком, і тільки нещодавно їх число почало поступово зростати. Негативний ефект екологічного чинника посилюється ще й тим, що він носить довгостроковий характер, адже зміна свідомості суспільства відбувається набагато повільніше, аніж ліквідація наслідків екологічної катастрофи.

Хвороби та епідемії – (55 %).

Вплив цього фактора є особливо значимим для африканського континенту. Сьогодні обсяги туризму в цьому регіоні не перевищують 2 % від світового рівня, при цьому його основна частина припадає на країни Північної та Південної Африки. Туризм в центральній її частині практично не розвинутий, хоча, на думку фахівців, для цього є непогані можливості, зокрема для розвитку екологічного та екзотичного видів туризму, які останнім часом набувають все більшої популярності. Факторами, які гальмують розвиток туризму в Центральній Африці, є невивченість даного регіону і численні хвороби та епідемії.

Одним із засобів боротьби з ними може стати обов'язкова вакцинація всіх туристів, які прямують до цього регіону, що, до речі, вже проводиться в

більшості розвинутих країн при організації подорожей у райони із складною епідеміологічною ситуацією. Однак виникнення нових джерел епідемій, виявлення нових вірусів та невивченість попередніх ще довго будуть відвертати туристів від ідеї відвідування цього регіону.

Природні катаклізми та катастрофи – (49 %).

Складність впливу цього фактора полягає в тому, що природні катастрофи можуть відбуватись практично в будь-якому регіоні, а передбачити і, тим більше, попередити їх фактично неможливо. Руйнівна дія природних катастроф спрямована, перш за все, на існуючу туристичну і транспортну інфраструктуру. І хоча від прояву форс-мажорних обставин такого роду ніхто не застрахований, їх виникнення може призвести до відкладання туристом поїздки в цей регіон на невизначений час або навіть до її відміни. У цьому випадку, як і при екологічних катастрофах, великого значення набуває психологічний аспект, що стримує туриста від поїздки до регіонів, які потерпіли від стихійного лиха, навіть після ліквідації наслідків природних катастроф. Найбільш характерними ці чинники є для регіонів з підвищеною сейсмічною активністю. Зокрема, внаслідок землетрусів у Японії та Каліфорнії (США) регіони, що постраждали, недораховували до 50% туристів як в період ліквідації наслідків землетрусів, так і в перші кілька місяців післяліквідаційного періоду.

Злочинність – (44 %).

Останнім часом цей фактор набуває все більшого значення. Ми маємо на увазі не лише поодинокі випадки нападу, пограбування або навіть вбивства туристів, але й сплановані терористичні акти. Наочним прикладом вищевикладеного є випадок, який трапився наприкінці 1997 року в Єгипті, коли група європейських (в основному німецьких) туристів, які подорожували вздовж берегів Нілу, була розстріляна ісламськими фундаменталістами. Через це в 1998 році, за попередніми підрахунками, Єгипет втратив 25-30% іноземних туристів від запланованої кількості. Різко зменшилась кількість туристів у США після терористичних актів 11 вересня 2001 року тощо.

Світовий туризм та його ринки зустрічаються з постійними змінами у демографії, зміною життєвих цінностей та швидким розвитком технологій. Освіта, спосіб життя та набутий досвід формують вимоги споживача у туристичній індустрії. Основними тенденціями у зміні вимог та очікувань завтрашніх туристів можна визначити такі, вони:

- стають більш освіченими, більш вимогливими у своїх потребах та мають більше досвіду в подорожах, вимагають все вищих стандартів обслуговування;

- все більше потребують справжніх цінностей і чогось надзвичайного та незвіданого;

- стають старшими та багатшими, більш фізично і розумово активними і потребують більш активних форм відпочинку;

- все більше поважають себе, віддають перевагу комфорту і не бажають витрачати зайвий час на дорогу до місця відпочинку і назад;

- вони бажають чогось навчитися і самовдосконалитись, тому потребують більшого, аніж просто розваг та відпочинку;

- бажають брати участь у житті країни та громади, куди вони приїхали і оволодіти новими навиками;

- все більше потребують таких видів відпочинку, які не чинять негативного впливу на культурне та природне довкілля;

- все більше бажають отримати послуги, які будуть адекватними до затрачених коштів, віддають перевагу ситуації, при якій наочно можна побачити, за що платиш, при цьому їхня оцінка співвідношення ціни і якості стає все глибшою і обгрунтованішою.

Сьогодні є необхідність врахування основних тенденцій розвитку туризму на сучасному етапі, які в світовому туризмі характеризуються:

1) тяжінням до незайманої природи, що асоціюється з поняттям краси, у зв’язку з цим розвитком екологічного туризму;

2) поширенням індивідуальних туристських подорожей;

3) розвитком елітарного туризму (мисливського, наукового, конгресного);

4) розвитком нетрадиційних (екстремальних) видів туризму.

Важливе значення для розвитку як іноземного, так і внутрішнього туризму мають туристичні ресурси, які є основною метою подорожі. За таких обставин вони зумовлюють і визначають найважливіші економічні показники туризму, такі як кількість туристів, ціна на послуги, географія подорожей, їх сезонний розподіл, тривалість перебування. Тому комерційна робота в галузі туризму повинна будуватись на всеохоплюючому обліку туристичних ресурсів як у цілому по країні, так і по окремих регіонах.

2. Основні етапи розвитку туризму

Пам’ятки історії, літературні джерела свідчать про те, що люди подорожували заради власного задоволення з давніх часів. Жителі Давньої Греції в роки олімпіад вирушали в плавання до Олімпії, щоб досягти її до відкриття ігор. Давньоримські вельможі вирушали лікуватися до термальних джерел. У середні віки поширилося паломництво до святих місць. У XIX столітті в заможних європейців великою популярністю користувалися морські курорти Італії і Франції, гірські місцевості Швейцарії, мінеральні джерела. У середині століття англієць Томас Кук провів перші організовані туристські подорожі.

Поширення залізниць, пароплавів, поява автомобіля збільшували рухливість населення і скорочували відстані. Традиційно відвідувані курорти Ніцца, Монте-Карло, Віші, Баден-Баден, Карлсбад у 20-ті р.р. XX сторіччя стають тісними. Виникають нові курорти – Канни, Сен-Тропе, Римінi, Сан-Ремо, Майямі.

Після першої Світової війни в подорожі стали вирушати не тільки для розваги й лікування, а й щоб ознайомитися з життям і культурою інших країн. Туризм із привілею дуже заможних людей поступово перетворювався на

доступний для досить широких мас інтелігенції вид проведення вільного часу.

З початку 50-х р.р. починається сучасний етап у розвитку туризму. Зростає як внутрішній, так і міжнародний туризм.

Сучасна наука поділяє розвиток туризму на декілька етапів залежно від зміни таких факторів: мотивації подорожей; способу подорожей і розвитку транспортних засобів; кількості подорожуючих і охоплення туризмом різних верств населення.

За цими критеріями можна поділити історичний шлях розвитку туризму на 4 етапи:

1-й, початковий етап, до 1841 р.;

2-й, етап становлення туризму як галузі, з 1841 р. до 1914 р.;

3-й, етап формування індустрії туризму, з 1914 р. до 1945 р.;

4-й, етап монополізації туристичної індустрії, з 1945 р. до наших днів.

Розглянемо більш детально шлях розвитку туризму від найперших його проявів до сучасного рівня.

Один з експертів Всесвітньої туристичної організації Джафар Джафарі в своїй праці «Феноменологія туризму» відзначає, що люди подорожували завжди. Про це свідчать записи стародавніх народів, які населяли Середній і Далекий Схід та Середземномор'я. Ці історичні нариси показують, що з розширенням торгівельної діяльності, завоювань у Греції, Римі та Китаї представники знаті все частіше відправлялись у поїздки для розваг, знайомства зі світом, торговою чи дипломатичною метою. Поділ суспільства на вільних і рабів, поява товарно-грошових відносин, розподіл праці й виділення частини людей, які не зайняті в суспільному виробництві чи управлінні, розвиток торгівлі, мистецтва і культури – ось головні фактори, які вплинули на посилення необхідності в здійсненні поїздок і подорожей.

Крім пізнавальної мети та розваг, подорожі починають переслідувати й інші цілі:

- розвиток культури призвів до створення видатних творів скульптури,

архітектури, живопису. Природно, що їх споглядання стає метою подорожі;

- пізнання людиною навколишнього середовища призводить до відкриття цілющих властивостей деяких природних джерел, місць з унікальним кліматом та інших об'єктів. Метою подорожей стають відпочинок, лікування, відновлення сил, здоров'я;

- бурхливий розвиток різних релігій, паломництво, відвідування святих місць, храмів, виконання релігійних настанов та інше сприяють виникненню ще однієї мети здійснення подорожей.

Незважаючи на розширення мети подорожування, розвиток напрямів і навіть будівництво спеціальних об'єктів для відпочинку, лікування, розваг та паломництва туризм як такий ще не має комерційної спрямованості.

Наступний період суспільного життя серйозно позначився на становленні туризму. Розвиток і укрупнення міст, поглиблення процесів спеціалізації праці, розвиток торгових ярмарків, підвищення життєвого рівня призводять до зростання кількості людей, які мають стимул і можливість подорожувати.

Велику роль у процесі подальшого розвитку туризму починають відігравати фактори, пов'язані з появою сфери послуг та невиробничої сфери, будівництвом інфраструктури. Так, у першій чверті XVIII ст. в Англії були зроблені величезні капіталовкладення в розбудову судноплавної річкової мережі, збільшивши її до 1160 миль, яка зробила більшу частину країни доступною до водних перевезень. У Франції в другій половині XVIII ст. відбувалося масове будівництво доріг і до початку XIX ст. налічувалось 40 тисяч км. сухопутних шляхів, 8 тисяч км. судноплавних річок і 1000 км. каналів.

XIX століття – це період видатних наукових відкриттів і впровадження їх в практику. Революційні перетворення в галузі механізації і укрупнення виробництва мали для розвитку туризму велике значення. Перш за все, це було пов'язано з подальшим розвитком різних напрямків сфери послуг, одним з яких став туристичний бізнес. Тому, початком 2-го етапу в розвитку туризму можна вважати 1841 рік, коли англійцем Томасом Куком була здійснена перша

комерційна туристична поїздка з Лейстера в Лафборо, під час якої було організовано перевезеня залізницею 600 осіб – членів товариства тверезості з метою прогулянки. У 1847 році Томас Кук організував туристичне товариство, яке розповсюджувало квитки (путівки) не тільки в Англії, а й за її межами. У 1863 році Т. Куком була організована велика подорож англійців у Швейцарію, а у 1868 році – в Північну Америку.

Томас Кук вперше створив специфічний туристичний продукт – тур, уклавши угоди із залізничниками і пароплавними компаніями, готелями та ресторанами на обслуговування туристів. Ідею Т. Кука підхопили багато підприємців найбільш індустріально розвинутих європейських країн, де в 40-50 роках XIX ст. відкриваються перші туристичні бюро. У зв'язку з розвитком міжнародних курортів у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії ці країни нарівні з Англією стають міжнародними центрами туризму в Європі.

Значну роль у розвитку туризму відіграли нові географічні відкриття, подорожі мореплавців, освоєння Американського, Африканського і Австралійського континентів. Розвиток туристичної індустрії призвів до створення у 1898 році Міжнародної ліги туристичних асоціацій зі штаб-квартирою в Люксембурзі.

Туристична активність була перервана Першою світовою війною, після закінчення якої туризм знову отримав свій розвиток. Так почався 3-й етап – етап індустріалізації туризму. Комерційна спрямованість діяльності туристичних фірм дозволяє говорити про туризм як про галузь бізнесу.

Велика організаційна робота у залученні й обслуговуванні туристів, плануванні та підготовці маршруту, будівництві спеціалізованих комплексів, розвитку інфраструктури окремих регіонів – все це дозволяє віднести туризм до сучасної індустрії відпочинку, лікування, розваг, бізнесу. Саме в цей період туристична діяльність стає основною діяльністю для багатьох підприємств і організацій, які професійно надають туристичні послуги.

Туристична індустрія – це сукупність виробництв різних галузей

господарства, закладів культури, освіти, науки, що забезпечують створення матеріально-технічної бази туризму, підготовку кадрів та процес виробництва, реалізації і споживання туристичного продукту на основі використання природних багатств, матеріальних і духовних цінностей суспільства.

Після закінчення другої Світової війни туристична індустрія отримує ще більш могутній поштовх до розвитку. Міжнародна інтеграція, розширення міжнародного розподілу праці, відкриття кордонів, забезпечення більш легкого доступу в інші країни, розвиток транспорту і зв'язку, підвищення рівня життя широких верств населення – це ті загальні тенденції, які характеризують початок 4-го етапу. Але загальною характеристикою цього періоду може бути названа монополізація галузі туризму, тобто виділення її в самостійну складову сфери послуг. В умовах зростання психологічних навантажень, інтенсифікації життя людей в індустріальних країнах туризм діє як ефективний засіб рекреації. З предмету розкоші він стає необхідністю населення високорозвинених індустріальних країн. У кінці XX ст. спостерігається збільшення попиту на туристичні послуги серед людей середнього і нижче середнього статку. Це ще в більшій мірі диференціювало туристичний ринок, призвело до різноманіття туристичного продукту, розрахованого на людей з різним матеріальним статком, різними інтересами, метою і вимогами до рівня сервісу. Таким чином, розвитку туризму в світі сприяли політичні, економічні, технічні, культурологічні та соціальні фактори. Інтенсивний розвиток туризму спостерігається в країнах із сприятливою внутрішньою і зовнішньою політикою, стійким економічним розвитком, високим рівнем культури, соціальною підтримкою громадян.

Сучасний туризм є галуззю, яка набуває все більшого значення для міжнародних зв'язків, є засобом підвищення економічного стану країни та джерелом патріотичного виховання, навчання й оздоровлення підростаючих поколінь. Крім того, здійснення туристичних акцій дозволяє використовувати рекреаційні ресурси, зберігаючи природні та культурно-історичні цінності держави. Тобто, туризм характеризується багатоаспектністю, взаємодією з

деякими господарськими галузями, що вимагає єдиного підходу до розуміння його дефініції та класифікації. Джерела цих знань не однакові, вони виникали в багатьох сферах діяльності людини і на різних етапах історичного розвитку суспільства. У 1950 році International Union Official Travel Organization (IUOTO) (з 1975 року –Визначено наступні характеристики туризму: це найбільша індустрія світу, що має приблизно 3,5$ трильйона оборотного капіталу і включає такі компоненти як подорожі (круїзи, автобуси, літаки, автомобілі, залізниці); помешкання (готелі і мотелі, конференції, виставки, зустрічі); харчування (ресторани, кафе, бари); відпочинок і дозвілля (ігри, парки, розваги, атракціони); провідний платник податків; працедавець 127 млн. людей, тобто приблизно 15 % зі всіх працюючих; найпрогресивніша галузь не тільки європейської, але і світової економіки [37; 152].

За законом України «Про туризм» це – «тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування» [48]. Законом також визначаються питання, які потребують постійного вирішення (безпека в галузі туризму, захист інтересів українських туристів за межами України, фінансове забезпечення відповідальності туроператора та турагента, страхування туристів при здійсненні туристичних поїздок тощо).

Не можна сказати, що проблеми розвитку туризму не були раніше предметом досліджень, але до цього часу основою переважної більшості з них був аналітичний підхід з акцентом на вивченні окремих проблем без урахування особливостей змісту і структури цілісної системи туризму в його широкому розумінні. На основі аналізу численних думок, ідей і дефініцій багатьма авторами вже здійснювалися спроби визначити перелік специфічних ознак туризму чи туристичної діяльності з різних точок зору. Проте ми стикнулися з певною неузгодженістю думок дослідників, яка виявилася у групуванні представлених ознак туризму за різноманітними характеристиками.

Відмічаємо, що на думку ряду авторів поняття туризму, туристичної

діяльності співвідносне з туроперейтингом, тобто це – надання туристичних послуг, «організація всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно-ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування» [79, с. 309]. Іншою дослідницькою парадигмою є розуміння туризму як однієї з форм організації відпочинку, дозвілля людини, тобто як компоненти індустрії дозвілля, організації дозвіллєвої діяльності людей у процесі проведення видовищних масових заходів, надання різних пізнавальних послуг.

М. І. Колосінська вказує на те, що «однозначно охарактеризувати туризм неможливо, оскільки не можна абсолютизувати жоден з його структурних аспектів» [62, с. 122]. Авторка визначає декілька теоретичних підходів до визначення категорії «туризм», які не суперечать один одному й відображають різні сторони такого багатоаспектного явища: соціально-культурний (функціональний), нормативний, міграційний та економічний.

Розрізняють наступні види туризму: маршрутно-пізнавальний; спортивно-оздоровчий; діловий, конгрес-туризм; курортний, лікувальний; фестивальний; мисливський; екологічний; шоп-туризм; релігійний; учбовий; етнічний і ін [86, с. 58].

Підходи до класифікації, за думкою В. В. Абрамова визначають ознаки, які мають враховувати соціально-економічні умови, що обумовлюють діяльність людини у конкретний історичний період. «Туризм – це не тільки високоприбуткова галузь світової економіки; для багатьох наших співвітчизників туризм продовжує асоціюватися з овіяними романтикою походами по горах, лісах, ріках. Туризм завжди був і залишається потужним важелем у вихованні підростаючого покоління, формуванні світогляду молодих людей, забезпеченні здорового способу життя. Уміле використання державою механізму за назвою «соціальний туризм» дозволяє створити сприятливий ґрунт для побудови цивілізованої економіки з «людським обличчям». Історія знає не

тільки такі приклади, але також визначає чіткі механізми досягнення необхідних результатів [1, с. 3].

Тобто, приходимо до висновку, що розвиток туризму здійснюється на засадах історичного (історичний час: минуле, сучасне та майбутнє); географічного (конкретна територія), біологічного (регіональний соціум), економічного (матеріальні досягнення), соціального (надбання духовної культури), краєзнавчого (інтегрувальне моделювання поєднання часу і простору конкретної території) та інших підходів відповідно до закономірностей комплексності.

Вивчення туризму з точки зору Всесвітньої туристської організації (UNWTO) сьогодні дозволяє стверджувати, що для більш ширшого впровадження він має бути насичений пізнавальним компонентом, тобто чітко поставленою пізнавальною метою, визначеною на основі природних, історичних та краєзнавчих матеріалів, які будуть досліджуватися. У зв'язку з цим виникла необхідність визначення туризму, який за версією одного з асоційованих членів UNWTO визначається як подорож, яка включає в себе фізичну активність, перебування у навколишньому природному середовищі та культурне занурення (подорожі з пригодами) [152, с. 11].

Зосереджуємо увагу на тому, що у процесі аналізу основних трактувань туризму закономірним є висновок про те, що всі вони не мають між собою протиріч, а доповнюють один одного.

Отже, туризм у сучасному уявленні має розглядатися на концептуальних засадах сталого розвитку суспільства, під яким розуміють процес змін у відповідності з сучасними та майбутніми потребами людей з врахуванням історично усталених форм життєдіяльності людей у межах конкретної території. Щодо бачення подальшого дослідження розвитку туризму то основоположною, на нашу думку, має стати стратегія сталого розвитку території, яка визначає комплексний підхід збереження історичного середовища життєдіяльності людини на основі бережливого використання ресурсного потенціалу території,

культурного та соціально-економічного розвитку, гармонізації суспільства в цілому.

У середині XX століття уряди багатьох країн світу звернули серйозну увагу на розвиток туризму, а в 1947 році розрізнені міжнародні туристичні організації були об'єднані в Міжнародний союз офіційних туристичних організацій (МСОТО). Його дійсними членами стали як державні, так і недержавні офіційні національні організації 116 країн світу.

Необхідність постійних міжнародних контактів з метою розвитку і координації туристичних обмінів, погодження політичних, економічних, соціальних і культурних аспектів діяльності стала причиною реорганізації в 1969 році згідно з резолюцією Генеральної асамблеї ООН неурядової організації МСОТО в міжурядову Всесвітню туристичну організацію (ВТО).

ВТО – провідна спеціалізована міжнародна міжурядова організація у сфері подорожей та туризму, діє під патронатом ООН, об'єднує 139 країн – дійсних членів (початок 2003р.), які представлені відомствами з туризму, а також 88 асоційованих членів і 350 приєднаних членів. Штаб-квартира у Мадриді. Статут ВТО прийнято 27 вересня 1970 року. Починаючи з 1980 року, цей день святкується як Всесвітній день туризму. Головним органом ВТО є Генеральна Асамблея (ГА), що скликається кожних два роки. Керівними органами є Виконавча Рада і Секретаріат ВТО. Важливі документи, прийняті ВТО та за її участю: Резолюція конференції ООН з міжнародного туризму і подорожей (Рим, Італія), Манільська Декларація зі світового туризму (Філіппіни, 1980), Документ Акапулько, прийнятий Всесвітнім форумом з туризму (Мексика, 1982), Хартія туризму і Кодекс туриста, ухвалені VI сесією ГА ВТО (Болгарія, 1985), Гаазька Декларація з питань туризму, прийнята міжпарламентською конференцією з питань туризму (1989), Глобальний етичний кодекс туриста, прийнятий XIII сесією ГА ВТО (Чилі).

Україна є дійсним членом ВТО з 1997 року і членом виконавчої Ради ВТО з 1999 року. З 1998 Київський інститут туризму, економіки і права,

готельний комплекс «Дніпро», та Київська міська державна адміністрація – члени Ділової ради ВТО. У структурі ВТО діють шість регіональних комісій: Європейська, Африканська, Американська, Південноазіатська, Близькосхідна і Тихоокеанська. Функціонує вищий навчальний центр з туризму (СІЄСТ) у Мексиці. Термін повноважень 26 членів Виконавчої ради, що обираються Генеральною Асамблеєю за принципом один на кожних п’ять дійсних членів, – 4 роки. Кожних два роки переобирається половина членів ради. Секретаріат очолює генеральний секретар, який обирається Генеральною Асамблеєю (за пропозицією Виконавчої ради) на 4 роки. Функціонує ряд допоміжних органів: комітети з програми роботи організації, бюджетно-фінансовий, з проблем статистики, з підтримки якості, а також мережа навчальних центрів. Офіційні мови: англійська, французька, іспанська, російська.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте поняття «туризм», його визначення.
2. Що таке «туризм» в широкому розумінні.
3. Вузьке значення «туризму».
4. Організації, які здійснюють контроль за розвитком туризму.
5. Назвіть чинники, які стимулюють розвиток туризму.
6. Перспективи розвитку туристичної індустрії.
7. Охарактеризуйте основні етапи розвитку туризму.
8. Які були вирішальні передумови організації перших туристських турів.
9. Міжнародні туристичні організації.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте діяльність України в міжнародному туризмі. Наведіть приклади.

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ЗБЕРЕЖЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ РІВНОВАГИ

План

1.Сучасні напрями туризму та характеристика їх потенційних можливостей.

2.Вплив туризму на світову економіку.

3.Екотуризм у контексті збереження ландшафтного різноманіття.

1. Сучасні напрями туризму та характеристика їх потенційних можливостей

Класифікувати види туризму можна за різними ознаками, до найважливіших з яких відносяться: мета туризму, часові, територіальні характеристики, індивідуальні запити та фінансові можливості клієнтів.

За основною *метою* туризму, виділяємо такі його види.

Екскурсійний туризм – подорож з пізнавальною метою. Це найбільш поширена форма туризму, якою займаються сучасні вітчизняні туристичні фірми. Бажання громадян України ознайомитися з історичними, культурними, природними та іншими пам’ятками різних регіонів України та за рубежем, задовольняється великою кількістю пропозицій туристичних підприємств (фірм, організацій).

Рекреаційний туризм – подорож з метою відпочинку, оздоровлення і лікування. Цей вид туризму є поширеним не тільки в Україні, а й у всьому світі.

Діловий туризм – це обслуговування клієнта під час виконання ним професійних обов’язків як за місцем проживання, так і в інших регіонах, що дозволяє більш якісно і з меншими витратами організувати участь або виїзд. До сфери ділового туризму відноситься організація різних конференцій, семінарів, симпозіумів тощо. Тут велике значення має наявність при готельних комплексах спеціальних залів, обладнання для зв’язку (телефони, факси, Інтернет), приміщення для ведення переговорів.

Етнічний туризм – поїздки з метою побачень з рідними та близькими. Ця форма туризму пов'язана з відвідуванням і виїздом у віддалені регіони або інші країни. Туристичні організації допомагають з оформленням проїзних квитків, закордонних паспортів, візових формальностей.

Спортивний туризм – поїздки з метою участі в спортивних заходах та підтримки улюблених команд. До послуг туристичних фірм звертаються керівники спортивних команд, організатори змагань, об'єднання вболівальників та окремі громадяни.

Релігійний туризм – подорож, яка має за мету виконання релігійних процедур, місій, відвідування святих місць. Як правило туристичні фірми обслуговують, в основному, традиційні маршрути.

Пригодницький туризм – туризм пов'язаний з фізичними навантаженнями, а іноді і з небезпекою для життя. При організації таких турів, пригоди можуть бути підготовлені спеціально і забезпечені всіма можливими засобами безпеки. Останнім часом винятком стають подорожі з незапланованими пригодами. В основному, це стосується мисливського туризму, сплавів по гірських річках, подорожей у незаселені та не обжиті місця.

Соціальний туризм – це подорож з метою участі в громадських заходах (мітинги, демонстрації, публічні виступи, марші).

Екологічний туризм – екскурсії та подорожі з піклуванням про навколишнє середовище. В процесі подорожі екскурсоводи пояснюють необхідність охорони природних ресурсів, важливість захисту навколишнього середовища. У багатьох випадках екотуризм стає супутником і невід'ємною частиною інших видів туризму.

Сільський, зелений туризм – тимчасове переміщення туристів у сільську місцевість з метою ознайомлення з місцевим способом життя, культурою, традиціями, звичаями. Цей вид туризму часто використовують сім'ї з дітьми, міська молодь, які намагаються вибратись на природу на вихідні дні або у короткотермінові відпустки.

До видів туризму за метою можна віднести розважальний, навчальний, військовий, екстремальний, агротуризм та багато інших. Це далеко не повна класифікація видів туризму за метою подорожей. Мета туристичної поїздки може бути будь-яка і, якщо туристична організація може організувати виконання поставленої мети шляхом надання відповідних послуг, то туристична подорож здійснюється.

Всі види туризму тісно переплітаються між собою і виділити їх в окремому вигляді не завжди можливо. Наприклад, діловий туризм може поєднуватись з екскурсійним або спортивним, етнічний – з релігійним, екскурсійний – з рекреаційним. Завдання туристичної організації – надати клієнту максимум можливостей у поєднанні різних видів туризму.

Іншою є класифікація видів туризму за *часовими характеристиками*. За часовою характеристикою туризм можна класифікувати різними способами. Найбільш суттєвими є сезонність, прив'язка до конкретних подій, час, виділений клієнтом на подорож.

Сезонність – один з найважливіших показників у туристичному бізнесі, який означає нерівномірність руху туристів протягом року. При цьому можна виділити два основні критерії підвищеної активності туристів. Це час виїзду туристів до місць відпочинку (прив'язка до певної мети подорожі) й сезонність туристичної активності в даному регіоні.

Прив'язка до конкретних подій супроводжує окремі види туризму і примушує працівників туристичної індустрії більш ретельно готуватись до них, особливо коли вони є великомасштабними (наприклад, Олімпійські ігри, міжнародні ярмарки, концерти зірок естради).

Час, виділений туристом на подорож, може бути обмежений як об'єктивними (тривалість відпустки або кількість вихідних днів), так і суб'єктивними (бажання «розвіятись» на кілька днів) причинами. У відповідності з можливостями і побажаннями клієнта турагент може підібрати найбільш цікавий маршрут, обмежений виділеним часом і наявними

можливостями (квитки на авіа- або залізничний транспорт, місця в готелях у тих чи інших регіонах тощо).

Іншою є класифікація видів туризму за *територіальними ознаками*. За територіальними ознаками можна виділити різні види туризму, до найважливіших з яких відносяться приміський, внутрішньо-регіональний, внутрішньо-державний та міжнародний туризм.

Приміський туризм – виїзди за місто в період відпусток або на вихідні дні. Це можуть бути виїзди на природу, поїздки в приміські бази відпочинку, пансіонати, відвідування історичних, культурних місць, розташованих поблизу міста тощо. За тривалістю подорожі цей вид туризму розподіляється на маршрут вихідного дня (короткотривалі подорожі), подорожі по околицях міста від 2 до 7 днів (середньотривалі подорожі) і поїздки на термін більше 7 днів (довготривалі подорожі).

Внутрішньо-регіональний туризм – поїздки та подорожі в межах будь-якого регіону. Регіоном може бути як область так і територіальна спільність комплексу областей, об’єднаних загальними культурно-історичними, природно-кліматичними, економічними або іншими особливостями, наприклад – Карпатський регіон. Перевагами в роботі туристського підприємства при цьому виді туризму є досконале знання туристських можливостей та умов регіону, широка можливість використання транспортних маршрутів, відносно низькі ціни на послуги, достатньо високий попит населення на подібні подорожі.

Внутрішньо-державний туризм – подорожі, обмежені державними кордонами країни для громадян з постійним місцем проживання у цій країні. Цей вид туризму найбільш розвинутий в Україні. Останнім часом проводиться значна робота з відновлення втрачених позицій. Відновлюються зони відпочинку, відроджуються рекреаційні заклади, все більше популярними стають подорожі і екскурсії Україною, будуються готелі, мотелі, кемпінги, інтенсивно розвиваються транспортні комунікації і вся інфраструктура в цілому.

Приміський, внутрішньо-регіональний та внутрішньо-державний туризм

прийнято називати внутрішнім туризмом.

Внутрішній туризм – тимчасовий виїзд громадян конкретної країни з постійного місця проживання в рамках національних кордонів цієї країни для відпочинку, задоволення пізнавальних інтересів, занять спортом та з іншою туристичною метою.

Міжнародний туризм – поїздки з туристською метою за межі країни постійного проживання. У міжнародному туризмі виділяють дві його форми – *іноземний (в'їзний) і зарубіжний (виїзний)*, які різняться між собою за напрямком туристичних потоків. Один і той же турист може бути класифікований як в'їжджаючий і виїжджаючий одночасно залежно від того, стосовно якої країни фіксується його переміщення. Розрізняють країну походження туриста, яку він залишає і країну призначення куди він прибуває. В першому випадку мова йде про виїзний, в другому – про в'їзний туризм. Для туристичних підприємств при організації міжнародної туристичної діяльності велике значення мають існуючі міждержавні угоди і обмеження, які об'єднують різні країни.

Іншою є класифікація видів туризму за *індивідуальними запитами*. Частина туристів вибирає для своєї подорожі нетрадиційні маршрути, що має бути передбачено діяльністю туристичного підприємства. Природно, що організувати колективні (групові) виїзди відпрацьованими маршрутами набагато простіше, але кількість туристів, які надають перевагу індивідуальним подорожам, зростає з кожним днем, і це спонукає туристичні підприємства диверсифікувати свій туристичний продукт. В основі поділу туризму за такою ознакою, як індивідуальний запит, лежить бажання туриста вплинути на:

- маршрут подорожі – клієнт хоче визначити перелік бажаних місць для відвідування, а інколи і їх послідовність;

- час подорожі – клієнт може обумовити конкретні терміни подорожі (тривалість і дату відправлення), бажані зупинки в окремих пунктах, збільшити або зменшити тривалість транзитних стоянок;

- формування розважальної програми – в окремих випадках турист хоче

відвідати спортивні змагання або інші масові видовища, мати повну інформацію про можливість його участі в розважальних заходах у місцях майбутніх зупинок;

- перелік додаткових послуг – оренда засобів пересування (автомобіль, яхта, літак, велосипед), наявність туристичного та спеціального спорядження (водні лижі, аквалангі, намети, фото-, кінокамери та інше), вимоги до режиму харчування, проживання, відпочинку.

Виділяють класифікацію видів туризму за *фінансовими можливостями*. Фінансові можливості клієнта в більшості визначають майбутній маршрут подорожі, рівень комфортності та засіб пересування. Крім цього, фінансовий стан впливає і на вид подорожі. За цією ознакою можна виділити такі види туризму:

- груповий, відпрацьованими маршрутами – найбільш дешева форма. Низька ціна пояснюється знижками, які надаються туристичним групам. Знижки мають місце і при виборі традиційного для туристичних фірм маршруту (їх надають підприємства транспорту, розміщення, харчування, які обслуговують маршрут);

- індивідуальний відпрацьованими маршрутами – більш коштовний вид подорожі, оскільки при його оформленні не діють знижки, які надаються групам;

- груповий за індивідуальними маршрутами – знижки надаються у випадку оптимального розміру групи (наприклад, визначеного за кількістю місць в автобусі), а також залучення в індивідуальний маршрут традиційних місць відпочинку;

- індивідуальний, індивідуальними маршрутами – найбільш коштовна форма обслуговування, оскільки всі перераховані вище знижки тут не діють. При організації такої подорожі необхідна розробка та додаткове відпрацювання маршруту.

Існує ще один вид туризму – екскурсійна діяльність. Екскурсія може бути надана як екскурсанту так і туристу. Екскурсія – туристична послуга, яка

забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних та інших потреб туриста або екскурсанта. Екскурсант – тимчасовий відвідувач, який перебуває менше 24 годин у країні або на об'єкті відвідування. Екскурсійна діяльність – діяльність з організації подорожей, що не перевищують 24 годин, у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами, з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями, з визначними місцями тощо. Під час екскурсії учасники мають можливість пізнавати навколишній світ, природні явища, історичні ситуації, побутові елементи, надбання та здобутки місцевості.

Функціональне призначення екскурсії – відпочинок і дозвілля, підвищення пізнавального та культурного рівня, спілкування.

Класифікація екскурсій. Екскурсійна діяльність має свої характерні ознаки: зміст, тематику, склад учасників, місце проведення, впорядкований маршрут, тривалість за часом, форму проведення, спосіб пересування, наявність екскурсовода, тексту екскурсії, об'єктів показу і безпосередньо наявність учасників. За змістом екскурсії бувають багатопланові (оглядові) й тематичні. Тематичні екскурсії, як правило, присвячені одній темі або події. Такі екскурсії поділяються на природознавчі, історичні, літературні, мистецькі, екологічні, виробничі. За складом учасників екскурсії поділяються на індивідуальні, групові, для школярів та студентів, для місцевого населення та приїжджих. За місцем проведення екскурсії бувають: містом, за містом та міжміськими маршрутами (інформація в дорозі).

За способом пересування екскурсії поділяються на пішохідні, з використанням транспортних засобів та комбіновані. Тривалість екскурсії складає від 1 години до 1 доби.

За формою проведення екскурсії поділяються на звичайні, навчальні, рекламні, екскурсії-лекції, екскурсії-прогулянки, екскурсії-концерти.

Підготовка екскурсій проводиться в декілька етапів: вибір теми екскурсії, створення екскурсії під обрану тему, підготовка екскурсовода для проведення

екскурсії. Вибір теми екскурсії залежить від потенційного попиту, конкретного замовлення або цілеспрямованого створення «банку» екскурсій. Тема екскурсії повинна об'єднувати всі об'єкти відвідування в єдине ціле. Підготовка екскурсії проводиться творчою групою, склад якої залежить від теми екскурсії. Тут можуть бути залучені працівники музеїв, галерей, наукових закладів, спеціалізованих туристично-екскурсійних організацій тощо.

Робота розпочинається з підбору матеріалу за темою і його вивчення, відбору об'єктів показу, а також накопичення знань за всіма розділами теми.

При опрацюванні матеріалів за темою доцільно скласти бібліографію літературних та інших джерел, а також використати архівні матеріали, розповіді учасників подій та очевидців, кінохроніку. Важливим етапом організації екскурсії є правильний підбір об'єктів показу. В Україні на державному обліку знаходиться велика кількість пам'ятників архітектури, історії, культури, археології, а в музеях країни зберігаються мільйони експонатів.

Об'єктами екскурсій можуть бути:

• місця, пов'язані з історичними подіями;

• природні об'єкти і заповідники;

• будівлі й споруди;

• меморіальні пам'ятники і комплекси;

• об'єкти, пов'язані з життям і творчістю видатних особистостей;

• пам'ятники мистецтва;

• експозиції музеїв, картинних галерей, виставок, технічні експонати;

• археологічні пам'ятки.

При великій кількості таких об'єктів необхідно звернути увагу на їх правильний відбір з урахуванням пізнавальної цінності, важливості, змісту, функціонального призначення, безпечності. Екскурсія не повинна бути перевантажена великою кількістю відвідуваних об'єктів, тому що це збільшує її тривалість і зменшує інтерес туристів. Оптимальна тривалість екскурсії містом складає 2-3 години, при цьому з інтересом сприймається не більше 15-20

екскурсійних об’єктів.

При підготовці екскурсії доцільно скласти паспорт на кожний об’єкт, в який має бут внесено назву об’єкта, події, пов’язані з цим об’єктом та дати, коли відбувались ці події, місцезнаходження, джерела інформації про об’єкт та дані про авторів об’єкта, безпека при його відвідуванні, фотографії та відеозйомки. Процес організації екскурсії також включає в себе розробку екскурсійного маршруту, тексту екскурсії, методики проведення, розробку і виготовлення демонстраційного матеріалу (фото, відео, плакати), калькуляцію витрат і розрахунок ціни на екскурсійну послугу, затвердження екскурсії у встановленому порядку, рекламу екскурсійного маршруту. При пробному обході або об’їзді маршруту екскурсовод зобов’язаний ознайомитися з планом розташування вулиць і площ, визначити місця стоянок транспортних засобів, місцезнаходження об’єкта та площадки для найкращого показу, провести хронометраж маршруту. Після пробного обходу або об’їзду затверджується контрольний текст екскурсії, на основі якого екскурсовод готує індивідуальний текст, а також різні варіанти даної екскурсії.

На основі контрольного тексту, індивідуального тексту екскурсовода, контрольного обходу або об’їзду, хронометражу маршруту складається паспорт екскурсійного маршруту і всі ці документи разом подаються на засідання методичної комісії. Методична комісія приймає матеріали та шляхом відкритого захисту на методичній раді екскурсоводом, який брав участь в розробці екскурсії, затверджує екскурсійний маршрут.

2. Вплив туризму на світову економіку

Сучасна індустрія туризму – одна з найбільш швидко прогресуючих галузей світового господарства. Вона розглядається і як самостійний вид економічної діяльності і як міжгалузевий комплекс. Туризм стає явищем, що увійшло у повсякденне життя майже третини населення планети. Більше того, на початку XXI ст. туризм за обсягами доходу справедливо посів третє місце серед

провідних галузей світової економіки. За результатами 2018 року, туристична галузь утворила 18 % світового внутрішнього продукту і поглинула більше 21 % витрат споживачів. У багатьох країнах і регіонах туризм є основним джерелом прибутків. За чисельністю працівників індустрія туризму також стала однією з найбільших в світі – в ній зайнято понад 260 млн. чол., тобто кожний 10-й працюючий. Надходження з туристичних подорожей у світовому масштабі становлять понад 500 млрд. доларів США щорічно. Найбільші прибутки отримують країни Західної Європи та США.

Згідно з прогнозами експертів Всесвітньої туристичної організації (ВТО) до середини XXI ст. обсяги міжнародного туризму зростатимуть щороку в середньому на 5 %. Хоча за 2018 рік число туристів досягло рекордної цифри – біля 1100 млн. осіб, збільшившись більше ніж на 7 %, наприклад, в зв'язку з подіями 11 вересня 2011 р. в США щорічні темпи зростання зменшилися. Якщо ж до результатів міжнародного туризму додати ще й обсяги внутрішнього туризму, то показники зростуть щонайменше вдвічі.

Туризм є вагомим джерелом створення робочих місць, і, за прогнозами, впродовж наступних 5-ти років у світі створюватиметься 2500 нових робочих місць щодня. Це одна з небагатьох галузей економіки, де залучення нових технологій не призводить до скорочення працюючого персоналу. Це має важливе значення, оскільки, поглинаючи більше робочої сили, туризм зменшує соціальну напругу в суспільстві. Крім того, світовий досвід показує, що індустрію туризму можна розвивати і в період економічних криз, що має важливе значення для країн Східної Європи. Витрати на створення одного робочого місця тут в 20 разів менші, ніж у промисловості, а оборотність інвестиційного капіталу в 4 рази вища, ніж в інших галузях господарства. Прикладом можуть бути такі країни, як Аргентина, Бразилія, Мексика, Єгипет, Туніс, Перу та інші.

За підсумками 2018 року, ВТО відзначає, що найбільша кількість туристів в світі відвідує Європу – 63,7 %. Це й зрозуміло, бо в жодній іншій

частині світу на досить невеликому просторі не знайти такого різноманіття ландшафтів, культур, історії та народів. Унікальний європейський туристичний продукт робить Європу визнаним лідером ринку у сфері туризму та подорожей.

Майже всі регіони світу продемонстрували значне зростання обсягів туризму, але особливо вражаючих результатів досяг, як і передбачалось, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, де кількість подорожуючих зросла на 17 %. Ще 16,9 % подорожують Північною Америкою, 3,8 % – Латинською Америкою, 3,4 % – приїздять на Близький Схід, 3,9 % – в Африканські країни, 1,9 % – в Австралію.

За даними 2017 року за кількістю відвідувань туристами світу перше місце зайняла Франція. Цю країну відвідали 86,7 млн туристів. Трохи відстала від неї курортна Іспанія – 81,8 млн осіб (друга позиція). На третій позиції – США (75,9 млн туристів). У п'ятірку також увійшли Китай (60,7 млн осіб) і Італія (58,3 млн туристів). Що стосується найбільш швидкозростаючих туристичних напрямків, то цей топ очолив Єгипет (зростання на 55,1 %). На другій сходинці опинився Того (46,7 %), а на третій – Сан-Марино (31,1 %). При цьому зазначається, що показники міжнародного туризму ростуть. Так, за 2017 рік у порівнянні з роком раніше кількість туристичних поїздок збільшилася на 6,8 % [53].

Нами проаналізована діяльність туристичної сфери всіх країн світу і визначено лідерів залучення туристів у свою країну.

Традиційними лідерами Старого світу залишились Франція, Іспанія та Італія. Значні темпи зростання демонструють США, вийшов у лідери і Китай.

Таким чином, визначивши лідерів з прийому іноземних туристів, можна впевнено констатувати той факт, що саме в цих країнах найбільший вплив на економіку мала туристична індустрія. Так, надходження валюти у % розподіляються таким чином: в Європейські країни – 62,4 %, країни Північної Америки – 16,4 %, Латинської Америки – 11,7 %, Африканські країни – 2,5 %, Ближній Схід – 2,5 %, Азію та Австралію – 4,5 %. У багатьох країнах світу

туризм є однією з найбільш пріоритетних галузей, внесок у валовий національний прибуток яких складає 20-45 %, а надходження від іноземного туризму є основним джерелом отримання валюти. Туристичний бізнес стимулює розвиток інших галузей господарства таких як будівництво, зв'язок, харчова промисловість, сільське господарство, торгівля, виробництво товарів народного споживання. Цей бізнес приваблює підприємців з багатьох причин: невеликі стартові інвестиції, зростаючий попит на туристичні послуги, високий рівень рентабельності та мінімальний термін окупності витрат.

Цікавими є дані щодо лідируючих країн світу в які виїжджали українці й відповідно, жителі досліджуваних областей. Найвищий показник має Туреччина (828892 особи) і Єгипет (59642 особи), хоча іноземців, що обслуговувалися туроператорами і турагентами за 2017 рік було 2389 і 736 осіб й 335 і 5 осіб відповідно (рис. 1).

Вплив туризму на економіку країни можна дослідити за допомогою оцінки прямого і побічного впливу. Оцінка економічного впливу туризму базується на витратах туристів. Тут важливо розглядати різні аспекти економіки, які відчувають на собі вплив витрат туристів. Розрахунок економічного впливу витрат туристів проводиться за допомогою мультиплікатора. Оскільки місцеві підприємства залежать від інших підприємств-постачальників, будь-які зміни витрат туристів у туристичній місцевості призведуть до змін на виробничому рівні економіки, доходів, зайнятості. Мультиплікатор туризму – це відношення змін одного з ключових економічних показників (виробництво, зайнятість, прибуток) до змін витрат туристів. Це певний коефіцієнт, на який повинні множитись витрати туристів. Якщо схематично розглянути туристичні витрати, то побачимо, що основні витрати, в першу чергу, ідуть на туристичні організації, які безпосередньо обслуговують туристів. Частина цих коштів виходить з економічного обігу на оплату імпорту товарів і послуг, які споживаються на місці перебування і саме ці кошти в подальшому не відіграють ролі в економічній діяльності території.

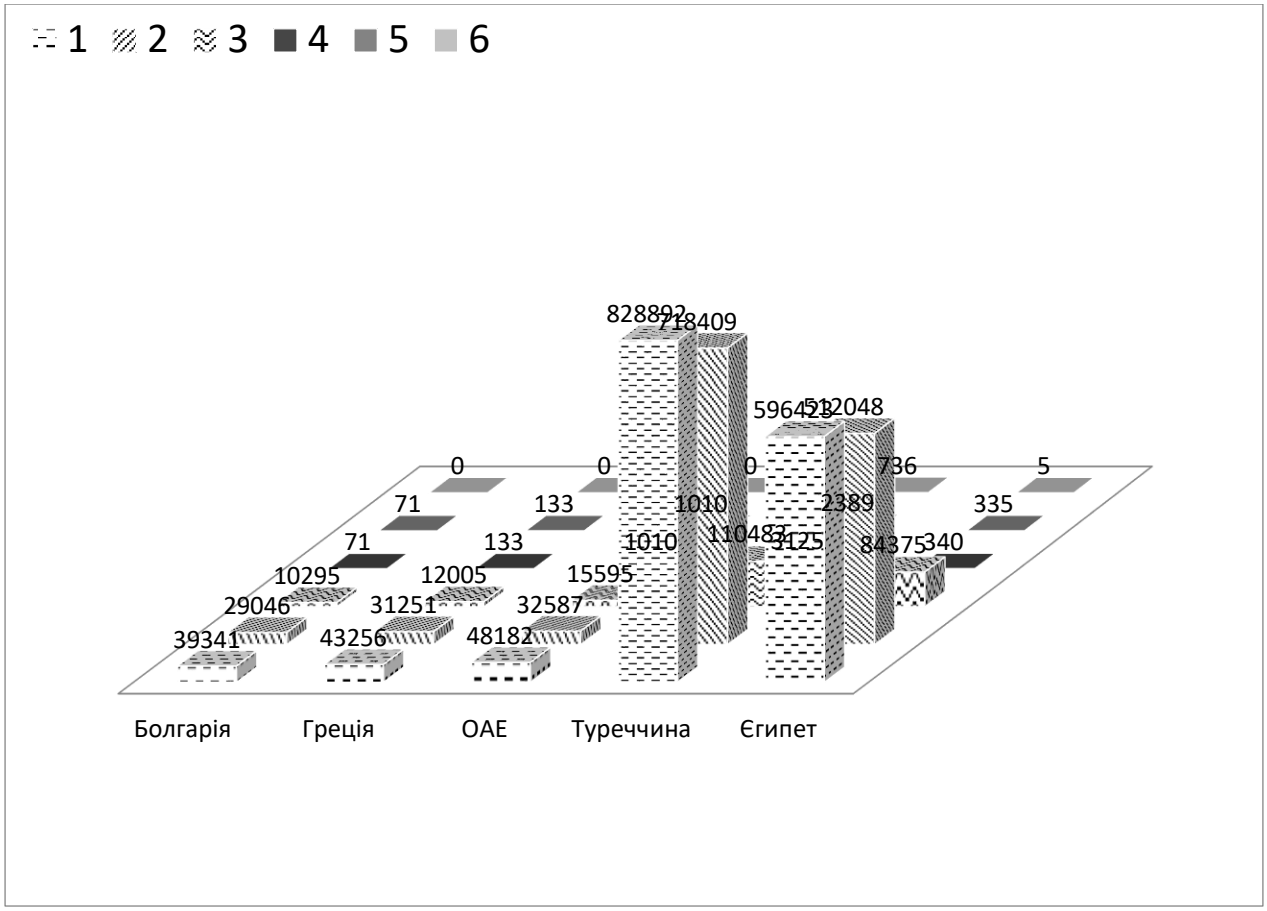

Рис. 1. Розподіл громадян України за країнами, до яких вони виїжджали, та іноземців за країнами, з яких вони прибули в Україну, у 2017 році, осіб [132]

1) громадяни України, що були обслуговані суб'єктами туристичної діяльності, за країнами, до яких вони виїжджали, усього. У тому числі обслуговані: 2) туроператорами; 3) турагентами; 4) іноземці, що були обслуговані суб'єктами туристичної діяльності, за країнами, з яких вони прибули в Україну, всього. У тому числі обслуговані: 5) туроператорами; 6) турагентами

Решта грошей використовується на придбання місцевих товарів та послуг, покриття власних витрат, на енергоносії, оплату праці, податків та інше.

В кожному циклі витрат частина коштів накопичується, частина сплачується державі у вигляді податків і вони перестають обертатись в економіці тієї чи іншої території. 20-25 % коштів витрачаються туристами в певній місцевості чи країні на додаткові послуги, сувеніри, транспорт тощо, з яких частина продовжує циркулювати у місцевій економіці – інша частина переходить до держави та осідає у місцевих жителів у вигляді накопичень. При оцінці значення мультиплікатору важливо вибирати не тільки методику, але й визначати вид мультиплікатору, кожний з яких виконує свої специфічні функції.

Мультиплікатор виробництва вимірює обсяг додаткового виробництва за рахунок збільшення витрат туристів. Мультиплікатор продаж вимірює додаткові обороти бізнесу в результаті збільшення витрат туристів. Мультиплікатор доходів вимірює додаткові прибутки у вигляді заробітної плати, орендної плати, відсотків від позичок і прибутку. Мультиплікатор зайнятості характеризує кількість робочих місць, створених за рахунок додаткових витрат туристів. Економіка туризму безпосередньо пов'язана з секторами економіки різних галузей господарювання і тому для розрахунку мультиплікатору потрібна велика база даних.

Які ж основні причини спонукають туристів витрачати величезні кошти? Для того, щоб дати відповідь на це питання і грамотно працювати на різноманітному туристському ринку потрібно, перш за все, знати характерні риси гостей з провідних країн світу. Спробуємо дати відповідь на основні питання, використавши маркетингові дослідження, проведені ВТО.

Що змушує жителів провідних країн світу залишати рідний дім і вирушати в подорож? У 10 найбільш розвинутих країнах світу головним мотивом для здійснення подорожі залишається відпочинок. Найбільше значення відпочинку надають в тих країнах, які не мають теплого моря. Тут частка відпочинку серед інших поїздок складає 76-83 %. По-іншому складаються справи в державах, що володіють чудовими пляжами та сприятливим кліматом. У цих країнах частка відпочинку за кордоном складає вже 62-73 %.

Більша кількість поїздок з метою бізнесу властива тим державам, в яких виїзд в інші країни займає більш скромне місце: в США – 33 %, Іспанії – 25 %, Італії – 18 %. Не можна забувати, що в першокласних готелях великих міст головною фігурою залишається бізнесмен. У готелях курортних міст головна фігура – відпочиваючий (хоча серед них, звичайно, зустрічається чимало бізнесменів, проте мета їхнього перебування не бізнес, а відпочинок).

Таблиця 6

Мотиви до здійснення подорожей, %

Країна	Відпочинок	Бізнес	Інші цілі
Німеччина	81	10	9
Великобританія	77	13	10
Франція	66	11	23
Італія	75	15	10
Нідерланди	84	12	4
Бельгія	83	10	7
Іспанія	61	24	15
США	38	34	28
Канада	59	18	23
Японія	79	10	11

Прихильність до тих чи інших *типів організації відпочинку* досить суттєво розрізняється по країнах. Можна навіть говорити про національні вподобання типів відпочинку. Значна частина жителів Великобританії обере відпочинок на березі теплого моря – 48 %. За британцями, але значно їм поступаючись, йдуть громадяни Бельгії (37 %) та Німеччини (33 %). Відпочинок у містах приваблює японців – 55 %, іспанців – 36 %, французів – 27 %. У подорожах країнами проводять свою відпустку жителів Італії – 44 % та Франції – 34 %.

Таблиця 7

Типи організації відпочинку, %

Країна	на пляжі біля моря	відпочинок у містах	у подорожах країнами	у передмістях та селах	інше
Німеччина	33	18	23	13	13
Великобританія	48	19	15	9	9
Франція 1)	27	27	34	3	9
Італія 2)	26	16	44	2	12
Нідерланди 3)	28	22	17	18	15
Бельгія	37	13	18	17	15
Іспанія 4)	22	36	16	9	13

Японія 5)	21	55	10	3	11

Типи організації відпочинку: 1) 5 % – займають круїзи; 2) 5 % – відвідування культурних та спортивних подій; 3) 10 % – гірський туризм; 4) 9 % – відвідування культурних та спортивних подій; 5) 7 % – спорт.

За засобами розміщення приблизно однакову прихильність до розміщення в готелях зберігають жителі майже всіх країн в межах 52-62 %. Однак є два винятки: 89 % японців обирають готель; у голландців готель як засіб розміщення займає більш скромне місце – лише 39 %. Зате вони є лідерами у виборі кемпінгу (26 %).

Таблиця 8

Прихильність туристів до різноманітних видів розміщення, %

Країна	готель	безкоштовно у друзів	власний будинок	кемпінг	інші види
Німеччина	57	18	13	7	5
Великобританія	52	19	18	2	9
Франція	54	22	4	4	16
Італія	56	21	8	7	8
Нідерланди	39	15	16	26	4
США	62	-	32	-	6
Японія	89	6	3	-	2

З року в рік зростає кількість туристів, які мають друге житло в інших країнах. Це необов’язково власний будинок, розкішна вілла, а можливо тільки скромна однокімнатна квартира в багатоквартирному будинку, так звана студія. У будь-якому випадку відпочинок у власному будинку за межами рідної країни проводять 33 % громадян США, 23 % – Нідерландів, 18 % – Великобританії. Бідніше населення, обирає відпочинок в гостях у знайомих і родичів. Таких міжнародних туристів набирається серед голландців до 15 %, французів – до 22 %. Розподіл туристів за вибором засобів розміщення значною мірою пов’язаний з їхнім особистим статусом.

Як розподіляється туристичний потік за матеріальним станом? У міжнародному туризмі зустрічаються люди з різним достатком. У туристських потоках майже усіх країн переважають представники середнього класу: від 40 % в Нідерландах до 59 % в Італії. Люди з невисоким достатком займають значне місце в туристичному потоці Франції (36 %) та Італії (31 %). Серед туристів із Німеччини (43 %), Нідерландів (41 %), Великобританії (37 %); провідне місце займають представники вищого класу, які користуються попитом на найкомфортабельніші умови розміщення. Щоправда, багато з представників цього класу мають власні будинки.

Таблиця 9

Розподіл туристичного потоку за соціальним статусом, %

Країна	Населення з невисоким достатком	Середній клас	Вищий клас
Німеччина	12	45	43
Великобританія	12	51	37
Франція	36	32	32
Італія	31	59	10
Нідерланди	19	40	41

Як розподіляється туристський потік за статтю і віком? Дані таблиці 9 показують, що тільки у Франції спостерігається невелика перевага жінок у туристському потоці. В інших країнах більшість туристського потоку складають чоловіки, особливо в Італії – 61 %. Звертає на себе увагу активність людей старшого віку, після 60 років, у Франції, де вони складають 30 % потоку (для порівняння – в Італії 13 %).

Таблиця 10

Розподіл туристичного потоку за статтю та віком, %

Країна	Частка жінок	Вік			
		15-29	30-44	45-59	60 і більше
Німеччина	47	23	30	27	20

Великобританія	44	22	33	29	16
Франція	51	22	26	22	30
Італія	39	32	33	22	13
Нідерланди	45	25	32	27	16
Іспанія	40	-	-	-	-

Сучасна практика ціноутворення в готельному бізнесі стимулює поїздки парами та спрямована проти мандрівників-одинаків. Справа в тому, що ціна за номер на одного і двох проживаючих у більшості іноземних готелів встановлена єдина. Це призводить до того, що турист, який подорожує один, сплачує значно більше, ніж сімейна пара. Знаючи мету подорожей, прихильність до різноманітних видів розміщення, розподіл туристичних потоків за соціальним статусом, статтю та віком і ефективно використовуючи їх, можна наперед спланувати фінансові потоки, які суттєво вплинуть на економіку тієї чи іншої країни.

Отже, основною рушійною силою розвитку туризму залишаються економічні вигоди, які він надає. Так, туризм стимулює розвиток елементів інфраструктури – готелів, ресторанів, підприємств торгівлі тощо. Він призводить до збільшення прибуткової частини бюджету за рахунок податків, що можуть бути прямими (плата за візу, митний збір) або непрямими (збільшення заробітної плати робітників призводить до збільшення сум прибуткового податку, що сплачується ними в бюджет). Крім цього, як зазначалося вище, туризм має широкі можливості для залучення іноземної валюти і різного роду інвестицій. Він сприяє диверсифікації економіки, утворюючи галузі, що обслуговують індустрію туризму, забезпечує зростання доходів населення та підвищення рівня добробуту нації. Також вплив туризму на економічний розвиток виявляється у підвищенні ділової активності, розширенні виробництва товарів і послуг у результаті збільшення платоспроможного попиту за рахунок іноземних та місцевих екскурсантів.

Особливе місце відводиться туризму у створенні робочих місць і

вирішенні проблеми зайнятості. Кількість робочих місць щоденно збільшується, не вимагаючи при цьому великих витрат. Туризм охоплює багато секторів економіки і цим ускладнює визначення точної оцінки кількості працівників, зайнятих у сфері туризму. Крім того, вирішення проблеми реальної оцінки ускладнюється ще і специфічним характером праці (сезонність, робота за сумісництвом, тимчасова робота тощо). І все-таки кількість зайнятих у туристичній сфері постійно зростає.

Важливе значення має вклад туризму в платіжний баланс країни, який виражається у вигляді різниці між витратами іноземних туристів в країні та витратами резидентів цієї ж країни за кордоном. Таким чином ми визначили економічні функції туризму та їх вплив на економіку.

Але не менш важливими є *соціальні функції* туризму, особливо, якщо розглядати туризм як форму розумового та фізичного виховання, що реалізується через гуманістично-соціальні функції, основними з яких є:

• виховна – формує відчуття патріотизму, колективізму, моральних та етичних цінностей;

• освітня – поповнює та закріплює знання з питань краєзнавства, природознавства, топографії, рекреалогії; знайомство з культурою і традиціями країн і народів світу тощо;

• оздоровча – дотримання оптимального режиму фізичних навантажень, використання сприятливого впливу природних факторів на стан організму, дотримання правил особистої та громадської гігієни, розвиток адаптивних можливостей, підтримка організму на належному рівні фізичної підготовки;

• спортивна – створення бази загальної фізичної підготовки, досягнення максимальних результатів у спорті, спеціальна підготовка до змагань.

Виходячи з цього, можемо розглядати туризм і як популярну форму організації відпочинку, проведення дозвілля, пізнання рідного краю, навколишнього середовища, знайомство з історією, культурою і традиціями певної країни.

І ще один дуже важливий фактор – вплив туристської діяльності на навколишнє середовище. Цей вплив може бути прямим, побічним, позитивним і негативним. Туризм не може розвиватися без взаємодії з навколишнім середовищем, але, керуючи цим розвитком, можна зменшити негативний вплив і збільшити позитивний.

Позитивний вплив включає охорону і реставрацію пам'ятників природи, історії, культури, створення національних парків і заповідників, збереження лісів, захист рослинного і тваринного світу. Негативний вплив, на жаль, більший, зокрема, це вплив на якість води в річках, озерах, морях та на якість повітря, зростання викидів шкідливих речовин транспортними засобами, самовільне розміщення тимчасових баз відпочинку, забруднення відходами навколишнього середовища, самовільне розпалювання вогнищ, понівечення історичних пам'ятників вандалами. Деякі види туристського відпочинку такі як полювання, риболовля, збирання рослин, завдають негативного впливу живій природі, призводять до зменшення чисельності або навіть до повного зникнення фауни та флори певних територій. Зростання населення в туристських регіонах, будівництво нових туристичних потужностей потребує залучення якомога більшої кількості природних ресурсів, що, у свою чергу, збільшує навантаження на навколишнє середовище.

2. Екотуризм у контексті збереження ландшафтного різноманіття

Збереження довкілля з метою підтримки на необхідному рівні здорових умов існування людини викликане зростаючим впливом негативних наслідків антропогенізації. Одним зі шляхів нейтралізації надмірного антропогенного впливу може бути періодичне оздоровлення організму людини під впливом природних чинників життя, що за своєю сутністю закладне в такому виді активного відпочинку як туризм.

Серед низки найважливіших екологічних проблем України, вирішення яких передбачається Законом України «Про охорону навколишнього природного

середовища» [46], є збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Практичне втілення цього вкрай важливого завдання спрямоване на виконання Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, прийнятої в 1995 році на конференції Міністрів довкілля в Софії.

Для України проблема різноманіття особливо актуальна, бо на її території збереглася тільки третина природної рослинності, до того ж у дуже трансформованому вигляді. За час, що минув від першого (1980 р.) видання Червоної книги до другого (1994 р., «Рослинний світ»; 1996 р., «Тваринний світ»), кількість занесених до неї видів рослин і тварин збільшилась аж у чотири рази.

Збереження ландшафтного різноманіття відповідно до проекту Концепції сталого розвитку, розробленого за безпосередньої співучасті Мінекоресурсів України, розглядається і як природна основа сталого розвитку держави. Екологічний туризм, здійснюваний переважно на природно-заповідних територіях, може стати модельним зразком збалансованого (невиснажливого) використання природних рекреаційних ресурсів, що є одним із принципів сталого, екологічно орієнтованого розвитку господарського комплексу.

Водночас у зв’язку зі зростаючим рекреаційним впливом актуальною стала проблема збереження природного характеру ландшафтів районів масового туризму, відпочинку людей. Украй необхідні конкретні заходи, спрямовані на відновлення та збереження порушеного ландшафтного різноманіття. Одним з ефективних заходів є заповідання ще вцілілих природних територій, на що спрямовує Указ Президента України «Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання» [133].

Об’єкти природно-заповідного фонду України відповідно до ст. 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [47] за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим законом та іншими актами чинного законодавства України, можуть використовуватися в оздоровчих та інших рекреаційних цілях, де рекреація (лат.recreatio – відновлення сил) –

відтворення у вільний час витрачених у процесі життєдіяльності (трудової, навчальної, побутової) духовних і фізичних сил людини, що здійснюється шляхом відпочинку, туризму і санаторно-курортного лікування.

Серед різновидів туризму особливого популярним є екологічний туризм (ecological tourism), що здійснюється (як уже зазначалося) переважно на рекреаційних природно-заповідних територіях національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, ландшафтних заказників.

Екотуризм виник порівняно недавно, у кінці 80-на початку 90-х років XX століття у Канаді, Австралії, Франції. Особливого розвитку набув у національних парках США. З відомих ентузіастів екотуризму варто назвати австралійця Лесса Хіггінса, француза Домініка Субріні. Друкований орган екотуристів – журнал «Джаст Гоу». Стратегічна мета екологічного туризму – лімітована потребами збереження довкілля рекреаційна діяльність (мандрівки, екологічні екскурсії, екоосвіта тощо). Законодавчо-правові передумови здійснення цієї мети закладені в законах України «Про природно-заповідний фонд» та «Про туризм». Цими та іншими директивними документами передбачається впровадження ефективного механізму фінансово-економічного регулювання і стимулювання розвитку всієї туристської галузі та вирішення багатьох інших завдань, зокрема встановлення диференційованих норм туристського навантаження на довкілля.

Розвиток екологічного туризму, на нашу думку, може ґрунтуватися на таких концептуальних положеннях:

• мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище та його компоненти;

• гармонійне поєднання людини, природного середовища та рекреаційної інфраструктури;

• відвідування рекреаційних природно-заповідних територій та об’єктів;

• науково-пізнавальне освоєння природного (біологічного,

ландшафтного, пейзажного) різноманіття і гуманістичного потенціалу рекреаційних територій.

Якщо виходити з принципів сталого розвитку екотуризму, то його концептуальне оформлення доповнюється ще однією суттєвою характеристикою: гарантія довготривалого збереження природних та культурних ресурсів рекреаційних територій. До основних завдань розвитку екотуризму на рекреаційних природно-заповідних територіях ми відносимо такі:

• законодавче і нормативне-правове оформлення юридичної власності на території природно-заповідного фонду (ПЗФ) України і здійснюваної в його межах екотуристської діяльності;

• розробка економічного механізму надання платних рекреаційних (туристських) послуг, встановлення нормативів плати і розмірів платежів за надання таких послуг, створення на засадах самозабезпечення, самофінансування та самоокупності госпрозрахункових рекреаційних структурних підрозділів установ ПЗФ України;

• фінансове та організаційне забезпечення відповідно до світових зразків соціальною та рекреаційно-господарською інфраструктурою природно-заповідних територій та об’єктів, використовуваних для цілей туризму;

• розробка та облаштування науково-пізнавальних туристських маршрутів та екологічних освітньо-пізнавальних екскурсійних стежок відповідно до параметрів внутрішнього та зовнішнього пейзажного різноманіття природних ландшафтів;

• обґрунтування і механізм визначення допустимих величин рекреаційних навантажень на ландшафтні комплекси природно-заповідних територій, використовуваних для відпочинку, туризму й лікування;

• інвентаризація та кількісно-якісна оцінка наявних на природно-заповідних територіях рекреаційних природних (бальнеологічні, кліматичні, лісові, пейзажні) та історико-культурних (музеї, пам’ятки архітектури, фортифікаційні споруди) ресурсів;

• формування в туристів, відпочивальників інтелектуально-гуманістичного світобачення та патріотичного ставлення до природної і культурної спадщини своєї країни.

Найбільш привабливими для екотуристів в Україні є природні ландшафти фізико-географічних гірських країн Карпат і Криму, а також ландшафтні комплекси Поліської провінції (краю), зокрема природних областей Волинського, Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся. Через значну розораність лісостепової та степової природних зон (80-90 %) їхні ландшафтні комплекси (провінції чи краї, області, райони, місцевості) для екотуристів становлять менший інтерес. Відповідно до такого нерівнозначного ландшафтного різноманіття нерівномірним є розподіл на території України природно-заповідних територій та об'єктів. Залежність тут майже пряма: їх більше у відносно збережених регіонах Карпат і Криму, менше у природних зонах лісостепу і степу з відносно простішою ландшафтною структурою.

Розміщення природно-заповідних територій та об'єктів на території України відзначається значною нерівномірністю. Якщо розглядати розподіл природно-заповідного фонду по адміністративних областях, то найбільший його відсоток (14,6 %) у Хмельницькій області (передусім за рахунок найбільшого у Європі національного природного парку «Подільські Товтри» площею 261316 га). Загалом, у регіональному відношенні найбільший відсоток природно-заповідних територій та об'єктів припадає на західні та північно-західні області України, де збереглися ще достатні площі природної рослинності. Найменший показник (до 1 %) у найбільш розораних (до 90 %) областях – Вінницькій (0,8 %), Дніпропетровській (0,8 %), Кіровоградській (0,4 %), Київській (0,9 %). Треба відзначити, що серед деяких областей України (Черкаська, Вінницька, Київська) показник заповідності є несправедливо низьким, бо в них ще збереглися території природної рослинності та багатим тваринним світом. Сьогодні розроблена перспективна мережа природних заповідників, національних природних парків і бісферних заповідників та план розширення

існуючих заповідних об’єктів.

Ми припускаємо, що для узгодження з міжнародною практикою заповідної справи наші «узаконені» категорії природно-заповідних територій та об’єктів необхідно переглянути і, можливо, доповнити новими. До речі, треба, мабуть, змінити і нашу фізико-географічну концепцію, за якою кожна ландшафтна провінція (край) повинна бути репрезентована заповідником. Можливо, варто (з часом) у кожній фізико-географічній області (як найбільш орографічно та фізіономічно вираженій ландшафтній єдності) мати високий категорійний природно-заповідний об’єкт (заповідник – природний чи біосферний, парк – національний природний чи регіональний ландшафтний).

У національних парках екотуристична діяльність здійснюється за такими видами:

- екскурсії маркованими екологічними стежками з короткостроковим відпочинком (розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально облаштованих місцях) зонах регульованої та стаціонарної рекреації (Карпати),
- науково-пізнавальний туризм (Карпатський, Яворівський),
- піший спортивно-оздоровчий екотуризм (Вижницький, Ужанський),
- лижні подорожі та прогулянки (лижний, включаючи гірськолижний екотуризм) (Вижницький, Сколівські Бескиди),
- прогулянки, подорожі на велосипедах (Синевир, Ужанський),
- прогулянки, подорожі на конях (Синевир, Шацький),
- водний екотуризм – спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах (Вижницький), подорож на яхті, катання на водних лижах, прогулянки на човнах (Шацький),
- екскурсії у карстові печери (Вижницький),
- любительське спортивне полювання, мисливський екотуризм (Синевир, Деснянсько-Старогутський),

- підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (Азово-Сиваський),
- любительське і спортивне рибальство (Шацький, Азово-Сиваський),
- парапланеризм, прогулянки, подорожі на повітряних кулях (Синевир,Подільські Товтри),
- скелелазіння(Вижницький),
- екстремальний екотуризм: стрибки з прив'язаним тросом (Подільські Товтри, Сколівські Бескиди).

Рекреаційні природно-заповідні території в контексті розвитку екотуризму, виходячи зі сказаного, виконують компромісну функцію погодження інтересів туристів і відпочивальників в оздоровленні та природного ландшафту в збереженні його цілісності й первинності. Найбільш вдало ця філософська проблема суперечності між збереженням земного природного різноманіття та його рекреаційним використанням для організованого масового відпочинку і туризму (екотуризму) населення практично реалізується в категоріях національного природного і регіонального ландшафтного парків. З цього погляду така форма заповідання є нині найбільш соціально корисною та економічно вигідною.

Контрольні питання:

1. Класифікація видів туризму за основною метою.
2. Класифікація видів туризму за часовими характеристиками.
3. Класифікація видів туризму за територіальними ознаками.
4. Класифікація видів туризму за індивідуальними запитами.
5. Класифікація видів туризму за фінансовими можливостями.
6. Екскурсійна діяльність. Класифікація екскурсій.
7. Технологія проведення екскурсій.
8. Об'єкти екскурсії.
9. Обсяги міжнародного туризму.
10. Мотивація населення до здійснення міжнародної туристичної подорожі.

11. Типи організації відпочинку.
12. Розподіл туристичного потоку за достатком, соціальним статусом, статтю і віком.
13. Вплив туристичної діяльності на довкілля.
14. Мета екотуризму.
15. Характеристика основних туристичних регіонів країни.
16. Характеристика рекреаційного навантаження в національних парках України.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте країни-лідери з залучення туристів. Наведіть приклади.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕГІОНІВ СВІТУ

План

1.Особливості й тенденції географії міжнародних рекреаційних потоків.

2.Європейський туристський регіон.

3.Туристський регіон –Америка.

4.Туристський регіон – Африка.

5.Туристський регіон – Азія й Тихий океан.

6. Туристський регіон – Близький Схід.

1.Особливості й тенденції географії міжнародних рекреаційних потоків

На формування і географічний напрям міжнародних рекреаційних потоків впливають такі чотири групи факторів.

І. Група соціально-економічних факторів, що відображають рівень соціально-економічного розвитку країни і регіонів світу. Рівень економічного розвитку впливає на об'єм рекреаційного попиту і величину рекреаційного запиту, що в сукупності й визначає величину рекреаційного потоку. Багато дослідників до цієї групи факторів відносять ріст народонаселення, загальний економічний прогрес, покращення транспортних засобів, лібералізацію торгово-економічних відношень між країнами і вплив масових засобів інформації, бюджет вільного часу на душу населення та політичний режим.

ІІ. Група факторів, під якими розуміють рекреаційні ресурси природного і антропогенного походження – їх склад, запаси, ступінь привабливості. Особлива роль належить рекреаційній ємності.

ІІІ. Інфраструктурний фактор, який виражається у високому рівні розвитку загальноекономічної і соціальної інфраструктури.

IV. Фактор географічного розміщення країни або регіону, в тому числі головний його компонент – транспортно-географічне розміщення відносно

основних країн і районів рекреаційного попиту.

Сукупна дія цих 4 груп факторів веде до формування відносно стійких рекреаційних потоків і міжнародних рекреаційних регіонів з відповідною інтенсивністю рекреаційних потоків. Науковці пропонують *визначення туристського регіону* як регіону найвищого таксономічного рангу [50, с 332]. Щоб зрозуміти формати цієї таксономічної одиниці, автори називають їх, виділяючи 8 туристських регіонів: Європу, Північну Америку, Південну Америку, Африку, Середній Схід, Південну Азію, Південно-Східну Азію, Австралію і Тихий океан.

М. Поколодна вказує на те, що рекреаційне районування в світовому масштабі доволі складне завдання, оскільки розглядається територія всього світу, тобто дуже різні за рекреаційно-ресурсним потенціалом території, до того ж значних масштабів; районування має охопити такі місця, де рекреації й туризму практично немає або вони розвинені слабко, але для них є певні передумови. Авторка підтримує роботи науковців, які сходяться на думці, що «спочатку варто виділяти найбільші таксономічні одиниці районування – рекреаційні регіони, а потім усередині цих регіонів переходити на розгляд окремих країн. Такий підхід абсолютно виправданий, тому що розглядається питання міжнародного туризму, тобто обміну туристами між окремими країнами. Крім того, весь статистичний облік у міжнародному туризмі проводитися саме по країнах. Слід зазначити й те, що вплив туризму на економіку розглядається також на рівні окремої країни. Тому країна виступає як найважливіша таксономічна одиниця при районуванні міжнародного туризму. Відомі науковці пропонують наступні варіанти міжнародного туристсько-рекреаційного районування:

- М. Мироненко і І. Твердохлебов виділяють такі туристські регіони, як Європа, Північна Америка, Латинська Америка (в т.ч. Карибський басейн), Африка, Азія й Австралія з Океанією, Близький Схід.
- А. Романов і Р. Саакянц виділяють такі туристські регіони, як Західна Європа, Східна Європа, Північна Америка, Латинська Америка,

Південно-Західна Азія (Близький Схід), Південна Азія, Південно-Східна Азія, Центральна й Східна Азія, Африка, Австралія й Океанія.

- В. Воскресенський при вивчення туристських ресурсів світу пропонує розрізняти такі територіальні рекреаційні утворення як закордонна Європа (Скандинавські країни, Середземноморський туристський осередок, держави Західної Європи, Альпійські держави Європи, держави Центральної і Східної Європи); Америка (Північна і Центральна Америка, острівні держави і території Карибського басейну, Південна Америка); Африка (Північна Африка, Південно-Східна і Південна, Західна Африка); Азія й держави Азійсько-Тихоокеанського регіону (Азія, Австралія і Океанія); Росія.
- О. Бейдик при рекреаційно-туристичному районуванні світу виділяє чотириступеневу систему рекреаційних одиниць: макрорайони, мезорайони, підрайони, мікрорайони. До макрорайонів належать: Європейський із тринадцятьма мезорайонами, Азійський (включає 7 мезорайонів), Африканський (6 мезорайонів), Північно-Американський (2 мезорайони), Центрально-Американсько-Карибський (2 мезорайони), Південноамериканський (об'єднує 4 мезорайони), Австралійсько-Океанський (2 мезорайони), Антарктичний (поділяється на 3 мезорайони). Аналогічного розподілу території світу при рекреаційному районуванні дотримується й П. Масляк [148, с. 95-97].

Ми використовуватимемо структуру туристського районування (туристські макрорегіони, у межах яких виокремлено окремі мезорайони, які об'єднують відповідні держави) прийнятого Всесвітньою Туристичною Організацією (UNWTO): ***Американський*** *(Північна, Центральна, Південна Америка та Карибський басейн);* ***Європейський*** *(Південна, Західна, Північна та Центральна і Східна Європа);* ***Африканський*** *(Північна, Західна, Центральна, Східна та Південна Африка);* ***Азійсько-Тихоокеанський*** *(Північно-Східна, Південна, Південно-Східна Азія та Океанія, а також Австралія та Нова Зеландія);* ***Близькосхідний*** *(країни арабського світу, що розташовані у Північній Африці та на Близькому Сході).*

На два найбільш розвинутих рекреаційних райони – Європейський і Американський (зокрема, Північна Америка) – припадає велика частка прибутків туристів (більш 90 %), а також більше 90 % світового туристського попиту. Тут концентрується і більшість ¾ світових валютних надходжень від міжнародного туризму.

Така чітко виражена територіальна нерівномірність туристського руху – результат дії першої групи факторів, тобто соціально-економічних, так як неможливо пояснити великий потік туристів в Європу тільки її потенціалом культурно-історичних і природно-географічних ресурсів.

Загальною тенденцією в географії міжнародного туризму є зародження головних масових потоків на території економічно розвинутих індустріальних країн, які мають високий рівень життя, високу чисельність і щільність населення.

Друга важлива тенденція – різке переважання внутрішньорегіональних туристопотоків, особливо внутрішньо-європейських, північноамериканських над міжрегіональними. Інтенсивний внутрішньорегіональний обмін туристами може бут пояснений переважанням дії третьої групи факторів, які відображають транспортно-географічне розміщення.

Третя особливість світових туристопотоків – їх «морська» тенденція. Так, біля 2/3 туристів із високорозвинених країн віддають перевагу відпочинку на морі.

Четверта тенденція, яка в більшій мірі властива Європі, – здійснення рекреантами комплексних туристських поїздок, які охоплюють декілька країн за один тур.

П’ята особливість – інтенсивний обмін туристами відбувається між країнами, які мають спільну або подібну мову.

Як своєрідна тенденція був відмічений і меридіональний характер туристопотоків у Європі і Північній Америці.

2. Європейський туристський регіон

Європейський туристськиий регіон є світовим лідером за обсягами туристичних потоків (55 % світових туристичних поїздок). До складу Європейського туристського регіону відносять **Південноєвропейський субрегіон** (*Албанія – Андорра – Боснія-Герцеговина – Ватикан – Гібралтар – Греція – Ізраїль – Іспанія – Італія – Кіпр – Македонія – Мальта – Монако – Португалія – Сан-Марино – Сербія – Словенія – Туреччина – Хорватія – Чорногорія)*; **Північноєвропейський** (*Велика Британія – Гренландія – Данія – Ірландія – Ісландія – Норвегія – Фінляндія – Швеція), **Західноєвропейський** (Австрія – Бельгія – Ліхтенштейн – Люксембург – Нідерланди – Німеччина – Франція – Швейцарія); центр Європи, Закавказзя й Середню Азію охоплює* **Центрально-Східноєвропейський** субрегіон (*Азербайджан – Білорусь – Болгарія – Вірменія – Грузія – Естонія – Казахстан – Киргизстан – Латвія – Литва – Молдова – Польща – Росія – Румунія – Словаччина – Таджикистан – Туркменістан – Угорщина – Узбекистан – Україна – Чехія).*

Яскравим представником **Південноєвропейського субрегіону** є *Середземномор'я* – головний рекреаційний район світу. Один із найбільш популярних і відвідуваних туристичних районів світу. Провідними туристичними державами району є Іспанія й Італія, які щороку обслуговують до 60 млн. туристів відповідно. Тривалий часовий період із комфортними для відпочинку погодно-кліматичними характеристиками, тепле море, пляжы, ландшафтне і природне біологічне різноманіття, розвинута транспортна і туристична інфраструктура та давні традиції гостинності, надзвичайно багата культурна спадщина сприяють розвитку міжнародного туризму. Державами, які мають такі передумови вважають Іспанію, Францію, Італію, Грецію, Мальту. Найбільш відомі курортні місцевості: Блакитний берег у Франції, Італійська Рив'єра, північна частина італійської Адріатики, Балеарські острови Іспанії. Активно освоюються Канарські острови. Крім приморських районів туристи відвідують і внутрішні райони країн Середземномор'я.

Головні центри пізнавального туризму в *Іспанії* – Мадрид, Барселона.

Мадрид виник навколо мавританської фортеці Маджирит в XI ст. був відвойований іспанцями в арабів. Тут багато архітектурних шедеврів, серед яких церкви Сан-Хінес (XVII ст., живопис Ель-Греко). Ерміте де Сан-Антоніо де ла Флорида (XVIII ст., фрески Ф.Гойї), королівський палац (XVIIIст.). Художній музей Прадо містить всесвітньо відому колекцію іспанського мистецтва, картини італійських, нідерландських майстрів XV-XVIIст.

В *Італії,* зрозуміло, усі дороги ведуть до Рима, одного з найстаріших міст світу. Тут знаходяться багаті архітектурні комплекси різних епох: руїни форумів, Колізей (I ст.н.е., служив для гладіаторських боїв та інших видовищ, уміщував 50 тис. глядачів), Пантеон (усипальниця видатних людей), терни Каракалли, Аппієва дорога тощо. Збереглися ранньохристиянські катакомби Сан-Себастьяно, Доміциллі. У місті багато середньовічних палаців, вілл. На правому березі Тібру, серед міських кварталів, розташувалася держава Ватикан – резиденція глави католицької церкви – Папи Римського. У Ватикані зосереджені найцінніші твори мистецтва. Тут знаходиться собор Св.Петра (XV-XVIII ст.), площа Св. Петра (XVII ст.), Сікстинська капела (XV ст., фрески Мікеланджело). У палацах Ватикану – художні музеї.

Головний туристський центр Греції – *Афіни.* Разом із портом Пирей утворюються Великі Афіни. Архітектурні пам'ятники: Афінський Акрополь, храм Зевса Олімпійського (II ст.до н.е. – II ст.н.е.), середньовічні церкви візантійської епохи.

Північноєвропейський район включає країни, які окрім географічного розташування на півночі Європи мають і ряд інших загальних рис: культурно-історичну спільність, високий рівень економічного розвитку і добробуту, порівняно невелику чисельність населення, за винятком Великої Британії [122]. Населенню цих країн притаманна висока рекреаційна активність. У *Великобританії* більшість туристів відвідують Лондон, Мідленд, Шотландію, Уельс. Популярне також південне узбережжя, найбільш відомий курорт – Брайтон.

У *Голландії* великим районом внутрішнього туризму є провінція Лімбург на південному сході країни. Цю мальовничу місцевість з пересіченим рельєфом називають „голландською Швейцарією". Головні приморські курорти знаходяться на південному заході країни в провінції Зеландія.

У *Фінляндії* головний рекреаційний ресурс – тайгові озера. Їх близько 60 тис. Кожне неповторне, з безліччю бухт і островів. Найбільше озеро Сайма. На його берегах розташовані популярні курорти Іматра, Лаурітсала. У *Швеції* комплекси приморського відпочинку створені на узбережжях Ботнічної затоки і Балтійського моря, на західному узбережжі поблизу Ґетеборга. Центри лижного спорту знаходяться в Даларне на північний захід від Стокгольма.

У *Норвегії* основні рекреаційні райони склалися навколо Осло, на узбережжі озера М'єса, на південно-західному узбережжі країни з великим курортом Ставангер. Проводяться тури на Шпіцберген. Для рекреації освоєні два найбільші фіорди – Хардангер-фіорд і Согне-фіорд. На їхніх берегах розташовані курорти для гірського спорту.

Усе більше використовуються в туризмі північні райони Фінляндії, Швеції і Норвегії – Лапландія. Вони приваблюють туристів своєрідністю природи і самобутньою культурою місцевого населення. У *Данії* найбільш сприятливі умови для організації приморського відпочинку на острові Борнхольм. Тут найбільша кількість сонячних днів у літній період у країні.

Ісландія володіє унікальними рекреаційними ресурсами. На невеликій території налічується близько 100 вулканів, з яких 28 діючих. Багато гейзерів, глетчерів, озер і водоспадів.

Західноєвропейський туристський район – традиційний туристичний район світового рівня, індустрія туризму якого пропонує високоякісний і різнохарактерний туристичний продукт від пляжно-купального відпочинку і гірськолижного туризму до паломництва й екологічних турів. Лідерство за багатством туристичних ресурсів, їх різноманітністю і залученням до використання належить *Франції та Німеччині* [122].

У *Німеччині* найбільш популярні в туристів гори Гарц, Баварський Ліс, Тюрінзький Ліс, Рудні, долина Рейну в середній течії, узбережжя Балтійського і Північного морів, озерний район Мекленбург-Бранденбург у Східній Німеччині. У Західній Німеччині багато мінеральних джерел. Найвідоміші з бальнеологічних курортів – Вісбаден у долині Рейну і Баден-Баден у горах Шварцвальда.

Основні рекреаційні райони *Бельгії* – Арденни й узбережжя Північного моря. В Арденнах знаходиться один із найпопулярніших бальнеологічних курортів Європи в XVIII-XIX ст. – Спа.

Альпійський район включає альпійські райони Франції, Італії, Австрії, Швейцарії. Найбільш відвідувані країни – Швейцарія й Австрія. Головний туристський центр Франції – *Париж.* Архітектурний вигляд міста складався протягом 20 сторіч; він поєднує у собі риси різних стилів, але зберіг художню єдність. Основні ансамблі: острів Сіті – історичний центр Парижа з Собором Паризької Богоматері (XII-XI ст.); ансамбль на лівому березі Сени з площею Згоди, Лувром (XVI-XIX ст.), Єлисейськими полями (XVII-XIX ст.) і площею де Голля з Тріумфальною аркою (перша половина XIX ст.).

Швейцарія – батьківщина гірського туризму. Тут і в Австрії широко розвинуті санаторно-лікувальний, гірськолижний туризм, альпінізм. Але найбільш популярний літній відпочинок у мальовничих місцевостях – у горах, на озерах, у тихих селищах. Швейцарія займає значне місце за рівнем конгресного туризму. Основні рекреаційні ареали склалися навколо Берна, Женеви, Цюріха. В Австрії найбільша концентрація туристів спостерігається в землях Тіроль, Зальцбург, Каринтія.

Центрально-Східноєвропейський район складається з країн із різними рівнями соціально-економічного розвитку і несхожими культурами, які заселені народами із відмінними ментальностями. На одному полюсі знаходяться Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія, країни Прибалтики й ін., на іншому боці – Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан –типові азійські держави зі

сировинно орієнтованими економіками й авторитарними політичними системами. Особливе місце і в районі посідає Російська Федерація, специфічне культурне й економічне середовище формують республіки Закавказзя. Строкатість характерна і для ресурсної забезпеченості індустрії туризму та специфіки її розвитку в окремих державах [122].

Чорноморське узбережжя Північного Кавказу. Це вузька берегова смуга Чорного моря від Анапи до кордону з Грузією. Узбережжя захищене горами від холодних повітряних мас, перебуває під впливом теплого моря. На ділянці Анапа-Туапсе клімат середземноморського типу, від Туапсе до Адлера – вологі субтропіки, клімат дозволяє майже цілий рік проводити кліматолікування. Головні курорти: Анапа – один із кращих дитячих приморських кліматичних і грязевих курортів; Геленджик, Туапсе – кліматичні курорти; Сочі – найбільший у Росії приморський бальнеологічний і кліматичний курорт.

Кавказькі мінеральні води. Це агломерація курортних міст: П’ятигорськ, Желєзноводськ, Єсентуки, Мінеральні Води. Тут виявлено більш як 130 мінеральних джерел різних типів. З них експлуатуються понад 100. Найбільше джерел у районі П’ятигорська.

Центри туризму Європейської частини Росії. Найбільші рекреаційні можливості мають Центральний, Північно-Західний, Поволзький і Уральський райони. Основна маса туристів прямує в Москву й Підмосков’я, міста «Золотого кільця Росії», Санкт-Петербург, волзькі міста.

Найбільш сприятливі природні умови для туризму в Центральному районі, де теплий період триває до ста днів у рік, узимку стійкий сніговий покрив, значна частина території покрита мішаними й листяними сухими світлими лісами. Багато великих озер, мальовничі ландшафти. Обмежувальними чинниками є нестійкість погоди, висока ступінь господарського освоєння. У районі багато санаторіїв, будинків відпочинку. Оздоровчий і лікувальний туризм поєднується з пізнавальним.

Популярні в туристів маршрути Ладозьким й Онезьким озерами,

Біломорсько-Балтійським каналом з відвідуванням острова Валаам, Кижського цвинтаря, Соловецьких островів. Велика кількість озер і річок сприяє розвитку тут водного туризму.

Рекреаційні райони Сибіру і Далекого Сходу. Винятково багаті рекреаційними ресурсами ландшафти вирізняються красою і розмаїтістю. Є унікальні природні об'єкти. Ці території поки що мало використовуються в туризмі через недостатній розвиток транспорту. Найбільш освоєні в рекреаційному плані райони, що прилягають до Транссибірської магістралі – Гірський Алтай, південь Красноярського краю, Тува, Байкал, Приморський край.

Рекреаційні райони Середньої Азії і Казахстану. Для цього регіону характерне посереднє освоєння рекреаційних ресурсів. Майже не освоєні гірські території, узбережжя Каспійського й Аральського морів. У останні десятиліття рекреаційні ресурси Приуралля майже цілком втрачені через висихання Аралу.

Найбільшою популярністю в туристів користуються маршрути давніми містами Середньої Азії, мальовничим озером Іссик-Куль (Киргизстан), курорти Байрам-Алі (Туркменістан), Борове (Казахстан), спортивно-рекреаційний комплекс «Медео» (Казахстан). Такі міста як Самарканд, Бухара, Хіва в Узбекистані є культурно-історичними пам'ятками світового значення.

Самарканд нараховує 2750 років. У ньому збереглися найцінніші архітектурні пам'ятки XIV-XVII ст., серед яких мавзолей Гур-Емір, мечеть Бібі-Ханим, обсерваторія Улугбека, площа Регістан. Із Самарканда можна поїхати на екскурсію в Шахрисабз, де збереглися руїни палацу Тамерланда.

Бухара заснована не пізніше I ст.н.е. тут близько 140 архітектурних пам'яток IX-XIX ст. – фортеця Арк, мавзолеї самані дів, мінарет Калян, безліч медрес тощо.

Хіва, заснована на рубежі нашої ери, – унікальна архітектурна пам'ятка. Це майже цілком збережене східне місто XVIII-XIX ст. без великих перебудов. Центр Хіви – Ічан-Кала – заповідник. Тут є не тільки пам'ятки палацової архітектури, але збереглися майже без змін звичайні будівлі.

Приваблює туристів столиця Узбекистану – *Ташкент.* Він відомий з IV ст.н.е. У місті багато нових будівель, що з'явилися після землетрусу 1966 р.

У Туркменістані частково збереглися пам'ятки домусульманської культури. Одна з найдавніших – руїни міста *Мерв,* заснованого в VI ст.до н.е. З пам'яток мусульманської епохи найбільш цікаві споруди в *Куня-Ургенче* – мавзолеї давньої столиці Хорезму. Столиця Туркменістану порівняно молода. Їй трохи більше ста років. «*Ашгабат»* у перекладі з туркменської – «улюблене місто». Після руйнівного землетрусу 1948 р. місто відновлене заново, для нього характерна сучасна забудова.

У Киргизстані об'єктами пізнавального туризму можуть бути місто *Бішкек* – столиця держави – й *Узген.* В Узгені є пам'ятки XI-XII ст.: мінарет, мавзолеї. Бішкек цікавий сучасною архітектурою.

Центри туризму Білорусі та країн Балтії. Головні центри туризму Білорусі: *Мінськ* – столиця держави; місто *Брест,* у межах якого розташована фортеця-герой; *Біловезька пуща* – заповідно-мисливське господарство на території Брестської і Гродненської областей, де охороняється зубр. У Мінській області в 1969 р. відкритий меморіальний архітектурно-скульптурний комплекс на місці села *Хатинь*, спаленого фашистами в 1943 р. разом із мешканцями (149 чоловік). Комплекс включає пам'ятники «Хатинський дзвін», «Цвинтар сіл», «Дим Хатині», «Площа пам'яті» з меморіальною плитою і Вічним вогнем, скульптурою «Нескорена людина».

Основні центри туризму *Литви:* Вільнюс, Каунас, Нерингу, Паланга, Тракай. *Вільнюс* відомий з X ст. У XI ст. сюди переніс свою резиденцію великий князь литовський Гедимін. У XVI ст. місто стало великим торговим, ремісничим і культурним центром Європи. Найбільш значні архітектурні пам'ятки: залишки Верхнього замку (XIV-Хст.), Старе місто з будинками XVII-XVIII ст., церкви XVI-XVII ст., кафедральний собор і ратуша XVIII ст.

Каунас відомий з XI ст. У 1920-1940р.р. був столицею Литви. Архітектурні пам'ятки: замок (XIII-XVII ст.), ратуша (XVI-XVIII ст.), монастир

камальдолійців (XVII-XVIII ст.). *Тракай* розташований серед Тракайських озер. У XIV-X ст. був резиденцією великих князів литовських. Зберігся оборонний комплекс, у тому числі замок на острові Гальве (Хіст.).

Найвідоміші центри туризму в *Латвії* – Рига, Юрмала. *Рига* відома з XX ст. Від початку XVIIIст. Входила до складу Росії. З 1919 р. є столицею Латвії. Архітектурні пам'ятки: церкви XIII-XI ст., Орденський замок XIV-XIX ст., житлові будинки XV-XVIII ст. *Юрмала* розташована на березі Ризької затоки. Це великий кліматичний і бальнеогрязевий курорт.

Основні центри туризму *Естонії:* Таллін, Тарту, Пярну.

Таллін уперше згадується в XX ст. як Коливань. У Талліні добре збереглося старе місто, що складається з Вишгорода і Нижнього міста. У центрі нижнього міста знаходиться Ратушна площа. Тут над будинком ратуші піднімається вежа, на шпилях якої вартує Старий Томас – воїн-страж, символ міста. У старому місті безліч пам'яток архітектури XIII-XVI ст. Окрасою міста є ландшафтний парк Кадріорг, створений за указом Петра I. У парку є будиночок-музей Петра, палац Кадріорг (початок XVIIIст.), у якому тепер розміщується художній музей. Поруч з парком знаходиться Співоче поле, де проводиться свято пісні.

Тарту – друге за величиною місто Естонії. Перша згадка про нього датована XI ст. Первісна назва – Юр'єв, у XIII-XIX ст. – Дерпт. Архітектурні пам'ятки: Вишгородський собор (XIII-X ст.), ратуша (кінець XVIII ст.), будинок університету (початок XIX ст.). Кожен третій житель міста – студент чи викладач. *Пярну* відомий з XIII ст. як кліматичний і грязевий курорт.

В Східній Європі особливим районом рекреації і туризму є Причорноморя. Основний рекреаційний район *Болгарії* – Причорномор'я. Тут знаходяться великі туристські комплекси: «Золоті піски», «Сонячний берег», »Албена». Вони функціонують сезонно – протягом 4-5 теплих місяців. У країні розвивається гірськолижний і літній гірський туризм. Найбільші гірськолижні центри – Пампорово (Родопи), Боровець і Малевича (гори Ріла). Створено низку

національних парків: «Золоті піски», «Ропотамо», «Вітоша» та ін. Деякі міста є містами-музеями, серед них Мелнік, Несебір, Велико Тирново.

У Румунії головний рекреаційний район – Чорноморське узбережжя. Найбільші туристські комплекси знаходяться в Мамаїї та Ефорії. У долині річки Прахови в Південних Карпатах розвинутий гірський туризм. У горах і передгір'ях багато бальнеологічних курортів. Унікальним рекреаційним районом Румунії, що має міжнародне значення, є дельта Дунаю з екзотичними природними умовами, мисливськими угіддями і пляжами.

Основний рекреаційний район *Угорщини* – озеро Балатон. На його узбережжі знаходяться численні курорти. Найбільший – Шіофок. На півострові Тихань створений національний парк. Особливістю Угорщини є те, що вона багата на термальні джерела. Їх більш ніж 500, причому четверта частина зосереджена в Будапешті, який завдяки цьому став найбільшим бальнеологічним курортом країни.

Головний рекреаційний район у межах колишньої *Югославії* – узбережжя Адріатики. Великі курорти: Дубровнік, Задарунок, Пула, (Хорватія). У них до того ж багато пам'яток старовини. Близькість гір дозволяє комбінувати приморський відпочинок з гірським туризмом. Гірський туризм найбільш розвинутий у Словенії і Македонії. У Сербії багато бальнеологічних курортів. У Македонії найвідоміший і найбільш відвідуваний центр туризму – місто Охрім, у якому близько 100 пам'яток історії, серед яких 60 церков і монастирів. Поблизу в гірській улоговині знаходиться мальовниче Охрідське озеро. Тут поєднується купально-пляжний відпочинок, рибальський спорт, пізнавальний туризм. Найчастіше туристи відвідують національні парки: Плитвицькі озера (Хорватія) – каскад із 16 карстових озер на річці Корана, де налічується 140 водоспадів; гора Триглав (Словенія), 2863 м.

Рекреаційними районами міжнародного класу в *Чехії і Словаччині* є: Татри (Словаччина) – розвинуті багато видів літнього і зимового туризму; гори Карконоше (північ Чехії) – розвинутий гірськолижний спорт; гори Єсеник

(північний схід Чехії) – розвинутий мисливський туризм; Словацький Рай (біля північного схилу словацьких Рудних гір) – розвинутий водний туризм. Популярні бальнеологічні курорти Карлові Вари, Маріанське Лазне (західна Чехія), Тренчинське Тепліце (західна Словаччина).

Головні рекреаційні зони *Польщі* – прибережна, озерна, гірська. На узбережжі Балтійського моря налічується більш ніж 20 курортів. Найбільші – Свиноуйсце, Камінь Поморські, Сопот. В озерній зоні розвивається переважно літній відпочинок на численних мальовничих озерах і річках. У гірській зоні близько 40 курортів. Найвідоміший – Закопане.

3. Туристський регіон – Америка

Даний регіон представлений **Північноамериканським** (*США – Канада – Мексика*), **Центральноамериканським** (*Беліз – Гватемала – Гондурас – Коста-Рика – Нікарагуа – Панама – Сальвадор*), субрегіоном **Карибського басейну** *(Ангілья – Антильські Острови – Антигуа і Барбуда – Аруба – Багами – Барбадос – Бермуди – Віргінські Острови – Гаїті – Гваделупа – Гренада – Домініка – Домініканська Республіка – Кайманові Острови – Куба – Мартініка – Монтсеррат – Сент-Люсія – Сент-Кітс і Невіс – Тринідад і Тобаго – Ямайка*) і **Південноамериканським** (*Аргентина – Болівія – Бразилія – Венесуела – Еквадор – Гайана – Колумбія – Парагвай – Перу – Суринам – Уругвай – Французька Гайана – Чилі*) **субрегіонами.**

У *Сполучених Штатах* **(Північноамериканський субрегіон)** виділяють кілька районів, різних за складом рекреаційних ресурсів і характером їх освоєння. На сході країни, що найбільш заселений, набагато менше, ніж в інших районах, природних рекреаційних ресурсів. В основному вони прилягають до районів Аппалачів, гір Адірондак, східної частини острова Лонг-Айленд, ущелини річки Делавар, озер у Міннемоті і Вісконсіні.

На заході, де простяглися Кордильєри, природні комплекси добре збереглися на великих територіях. Тут розташована більшість національних

парків. Серед них найбільший за площею Іеллоустонський національний парк розташований у Скелястих горах на стику штатів Монтана, Айдахо, Вайомінг. Він приймає більш ніж 3 млн. туристів за рік. Тут є однойменне озеро, з нього витікає річка з тією ж назвою. Нижче за течією річка обривається водоспадом, вищим від Ніагарського, і тече в каньйоні завглибшки триста метрів. У парку є гори з вигадливими обрисами, що поросли хвойними лісами, вище лісів – гірські луки. Розмаїтість ландшафтів створює враження, що ви перебуваєте в музеї природи.

У центрі степи цілком розорані. На берегах великих водоймищ склалися приміські рекреаційні зони. У штаті Арканзас на мінеральних джерелах створені бальнеологічні курорти. Численні приморські курорти виникли на теплих узбережжях Тихого й Атлантичного океанів, Мексиканської затоки. Великим перспективним рекреаційним районом є Аляска.

Найбільш відомі курорти США: Кейп-Код – півострів у штаті Массачусетсс славиться своїми піщаними пляжами і журавлиною, що росте на залитих водою журавлинних плантаціях; Нью порт – фешенебельний курорт у штаті Род-Айленд, тут проходять літні музичні фестивалі і змагання яхтсменів; Атлантик-Сіті – модний морський курорт у штаті Нью-Джерсі, місце проведення конкурсів краси на звання «Міс Америка»; Майямі – найбільший морський курорт США на узбережжі Флориди; Хот-Спрінгс – бальнеологічний курорт у штаті Арканзас.

Ніагарський водоспад знаходиться на ріці Ніагара, що тече з озера Ері в озеро Онтаріо. Розділяється островом на канадську частину (ширина 800м, висота 48м) й американську (ширина 300м, висота 51м). Назву водоспаду дали індіанці ірокези. У перекладі вона означає „великий шум”. Щорічно водоспад відвідує близько 20 млн. туристів. Прибутки від туризму перевищують вартість електроенергії, що виробляє Ніагарська ГЕС.

Одна з головних визначних пам’яток – гейзери. Їх близько двохсот. Символом парку, крім гейзерів, вважаються ведмеді. Тут живуть два види: гірський ведмідь – бури-бал і бурий – гризлі.

Йосемітський національний парк знаходиться в Каліфорнії, на західному схилі гір Сьєра-Невада. Існує з 1890 р. Тут виростають секвої, що збереглися з часів динозаврів тільки в цьому куточку Землі, не зачепленому льодовиком. Висота їх досягає 100 м, діаметр – 10 м, живуть вони до 4 тис. років.

Всесвітньо відомий центр *розважального туризму* Диснейленд знаходиться в Каліфорнії, в околицях Лос-Анджелеса. Створений знаменитим мультиплікатором Уолтом Диснеєм, відкритий у 1955 р. Його відвідує більш як 10 млн. осіб щорічно. На карті Диснейленда є «Головна вулиця», райони: «Країна пригод», «Країна екзотики», «Прикордоння», «Завтрашній день» та інші. З метою економії місця і надання реальним об'єктам казкової умовності всі споруди – замок, потяги, кораблі, вігвами, форти, печери, хатини – зроблені на п'ять восьмих справжньої величини. Ролі диснеївських персонажів виконують підлітки. Девіз Диснейленда: «Забавляючи – навчати, граючи – виховувати, пробуджувати уяву».

Особливо слід відмітити те, що у Сполучених Штатах є унікальні природні об'єкти – місця паломництв численних туристів.

Канада, найбільша за територією західна країна, має багаті й різноманітні рекреаційні ресурси. Природа тут збереглася краще ніж у США, але рекреаційна мережа розвинута менше. Найбільш освоєні в рекреаційному плані береги Великих озер і узбережжя Атлантичного океану. Національні парки: Банф, Глейшер, Джаспер та ін.

Більшість країн регіону не розвинуті в туристському плані через недостатній рівень економічного розвитку, віддаленість від основних туристських ринків світу. За ступенем розвитку міжнародного туризму можна виділити дві групи країн. На *країни* **Карибського басейну** (Мексика, країни Центральної Америки, острівні держави Карибського моря) припадає дві третини всіх прибуттів туристів у Латинську Америку. Район переживає своєрідний туристський бум. Тут сприятливі кліматичні умови особливо з грудня до травня, чисті океанічні пляжі, самобутні культурно-історичні ресурси. З усіх карибських країн за рівнем розвитку туризму різко виділяється Мексика.

Тут поширений обмін туристами із США. У пізнавальному туризмі використовуються численні пам'ятки давньої індійської культури в центральних гірських районах і на півострові Юкатан. Головний туристський центр у центральних районах – столиця Мехіко. Розвинутий також приморський відпочинок, переважно на Тихоокеанському узбережжі. Один із найбільш відомих курортів – Акапулько. Серед острівних держав виділяються Багами, Пуерто-Рико, Ямайка.

У *країнах* **Південноамериканського регіону** склалися окремі фешенебельні курорти: приморський курорт Мар-дель-Плата, гірський курорт Мендоса в Аргентині, приморський курорт Пунта-дель-Есте в Уругваї, приморські курорти Копакабана й Іпанема, центр розваг на острові Банал у Бразилії, курорт Вінья-дель-Мар у Чілі та ін. Найбільш відвідувані країни: Бразилія, Аргентина, Колумбія. Особливо цікавлять туристів культурно-історичні пам'ятки південноамериканських країн, особливо пам'ятки доіспанського періоду в Перу, Болівії, Колумбії.

4. Туристський регіон – Африка

Країни континенту відвідує близько 3% туристів, реєстрованих у світі.

Північноафриканський (*Алжир – Марокко – Судан – Туніс*); **Західноафриканський** (*Бенін – Буркіна-Фасо – Гамбія – Гана – Гвінея – Гвінея Бісау – Кабо-Верде – Кот-Дівуар – Мавританія – Малі – Нігер – Нігерія – Сенегал – Сьєра Леоне – Того*); **Центральноафриканський** (*Ангола – Габон – Демократична Республіка Конго – Екваторіальна Гвінея – Камерун – Конго – Сан-Томе і Принсіпі – Центрально-африканська Республіка – Чад*); **Південноафриканський** (*Ботсвана – Лесото – Намібія – Південно-африканська Республіка – Свазіленд*); **Східноафриканський** (*Бурунді – Джибуті – Еритрея – Ефіопія – Замбія – Зімбабве – Кенія – Коморські Острови – Мадагаскар – Малаві – Маврикій – Мозамбік – Реюньон – Руанда – Сейшельські Острови – Танзанія – Уганда*) туристичні субрегіони.

Більш ніж 90 % туристських потоків припадає на 4 держави: Марокко,

Туніс, Єгипет, Кенію. Найбільш відвідувана Північна Африка, яка розташована поблизу Європи і має сприятливий для відпочинку клімат. У Східній Африці в інтуристів популярні національні парки, заповідники й мисливські угіддя. Серед найзнаменитіших – національний парк Серенгеті й заповідник Микуми в Танзанії.

Африка має великі перспективи для розвитку туризму. Сприяють цьому такі чинники: вигідне географічне положення щодо Європи й Азії, екзотичні й різноманітні географічні умови, самобутність культури, багаті мисливські угіддя тощо. Обмежувальними, але переборними чинниками є низький рівень економічного розвитку, погане транспортне освоєння території, слаборозвинена рекреаційна інфраструктура, відсутність внутрішнього туризму, який прокладає дорогу іноземному.

5. Туристський регіон – Азія й Тихий океан

Володіє найбагатшими рекреаційними ресурсами різних видів. Розвиток туризму гальмують недостатній рівень економічного розвитку, слабкість рекреаційної інфраструктури, віддаленість від основних туристських ринків. Сюди приїжджають переважно із Західної Європи, США, Канади, Японії. Потоки туристів з Азії в інші частини світу невеликі. Велику частку туристів дають країни, близько розташовані до Європи – Туреччина, країни Близького і Середнього Сходу, а також Японія. Найбільш відвідувані країни: Китай, Гонконг, Таїланд, Сінгапур, Малайзія, Туреччина. За прибутками від іноземного туризму на перших місцях – Гонконг, Японія, Таїланд, Південна Корея.

Туристський Азійсько-Тихоокеанський регіон у своєму складі охоплює: **Південноазійський** (*Афганістан – Бангладеш – Бутан – Індія – Іран – Мальдіви – Непал – Пакистан – Шрі-Ланка*); **Північно-східноазійський** (*Китай – Монголія – Південна Корея – Північна Корея – Тайвань – Японія*); **Південно-східноазійський** (*В'єтнам – Індонезія – Камбоджа – Лаос – М'янма – Сінгапур – Таїланд – Філіппіни*); **Австралія і Океанія** (*Австралія – Вануату – Гуам –*

Кірибаті – Кокосові Острови – Маршалові Острови – Мікронезія – Нова Зеландія – Нова Каледонія – Норфол – Острів Різдва – Острови Кука – Острови Піткерн – Палау – Папуа – Нова Гвінея – Північні Маріанські Острови – Самоа – Соломонові Острови – Тонга – Тувалу – Уолліс і Футуна – Фіджі – Французька Полінезія).

Австралія, Нова Зеландія й Океанія. Іноземних туристів приваблюють екзотика, комфортні кліматичні умови, своєрідність тваринного і рослинного світу, самобутня культура народів, що населяють регіон.

В *Австралії* популярні приморські курорти біля великих міст – Сіднея, Мельбурна, Аделаїди. На південному сході країни на Великому Вододільному хребті розташована низка гірських курортів. Для розвитку купально-пляжного відпочинку і пізнавального туризму перспективний район Великого Бар'єрного рифу.

В Океанії найбільш відвідувані Соломонові острови, архіпелаги Самоа і Фіджі, острів Таїті.

Контрольні питання:

1. Центри туризму Білорусі та країн Балтії.
2. Рекреаційні ресурси Східної Європи.
3. Рекреаційні ресурси Західної Європи.
4. Рекреаційні ресурси Центральної Європи.
5. Туристський регіон – Північна Америка.
6. Туристський регіон – Латинська Америка.
7. Туристський регіон – Африка.
8. Туристський регіон – Азія.
9. Туристський регіон – Австралія, Нова Зеландія, Океанія.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте фактори, які впливають на міжнародні рекреаційні потоки. Наведіть приклади.

ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

План

1. Характеристика туристської діяльності та її вплив на економіку України.

2. Рекреаційні ресурси та туристська інфраструктура України. Їх характеристика.

1. Характеристика туристичної діяльності та її вплив на економіку України

Прогнози позитивних тенденцій у розвитку туризму в кінці XX ст. та на початку XXI ст. виправдалися. Протягом 2018 року зареєстровано 13,9 млн. відвідань України іноземцями (річний приріст дорівнює 6,2 %). У тому числі 5,8 млн. туристичних поїздок (приріст 31,8%) та 5,6 млн. одноденних поїздок (зменшення на 17,7 %).

У порівнянні з 2000 роком в мотивації в'їзду іноземних громадян в Україну відбулися структурні зміни, причиною яких було значне зростання (+57 %, або 1,5 млн. осіб) приватних туристичних поїздок одночасно з різким падінням обсягів транзиту (-54 % або 2,6 млн. осіб). Нині транзитний потік з Росії скоротився у 7,9 рази, з Білорусії – у 6,2 рази, з Вірменії у 4,9 раза, з Грузії у 5,6 раз.

За схемою розрахунків, рекомендованою ВТО, іноземні відвідувачі залишили близько 2,5 млрд. доларів США протягом свого перебування в Україні у 2018 році. Громадяни України в 2018 році здійснили 19,6 млн. закордонних поїздок (приріст склав 17,9 %), в тому числі 10,6 млн. туристичних (приріст 9,0 %), решта – одноденні відвідання .

Так само, як і для багатьох європейських країн, де найбільш потужними є туристичні потоки між сусідніми державами, для України сукупна частка туристичного обміну з Росією, Білоруссю та Молдовою протягом останніх років коливається біля 35 % в загальних обсягах турпотоків. Окрім цього, сусідні країни забезпечують потоки одноденних відвідувачів. Поїздки між сусідніми

державами і надалі будуть значно переважати в структурі міжнародного туризму.

Щодо внутрішнього туризму, слід зазначити продовження активної діяльності у 2018 році туристичних підприємств таких областей, як Одеська, Донецька, Львівська, Харківська.

Біля 5,8 млн. населення України здійснили різноманітні подорожі рідним краєм. Близько 16,0 млн. відвідувачів зареєстровано в музеях України та більше 1,8 млн. екскурсантів на рахунку турагентств. Розрахований за методикою ВТО сукупний обсяг реалізації товарів та послуг різних галузей економіки, що забезпечують задоволення споживчих потреб іноземних та внутрішніх відвідувачів України, склав в 2017 році 22 млрд. гривень, або 4 млрд. дол. США.

За останній рік туристичні підприємства, готелі та санаторно-курортні заклади України, загальною кількістю 6815 одиниць, реалізували власних послуг на суму близько 2,8 млрд. грн., що дорівнює 1,2 % у ВВП України та 2,9 % по статті «Виробництво послуг». Приріст сукупного обсягу реалізації в порівнянні з попереднім роком становив 28 %.

У структурі платіжного балансу України 2018 року, за підрахунками НБУ, експорт послуг по статті «Подорожі» становив 19,8 %, імпорт – 12,9 %.

За останні три роки кількість відвідань України іноземними громадянами збільшилась у 2,6 рази, в тому числі кількість іноземних туристів зросла на 35 %. За цей же період в платіжному балансі України частка експорту послуг за статтею «Подорожі» зросла з 10 % до 12 %.

Таблиця 11

Основні статистичні показники туристичних потоків України, [за 130]

Туристичні потоки (тис.) /роки	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість громадян України, які виїжджали за кордон (включно з одноденними відвідувачами (за даними Адміністрації Державної	1433	3761	2438	3142	4668	6437

прикордонної служби України)						
Кількість іноземців, які відвідали Україну	23013	4671	2712	2428	3333	4230
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами України іноземні туристи туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон внутрішні туристи	001 70 957 74	454 32 519 03	425 7 085 23	020 5 647 57	550 5 061 54	806 0 290 77

Найбільшою популярністю серед громадян України у 2017 році користувалася Польща, а також Російська Федерація; Угорщина; Молдова, Республіка; Білорусь; Туреччина; Румунія; Словаччина; Єгипет; Німеччина; Італія; Об'єднані Арабські Емірати та Ізраїль. Серед іноземців, які відвідали нашу країну, переважали громадяни Молдови, Республіки; Білорусі; Російської Федерації; Польщі; Угорщини; Румунії; Словаччини; Туреччини; Ізраїлю; Німеччини; США та Азербайджану [124, с. 172].

Останнім часом даються взнаки і впливають на структуру туристичних потоків зміни у візовій політиці як сусідніх держав, так і України. Заохочуючи іноземців до відвідання, Україна поступово спрощує візові формальності. Іноземні туристи, які скористались послугами українських турагентств в 2018 році, перебували в Україні переважно з метою відпочинку (48,9 %) та у службовій поїздці (27,5 %), решта відвідань (20,6 %) припадає на спортивно-оздоровчий та релігійний туризм, лікування. Подібна структура прослідковується протягом останніх чотирьох років. Проте очевидною є також тенденція незначного перерозподілу відвідань з основних мотивацій (рекреація та бізнес) на користь менш популярних. Зокрема, звертає на себе увагу

зростання числа відвідань України іноземними громадянами з метою лікування – у 6,6 рази порівняно з 2012 роком, а спортивно-оздоровчий в'їзний туризм за числом відвідань зріс за цей же період майже у 1,9 рази, хоча в структурі мотивації займає лише 6,1 %. Найбільш відвідуваними іноземними туристами є Київ (37,2 %), Одеська (23,5 %) та Львівська (7,6 %).

В усьому світі виявляється тенденція до зменшення частки організованого туризму у міжнародних туристичних потоках. Все більше людей подорожують, але поповнення їх чисельності відбувається за рахунок тих, хто самостійно організовує свої поїздки, уникаючи послуг туристичних агентств. Такі можливості створюються завдяки розширенню доступності інформації через Інтернет, спрощенню порядку перетину кордонів між країнами.

В Україні на фоні зростання в'їзного туризму взагалі, частка в ньому організованого туризму зменшується. У виїзному туризмі України, обсяги якого збільшились прослідковуються певні закономірності та тенденції. Найпотужніші потоки виїзду українських громадян, як і раніше, зареєстровані в напрямках до сусідніх держав. Це є очевидною закономірністю, яка проявляється як у туристичних поїздках, так і в одноденних відвіданнях, левову частку яких складають транзитні поїздки.

2. Рекреаційні ресурси та туристська інфраструктура України. Їх характеристика

Для перспективного розвитку туризму, рекреації і курортів найбільш придатною є збережена частина природного довкілля (без радіаційно забруднених), площі освоєних та потенційних рекреаційних територій в Україні, що становить 12,8 % всієї території країни. Важливе значення для розвитку як міжнародного, так і внутрішнього туризму мають рекреаційні ресурси, наявність яких визначає найважливіші економічні показники туризму, такі, як кількість туристів, ціну на послуги, географію подорожей, їх сезонний розподіл, тривалість перебування тощо. Це вимагає обліку рекреаційних ресурсів як в

цілому в країні, так і в окремих регіонах.

Рекреаційні ресурси України можна розділити на дві групи:

1. Природні ресурси – унікальні явища природи, печери, водоспади, скелі, заповідники, гори, ріки, моря, лікувальні води, кліматичні та бальнеологічні можливості.

2. Антропогенні об'єкти, які мають історичне та культурне минуле країни: музеї, пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних представників науки, техніки, культури, а також унікальні архітектурні та етнографічні об'єкти; об'єкти, які демонструють сучасні здобутки країни в промисловості, будівництві, сільському господарстві, науці і культурі, медицині та спорті.

Рекреаційні ресурси вцілому, й в Україні, зокрема, визначаються як сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості та придатні для створення туристичного продукту, а їх наявність визначає формування туристичного бізнесу в тому чи іншому регіоні держави. Щодо компонентної структури рекреаційних ресурсів України, то думки науковців є досить різноманітними. Н. Фоменко природно-ресурсний потенціал економічних районів і областей України визначає мінеральними, водними, земельними, лісовими, фауністичними, природними ресурсами (Додаток 3).

«В Україні значну частину природного потенціалу складають: рекреаційні ландшафти (лісові, приморські, гірські), оздоровчі ресурси (мінеральні води та лікувальні грязі), природно-заповідні об'єкти (національні природні та регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо), території історико-культурного призначення (пам'ятки архітектури та містобудування, історико-архітектурні заповідники та ін.) [20, с. 44].

Україна володіє природно-кліматичними, культурно-історичними та національно-етнографічними ресурсами, які створюють передумови для

розвитку багатьох видів туризму. Більшість регіонів України має ресурси, які відносяться до всіх груп, що дає можливість виходу на туристичний ринок з привабливими туристичними пропозиціями. Крім того, це унікальні ресурси для перспективного розвитку туризму, зон рекреації і курортів та найбільш збережена частина природного довкілля.

До списку Всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) з України входять шість об'єктів.

– Собор святої Софії – Премудрості Божої, Софія Київська або Софійський Собор (занесений до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 1990 р.) – християнський собор в центрі Києва, пам'ятка української архітектури та монументального живопису XI-XVIII століть, одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі. Одна з найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії. Розташований на території Софійського монастиря, є складовою Національного заповідника «Софія Київська».

– Успенська Києво-Печерська лавра (1990 р.) – одна з найбільших православних святинь України, визначна пам'ятка історії та архітектури, а також діючий монастир Української православної церкви Московського патріархату зі статусом лаври. Заснована в 1051 при правлінні Ярослава Мудрого ченцем Антонієм, який був родом з Любеча. Співзасновником Печерського монастиря став один з перших учнів Антонія – Феодосій. У теперішній час пам'ятка знаходиться під юрисдикцією Національного заповідника, Державних музеїв і Української Православної церкви.

– Історичний центр Львова (1998 р.) – перший район, де було засновано місто, яким воно довгий час обмежувалося і звідки розвивалося; політичний, економічний і культурний центр Львова.

– Дуга Струве (2005 р.) – мережа з 265 пунктів тріангуляції, що представляють собою закладені в землю кам'яні куби розміром 2 на 2 метри, довжиною більше 2820 км. Створювалася з метою визначення параметрів Землі,

її форми й розміру. Українські об’єкти дуги знаходяться у селах Катеринівка, Фельчин, Баранівка (Хмельницька область), а також Старо-Некрасівка Одеської області.

– Букові праліси Карпат (2007 р.) – транснаціональний серійний природний об’єкт, що складається з десяти окремих масивів, які розташовані вздовж осі завдовжки 185 км. Простягається від Рахівських гір та Чорногірського хребта в Україні на захід Полонинським хребтом до гір Буковські Верхи та Вигорлат у Словаччині. Українсько-словацький об’єкт «Букові праліси Карпат» займає площу 77971,6 га, з яких 29278,9 га складають заповідне ядро, а 48692,7 га – буферну зону. Понад 70 % території розташовані в Україні. Цей об’єкт на світовому рівні становить надзвичайну цінність як взірець недоторканих природних комплексів помірних лісів. Він репрезентує екологічні моделі в яких відображено процеси, що відбуваються в чистих та мішаних лісостанах за різноманітних природно-кліматичних умов.

– Резиденція православних митрополитів Буковини і Далмації (2011 р.) – визначна пам’ятка архітектури міста Чернівці. Побудована на місці старого єпископського палацу в 1864–1882 р. р. Нині тут розташовані центральні корпуси Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

В Україні розвивається подієвий туризм. Серед найбільш відвідуваних подій можна назвати наступні: Юморина в Одесі; Джазовий фестиваль в Коктебелі; Таврійські ігри в Новій Каховці; Етнофестиваль «Шешори»; Національний Сорочинський ярмарок; Казантіп; Всеукраїнський фестиваль популярної і рок музики «Тарас Бульба»; Чорноморські ігри; Дні міст України (День Києва тощо.); Червона рута; Всеукраїнський молодіжний фестиваль «Перлини сезону»; Рок Екзістенція; Міжнародний Гуцульський фестиваль; КиївМузикФест (Київ); Форум музики молодих (Київ); «Прем’єри сезону» (Київ) «Музична Трибуна Київської Молоді» (Київ); «Тера Героїка» (Каменець-Подільський); Столичне Автошоу; Футбольні ігри української збірної і клубів, Ліга Чемпіонів, Кубок УЄФА та інші.

Широкого розвитку набуває й сільський зелений туризм як «відпочинок з будь-якою метою, видом та формою організації туристської подорожі у сільській місцевості з розміщенням на відпочинок у будинку сільського господаря [35, с 78].

Площа освоєних та потенційних рекреаційних територій в Україні розподіляється відповідно до природних особливостей семи рекреаційних регіонів: *Карпатський, Придністровський, Дніпровський, Донецько-Приазовський, Поліський, Причорноморський, Кримський.* При визначенні цих регіонів враховувались такі фактори:

1) геополітичне положення (розташування території, наявність трудових ресурсів, транспортних комунікацій, джерел сировини, енергії, історія розвитку території, традиції та ін.);

2) наявність рекреаційних ресурсів;

3) стан туристичної інфраструктури;

4) попит на рекреацію та туризм;

5) туристсько-рекреаційна політика регіону.

Згідно з оцінкою ландшафтних ресурсів (НДПІ містобудування) потенційний фонд природоохоронних, оздоровчих та рекреаційних територій становить 12,1 млн. га, тобто 20 % площі території України, що відповідає міжнародним показникам раціонального збереження природно-рекреаційних ресурсів. Одноразова ємність ландшафтів України, враховуючи допустимі природо-охоронні норми, становить понад 40 млн. чоловік.

Найбільшу питому вагу територій і об’єктів природно-заповідного фонду мають:

від 8 до 13 % – Тернопільська, Херсонська, Закарпатська, Івано-Франківська, Хмельницька області;

5-7 % – Сумська, Рівненська, Чернівецька області;

3-5 % – Чернігівська, Львівська області, Республіка Крим;

до 3 % – Донецька, Миколаївська, Полтавська області;

до 2 % – Волинська, Житомирська, Запорізька, Одеська, Черкаська області;

до 1 % – Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Харківська області.

Особливе місце в системі рекреаційного використання території України посідає Кримський півострів. Середньорічна тривалість сприятливого для рекреації періоду становить тут 175-190 днів. Тут же функціонують найстаріші в Україні грязеві курорти – Євпаторія, Саки та інші.

Україна має у своєму розпорядженні рекреаційні установи на 670 тисяч місць. На санаторії припадає 25 % загальної кількості, туристські готелі – 13 %, установи оздоровчого відпочинку – 62 %. Щорічно в них можуть оздоровлюватися більш ніж 10 млн. чоловік. За розрахунками фахівців, природних рекреаційних ресурсів на території України вистачить для оздоровлення 80 млн. рекреантів.

Тривалість сприятливого періоду для літнього відпочинку збільшується від 105 днів за рік на півночі республіки до 180 днів на півдні, тривалість купального сезону – від 60 до 120 днів.

Україна має великі запаси мінеральних вод і лікувальних грязей майже всіх відомих типів. Найважливіші райони поширення мінеральних вод – Крим, Карпати, Закарпаття. Найбільші родовища грязей знаходяться в Криму й Одеській області.

«В Україні діє 45 курортів загальнодержавного та міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення. У країні є понад 400 санаторіїв, що можуть прийняти на лікування понад 600 тис. відпочиваючих. Існує перелік з 265 територій, які резервуються для організації зон лікування, відпочинку й туризму. За областями вони поділяються таким чином: у Волинській – 2, Вінницькій – 17, Луганській – 13, Дніпропетровській – 14, Донецькій – 9, Житомирській – 10, Закарпатській – 12, Запорізькій – 12, Івано-Франківській – 7, Київській – 38, Кіровоградській – 4, Автономній Республіці Крим – 2, Львівській – 4,

Миколаївській – 3, Одеській – 2, Полтавській – 15, Тернопільській – 5, Рівненській – 5, Сумській – 13, Харківській – 7, Херсонській – 11, Хмельницькій – 3, Черкаській – 17, Чернігівській – 33, Чернівецькій – 7. Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берега, включно з Гірським Кримом, узбережжя Чорного й Азовського морів та Карпати» [140, с 172].

Велику рекреаційну цінність має Азово-Чорноморське узбережжя. Для туризму може використовуватися близько 1500 км його берегів (53 % довжини узбережжя України). З них на Чорноморське узбережжя припадає 870 км (60 %), на Азовське – 600 км (40 %). Внутрішні водні ресурси представлені річками та водоймищами. Найбільше використовуються для відпочинку водоймища Дніпровського каскаду.

Рекреаційні ліси на території України займають площу 0,5 млн. гектарів. Загальна площа лісів – 9,9 млн. гектарів, з них потенційно придатні для лісового туризму 7,1 млн.

У горах Криму й Карпат можливий розвиток спортивного, прогулянково-оздоровчого й екскурсійного гірського туризму, де виділяють дві рекреаційні зони. Перша охоплює південь України і включає три рекреаційних райони: Крим, Одеське Причорномор'я, Приазов'я. Це зона з найбільш розвинутою індустрією туризму. Основні функції – лікувальна, оздоровча. Тут широко розвинутий екскурсійно-пізнавальний туризм. Друга зона охоплює середню й північну частину України. Включає Карпати, Поділля, Наддніпрянщину, приміські рекреаційні системи великих міст і має у своєму розпорядженні значні ресурси для розвитку лікувального, оздоровчого, спортивного, пізнавального туризму.

«Переважна частина об'єктів історико-культурної спадщини в Україні розміщується на території 1156 населених пунктів, які належать до категорії історичних поселень. У їх складі обліковується 279 міст, 162 селища міського типу, 715 сіл. За проектом ВБН Б.2.2.-96 «Організація зон охорони пам'яток

архітектури» до охоронних зон пам'яток включено території старої забудови та цінних природних ландшафтів, які утворюють історичне середовище. На території цих зон забороняються земляні, будівельні роботи, господарська діяльність, за винятком відновлювано-реставраційних заходів» [140, с. 154]. Тому, не менш важливе місце у розвитку туризму в Україні займає друга група рекреаційних ресурсів – культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, археології, етнографічні особливості території, що є важливим засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Загальна кількість архітектурно-історичних пам'яток в Україні становить 48690 об'єктів, «під охороною держави перебувають понад 70 тис. пам'яток історії та культури, серед них понад 12 тис. особливо цінних у туристичному плані пам'яток архітектури, які є зразками монументальних витворів мистецтва, починаючи від III ст. до н. е.» [67, с. 33]. Їхня цінність та чисельність (насичення, щільність) у межах областей істотно різняться. Найбільше архітектурно-історичних пам'яток, що охороняються державою і церквою у Львівській області (3934), де особливо цінними є архітектурні ансамблі площі Ринок (XV–XIX), вулиць Вірменської (XIV–XIX ст.) та Руської. Мистецьку цінність європейського масштабу мають ансамблі Успенської церкви (XVI–XVII ст.), Святоюрського (XVII ст.) та Вірменського (XIV–XVIII ст.) соборів, Домініканського костелу (XVIIIст.); Київській (2886) – споруди епохи Київської Русі – Золоті ворота (1037 р.), Софіївський собор (1037р.), Видубицький монастир (XI ст.), ансамбль Києво-Печерської лаври (XI ст.) та Чернігівській (2859) областях. Найцінніші культурно-історичні ресурси – у Київській, Львівській, Тернопільській, Полтавській. Чернігівській областях, Республіці Крим.

Специфічною складовою рекреаційних ресурсів є однорідні (гомогенні) рекреаційні ресурси – соціальні і природні об'єкти, явища, події, походження яких тісно пов'язане як з територією України (де вони розташовані або відбувалися), так і з територією тієї зарубіжної країни, в межах якої даний об'єкт, явище, подія первісно виникли. В Україні виявлена значна кількість

таких об’єктів, деякі з них мають світове та європейське значення та унікальний історико-інформаційний, духовно-естетичний, інтернаціональний потенціал. Це місця, пов’язані з життям, діяльністю або перебуванням в Україні французів О. де Бальзака (м. Бердичів, м. Корець), Д. Ришельє, Ж. Лябурб (м. Одеса), угорця Ф. Ліста (м. Київ), німців Х. Стівена (м. Ялта), П. Целана (м. Чернівці), іспанця Хосе (Йосипа) де Рібаса (м. Одеса), англійців Д. Говарда (м. Херсон), У. Черчілля (м. Ялта), італійця В. Растреллі (м. Київ), чехів Я. Гашека (м. Київ, м. Рівне, м. Дубно, м. Корець), Й. Главки (м. Чернівці), О. Ярошa, Я. Налепки (м. Овруч), поляків А. Міцкевича (м. Львів), Л. Варинського (м. Канів), Я. Домбровського (м. Житомир), Я. Корчака, В. Василевської (м. Київ), американців Д. Хьюза (м. Донецьк, с. Юзівка), Т. Драйвер (м. Київ), Д. Стейнбека (м. Київ), Д. Ріда (м. Рівне, м. Корець), Т. Рузвельта (м. Ялта), турка Назима Хікмета (м. Київ), шведа Майка (Михайла) Йогансена (м. Полтава, м. Харків), норвежців Ф. Нанесена (м. Харків), Тура Хейєрдала (м. Київ) та інші. Відвідують військовий меморіал, присвячений британцям, що загинули під час Кримської війни 1853-1856 р.р. (м. Севастополь), поховання шведів на Полі Полтавської битви (м. Полтава), австрійців (що загинули в Сталінградській битві в 1943 р.), місця розстрілу польських громадян (Биківня під Києвом, м. Луганськ) та інші.

І нарешті, підгрупа рекреаційних ресурсів, яка представлена сучасними здобутками світового рівня в промисловості, сільському господарстві, будівництві, медицині, спорті, науці та культурі.

Багатовекторність економічної політики України, європейський вибір, співпраця з Світовим банком та Міжнародним валютним фондом сприяють розвитку конгресового туризму, проведенню в Україні економічних форумів, наукових конференцій та симпозіумів тощо. Туристичні можливості використовуються політиками, бізнесменами, вченими, спортсменами, артистами, рядовими громадянами з усіх країн світу, які приїздять в Україну з метою вивчення та обміну передовим досвідом в авіабудуванні, металургії,

медицині, участі в спортивних змаганнях, проведенні концертних заходів тощо. В Україні вже стало регулярним проведення міжнародних і національних туристичних виставок, салонів, бірж, ярмарків, фестивалів, конкурсів, до яких з кожним роком залучають все більше і більше іноземних гостей.

Отже, маючи такий ресурсний потенціал, туризм України повинен сприяти зміцненню економіки країни, наповненню державного бюджету, зростанню добробуту українських громадян, збереженню історико-культурної спадщини, піднесенню духовного потенціалу суспільства.

За статистичними даними наявності інфраструктури, призначеної для рекреації і туризму, недостатньо. Її необхідно розглядати в широкому значенні, основні елементи якої повинні виконувати не тільки винятково рекреаційну функцію, а й бути провідним фактором піднесення всього соціально-економічного життя країни. Це має бути інфраструктура загального користування, що повинна відповідати світовим стандартам і бути зорієнтованою на всіх мешканців України та її гостей.

З точки зору організації інфраструктурного забезпечення рекреаційного процесу, одне з ключових місць належить транспортній системі. Питання охоплює проблему транзитних перевезень, організацію залізничного сполучення, розвиток автомагістралей, повітряного, морського, річкового транспорту. Мають бути удосконалені мережі автомобільних доріг і залізниць, аеропортів, річкових і морських портів. Авіаційний, автомобільний, залізничний, річковий і морський транспорт здатні забезпечити перевезення туристів з резервом транспортних потужностей на всіх видах транспорту. Транспортні шляхи України повинні відповідати міжнародним вимогам та надавати можливість здійснювати перевезення швидко, безпечно, надійно, комфортно. Саме вони є першою ланкою туристичного потоку іноземних громадян в Україну. Взаємодія транспорту, рекреації і туризму допоможе кожній з цих галузей у короткі терміни вирішити більшість питань, зокрема розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі

транспортних коридорів із залученням приватного капіталу (національного і закордонного).

В Україні прийнята Програма функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів [110]. Повна її реалізація дозволить вирішити проблему облаштування доріг, створити сприятливі умови для розвитку туристичної індустрії. Разом з цим, не менш важливим питанням є розширення та сервісне облаштування існуючої мережі прикордонних переходів з країнами-сусідами.

Неможливий розвиток туризму без системи зв'язку і комунікацій, функціонування різноманітних служб сервісу, розвитку громадського харчування і побутового обслуговування, організації культурно-розважального обслуговування.

Актуальною для України залишається проблема водопостачання і каналізації населених пунктів, і, в першу чергу, рекреаційних центрів.

Проблема інфраструктурного облаштування території України може бути вирішена лише завдяки інвестуванню в її розбудову великих коштів, в тому числі з боку центральної та місцевих влад, її розв'язання можливе лише в контексті практичних дій з економічного піднесення країни.

Природні лікувальні ресурси Українських Карпат. Карпати славляться своїми багатими курортно-рекреаційними ресурсами: великою кількістю цінних мінеральних вод, мальовничими гірсько-долинними ландшафтами, численними дерев'яними пам'ятками сакрального мистецтва, життєрадісними українськими піснями й танцями, у яких так багато поезії та краси. Лазурні куполи величних вершин, зелені карпатські полонини, гірське сонце, чисте повітря напоєне ароматом дрімучих лісів (густих бучин і темних смеречників), вузькі долини бурхливих кришталевих річок запам'ятовуються тому, хто подорожував непотворними Українськими Карпатами. Взимку і влітку приїжджають до Карпат тисячі відпочивальників, туристів і людей, які потребують курортного лікування.

Мінеральні води і лікувальні грязі (бальнеоресурси) Українських Карпат є суттєвою компонентою рекреаційних ресурсів регіону (і країни в цілому) та основою розвитку тут курортної галузі. Вивчення сучасного стану курортного освоєння Українських Карпат, з одного боку, і їх можливостей – з іншого – переконує в необхідності більш інтенсивно розвивати в цьому регіоні курортно-рекреаційне господарство. Законодавчо-правове забезпечення санаторно-курортної рекреації визначається Законом України «Про курорти», що створює юридичні засади для її розвитку в Карпатському регіоні [111]. Принагідно, у Законі термін «курорт» трактується як освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні [111].

Проблема розвитку курортів в Українських Карпатах потребує вирішення багатьох питань, основними з яких є такі: детальне наукове ландшафтно-рекреаційне районування території; заходи з охорони та невиснажливого використання природних лікувальних ресурсів; корінне поліпшення рекреаційно-господарської (сервісної) інфраструктури території; вирішення питань транспортних зв'язків.

На території Українських Карпат можна виділити 17 основних курортно-рекреаційних районів: Мізунський, Верхньодністровський, Трускавецько-Моршинський, Воловецько-Міжгірський, Усть-Чорнянський, Велико-Березнянський, Ужгородсько-Мукачівський, Свалявський, Берегівсько-Виноградівський, Сколівсько-Славський, Хустський, Солотвинський, Рахівсько-Ясинський, Яремчанський, Косівський, Путильський, Чернівецький.

У межах гірської природної країни Українських Карпат при природно-географічному районуванні виділяють такі ландшафтні області: Передкарпаття, область Зовнішніх Карпат, Вододільно-Верховинська область, Полонинсько-Чорногірська область, область вулканічних Карпат, Закарпатська низовинна

область. Мінеральні води цих областей об'єднуються близькістю просторового положення, приуроченістю до спільної геологічної структури та єдністю історії розвитку, але відрізняються між собою за фізико-хімічними властивостями, утворюючи окремі групи. Східна межа Карпатського рекреаційного регіону проводиться на південь від Рави-Руської, Жовкни, Перемишля, по межі Івано-Франківської і Тернопільської областей до Усть-Зеленого і далі по р. Дністер до державного кордону з Молдовою. До цього регіону відносять Прут-Дністровську ландшафтну область, Розточчя і Опілля.

Серед основних курортно-територіальних одиниць для гірських умов Карпат пропонуються курортно-рекреаційні райони і курортно-рекреаційні комплекси чи курорти. Курортно-рекреаційні райони (КРР) формуються у вигляді функціональних систем взаємопов'язаних елементів території: населених пунктів, курортних комплексів та установ, штучних водойм тощо, а також природних ландшафтів, які входять органічно до території району та використовуються для створення курортного середовища. При цьому визначаються такі функціональні зони району: власне курортна та господарська. У господарській зоні можуть розміщуватися сільськогосподарські підприємства, які безпосередньо обслуговують санаторно-курортні заклади (СКЗ). Відповідно до Закону України «Про курорти» (ст. 22), останні є «закладами охорони здоров'я, що розташовані на територіях курортів і забезпечують надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів». Територія курортно-рекреаційного району в основному визначається зосередженням курортно-бальнеологічних ресурсів, насамперед родовищ лікувальних мінеральних вод. Межі районів можуть бути природними (круті, недоступні для освоєння схили гірських хребтів, порожисті річки тощо) і штучними (дроги, дамби), а також пов'язаними з адміністративним поділом. У гірських умовах на межі КРР впливає трасування туристських маршрутів.

Структурно-функціональну основу розвитку курортно-рекреаційних

районів становлять лікувально-оздоровчі місцевості (ЛОМ), під якими розуміють «природні території, що мають мінеральні та термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропу лиманів та озер, кліматичні та інші природні умови, сприятливі для лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань [111]. Зауважимо, що в горах розподіл відпочивальників в ЛОМ залежить від висоти місцевості над рівнем моря, пересіченості території (перепаду висот), місцевих особливостей клімату, наявності мінеральних джерел, що визначає форми відпочинку і лікування.

Сьогоднішній стан курортної галузі України: вона є організаційно не завершеною, потребує створення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в цій сфері, недостатньо координується діяльність міністерства та інших органів центральної виконавчої влади, не вирішене остаточно питання власності щодо деяких лікувальних закладів, здійснюється стихійна діяльність великої кількості дрібних підприємців, практично відсутня координація лікувально-оздоровчої діяльності санаторно-курортних закладів, що належать різним міністерствам та іншим органам центральної виконавчої влади, нераціонально використовуються, погано охороняються, виснажуються та забруднюються запаси надзвичайно цінних природних лікувальних ресурсів; не проведена інвентаризація всіх розташованих на території України санаторно-курортних та оздоровчих закладів, окремі курорти останнім часом або не функціонували зовсім, або через високу вартість оздоровлення не завантажувалися повністю.

Мінеральні води є створеними природою каналами надходження до людини з навколишнього середовища хімічних речовин та елементів. У структурі природно-рекреаційного потенціалу Українських Карпат чільне місце посідають лікувальні мінеральні води. Саме тому це – найперспективніший туристсько-рекреаційний регіон України, який за запасами лікувальних мінеральних вод та різноманітністю їхн фізико-хімічних властивостей не поступається всесвітньо відомим курортам, наприклад кавказьким. У

Карпатському регіоні налічується до 800 джерел і свердловин, з добовим дебітом 57,5 млн. літрів. На території прикарпатських областей зареєстровано більш ніж 200 мінеральних джерел, у Закарпатті – понад 500. Розвіданих і затверджених запасів цих вод вистачить для оздоровлення та лікування більш як 7 млн. осіб на рік.

Найбільш поширені в Карпатах вуглекислі лікувальні води з різною мінералізацією, які своїм походженням зобов'язані активній тектонічній діяльності неогенового періоду. Родовища цих вод зосереджені переважно в Закарпатській області (Вигорлат-Гутейський хребет), де функціонує кілька відомих курортно-рекреаційних об'єктів і заводів промислового розливу вод.

Українські Карпати багаті на лікувальну ропу (з підвищеним вмістом сульфатів). Запаси лікувальних грязей оцінюються в 1,4 млн.м^3. Поблизу Борислава знаходиться єдине в Європі родовище озокериту (гірського воску), який використовується для зовнішньо- і внутршньопорожнинного теплолікування. Він містить у собі нафтові масла, парафін, глину, пісок та інші домішки.

У Передкарпатті мінеральні води відрізняються за хімічним складом і за мінералізацією (мало-, середньо- та високо мінералізовані). Особливо характерні для цієї ландшафтної області слабомінералізовані води (2-5 г/л) типу «Нафтуся», які містять у собі органічні речовини (Трускавецький та Східницький курортні комплекси, курорт «Шкло») і високомінералізовані сульфідної групи (Немирів, Розділ, Великий Любець, Шкло). В останніх кількість сірководню (H_2S) досягає 50-160 мг/л.

Зазначимо, що Указом Президента України від 22 квітня 1998 року *Східниці* надано статус дитячого бальнеологічного курорту, де проходять лікування діти з районів, що постраждали від аварії на ЧАЕС. Утім, затверджені запаси мінеральної води в Східниці в півтора рази перевищують трускавецькі, але використовуються лише на 2-3 %.

Маломінералізовані мінеральні води, що містять органічні речовини, є на

курорті «Моршин», а також у Чернівецькій області с. Буденець («Буковинська», «Цецине», «Селятин»). Кількість солей в 1 літрі цих вод не перевищує 2 г. До середньомінералізованих вод, що містять 2-15 г солей, належать води окремих джерел курортів «Трускавець», «Моршин», а також мінеральна вода села Черче Івано-Франківської області, сіл Черешенька, Хряцка, Ожеве на Буковині. Високомінералізовані мінеральні води, що містять 16-390 г/л солей, представлені окремими джерелами курортів «Моршин» і «Трускавець», а також сіл Мигове, Кошилів, Красноїльськ, Стара Красношора, Сарата Чернівецької області.

Для складчасто-гірських ландшафтних областей Українських Карпат характерні численні вуглекислі мінеральні джерела, відомі під місцевою назвою «буркути». Вони поділяються на кілька типів. Вуглекислі мало і середньомінералізовані гідрокарбонатно-натрієві (содові) джерела типу «Боржомі» є високодебітними та широко представлені. Унікальними є води такого складу з порівняно високою для них мінералізацією (до 30 г/л) і вмістом гідрокарбонату натрію (до 90 %). У класичних водах типу «Боржомі» (Грузія) біологічно активним компонентом є залізо, тоді як у карпатських спостерігаються аномально високі значення міді (Cu), цинку (Zn), бору (B), фтору (F), літію (Li). Мінеральні води цього типу використовують санаторії «Поляна», «Квітка полонини», «Сонячне Закарпаття», «Карпати», «Шаян».

Найбільш поширені маломінералізовані вуглекислі гідрокарбонатно-кальцієві чи магнієво-кальцієві джерела типу кисловодських «Нарзанів» (Ужгород, уздовж долини р. Тиси – Кваси, Луги, Білин). Класичний кавказький «Нарзан» має залізо, а карпатські мінводи даного типу включають цілий спектр біологічно активних компонентів – мідь (Cu), цинк (Zn), марганець (Mn), залізо (Fe).

Вуглекислі мало- і середньомінералізовані гідрокарбонатно-хлоридні натрієві води типу «Єсентуки» зосереджені поблизу сіл Кваси, Сойми, Драгове, Майдан, Міжгір’я, в околицях Усть-Чорної та Кобилецької Поляни, у долині

Ужа поблизу сіл Сіль, Кострино. На базі цих вод працюють санаторії «Гірська Тиса» в с. Кваси та «Верховина» в с. Сойми.

Характерними особливостями даної групи вод є аномально високий вміст миш'яку, бору, амонію. Уперше, миш'як був визначений у водах родовища Кваси. У цьому родовищі вміст миш'яку становить 1,5-2 мг/л, газовий склад – 78 % CO_2, а добовий дебіт – 300 $м^3$/добу.

Вуглекислі залізисті мінеральні води відомі біля Кобилецької Поляни і Лелечина. Такі джерела зустрічаються на південному схилі Говерли. Найбільше та найкраще вивчене з цих джерел – Келечиське, з дебітом 500 $м^3$/добу. Його ресурси можуть забезпечити великий санаторно-курортний заклад і завод розливу.

Густа мережа джерел прісних і маломінералізованих вод властива ландшафтній області вулканічних Карпат. Приурочені вони до зруйнованих кратерів і підніжжя гірських хребтів (Новоселиця, Циганівці, поблизу Ужгорода). Біля села Синяк знаходяться джерела з сірководневою сульфатно-кальцієвою водою, а також родовище вод сульфатно-натрієвого підтипу на розмитому борту кальдери давнього вулкана.

До міоценових відкладів ландшафтної області Закарпатської низовини належать субартезіанські та ґрунтові прісні й мінеральні води. Дуже мінералізовані ґрунтові й підземні води має Верхньотисенська улоговина з найбільшими джерелами: Солотвинські, Новоселицькі, біля села Тереблі. Нижні горизонти антропогенових і неогенових відкладів Чоп-Мукачівської улоговини заповнені вуглекислими водами, збагаченими залізом (Ужгород, Батиєве, Берегове). Затисенська частина низовини має вуглекислі гідрокарбонатно-кальцієві маломінералізовані води типу «Нарзан», багаті на залізо (курорт «Шаян»).

При експлуатації мінеральних джерел основне значення мають їхня цінність і дебіт. Найбільший інтерес викликає місцезнаходження і потенціал не окремих джерел, а родовищ мінеральних вод. Розгляньмо ресурсний потенціал

мінеральних вод Карпатського регіону за адміністративними областями.

Санаторно-курортна рекреація в *Закарпатській області* має давню історію. Відкриття першого курорту поблизу с. Лумшори датується 1600 роком. На базі мінеральних джерел працювало кілька приватних купалень. З 1631 р. в м. Ужгороді починає функціонувати водолікарня «Купальний дім». Уперше розлив мінеральної води відбувся на Свалявському родовищі в 1755 р. У XX ст. почалося вивчення мінеральних джерел і науково обґрунтоване використання цілющих вод для лікування хворих.

Основною характерною особливістю мінеральних вод області є вміст у них великої кількості вільної вуглекислоти. Вуглекислі води становлять 55 % усіх мінеральних вод території області. Крім них, у Закарпатті знайдено сірководневі й метанові води.

Найбільш значні родовища лікувальних мінеральних вод знаходяться в гірських районах області: Свалява-Поляна-Плоске, у долині річки Пінії; Міжгір'я – Верхній Бистрий – Келечин, у долинах річок Ріки і Репінки; Вишково – Драгове, поблизу сіл Драгове і Шаян; Рахів – Білин – Кваси, поблизу сіл Кобилецькі Поляна і Кваси; Солотвине.

Найбільш перспективним є *Свалявський курортно-рекреаційний район* з великими родовищами вуглекислих гідрокарбонатно-натрієвих мінеральних вод типу «Боржомі»: Полянське № 1 і № 2, Лужанське, Плосківське і Свалявське на Свалявщині, де добовий дебіт мінеральної води складає 2400-2500 м^3. Біля с. Чинадієва, на мальовничому березі Латориці, у столітньому лісопарку знаходиться кліматичний санаторій «Карпати» (в минулому – володіння графа Шенборна). Поруч із санаторієм побудовані корпуси будинку відпочинку «Берег вар».

Полянське родовище № 1 (с. Поляна Свалявського району) продукує воду із загальною мінералізацією 9,8-10,0 г/л. На базі родовища функціонує санаторій «Поляна». Загальна мінералізація води *Полянського родовища № 2* становить 10-11 г/л. На його базі функціонує санаторій «Сонячне Закарпаття».

Лужанське родовище (с. Голубине Свалявського р-ну) зливає воду зі загальною мінералізацією 4,5-6,9 г/л. На базі родовища функціонує санаторій «Квітка Полонини». Мінеральна вода «Лужанська-7» цього родовища є багаторазовим призером міжнародних конкурсів у Будапешті, Парижі, Москві. Це один із кращих представників вуглекислих гідрокарбонатно-натрієвих вод. Рекомендується для здорового і хворого організму, сприяє виведенню радіонуклідів. До цієї групи, крім згадуваної «Боржомі» (Грузія), належать всесвітньо відомі мінеральні води «Віші» (Франція). Перші письмові відомості про «Лужанську-7» (історична назва «Маргіт») датовані 1463 роком. Пізніше, за часів Австро-Угорської імперії, вона постачалася до імператорського двору. «Лужанська-7» практично єдина вода Закарпаття, що розливається безпосередньо зі свердловини (глибина 140 м), за особливою технологією.

До *Воловецько-Міжгірського* курортно-рекреаційного району (Міжгір'я-Верхній Бистрий – Келечин) відносять великі родовища вуглекислих мінеральних вод типу «Єсентуки-17» і «Нарзан» з добовим дебітом більш ніж 3000-3200 $м^3$: Соймівське, Верхньобистринське та Келечинське. *Верхньобистринське родовище* (с. Верхній Бистрий Міжгірського району) зливає вуглекислу гідрокарбонатно-хлоридно-натрієву воду типу «Єсентуки-17». *Келечинське родовище* (с. Келечин Міжгірського району) містить вуглекислу гідрокарбонатно-натрієву залізисту воду типу «Нарзан». *Соймівське родовище* (с. Сойми Міжгірського р-ну) дає вуглекислу гідрокарбонатно-хлоридно-натрієво-кальцієву воду типу «Єсентуки-17». На базі названого родовища існує курортно-рекреаційний комплекс «Верховина».

З Воловецько-Міжгірським курортно-рекреаційним районом межує національний природний парк «Синевир», де рекреаційно-оздоровче значення мають цілющі джерела вуглекислої хлоридно-гідрокарбонатної кальцієво-натрієвої мінеральної води між селами Колочава і Мерешор (Квасовецьке лісництво, урочище Квасовець) типу «Нарзан», «Єсентуки» і гідрокарбонатно-хлоридно-натрієве джерело села Негровець. Мінеральні води родовищ названих

курортно-рекреаційних районів використовуються для лікування органів травлення, захворювань печінки.

До наступного курортно-рекреаційного району Закарпатської області належать родовища мінеральних вод сіл Драгове, Шаян Хустського району.

Шаянське родовище продукує вуглекислу гідрокарбонатно-натрієву воду типу «Боржомі», вуглекислу гідрокарбонатно-хлоридно-натрієву воду типу «Єсентуки-17», вуглекислу гідрокарбонатно-кальцієво-натрієву воду типу «Нарзан». Загальна мінералізація 2,0-6,5 г/л. Розливається лікувально-столова гідрокарбонатно-натрієво-кремнієва вода «Шаянська». До *Рахівсько-Ясинянського курортно-рекреаційного* району відносять перспективні родовища унікальних вуглекислих гідрокарбонатно-хлоридно-натрієвих і кальцієво-натрієвих мінеральних вод м. Рахова, сіл Кобилецька Поляна, Богдан, Білин, Кваси, що містять біологічно активні компоненти – залізо і миш'як. Води вказаних родовищ визначають особливий профіль санаторно-курортних закладів для лікування малокрів'я, захворювань шлунка зі зниженою кислотністю, захворювань залоз внутрішньої секреції.

Квасівське (Гірськотисенське) родовище містить вуглекислу хлоридно-гідрокарбонатно-натрієву воду типу «Єсентуки-17». Загальна мінералізація 6,0-27,6 г/л. (Щодо аномального вмісту миш'яку у світі відомо тільки два аналоги таких вод, на Камчатці в Росії та у Франції). На базі цього родовища функціонує Квасівський курортно-рекреаційний комплекс із санаторієм «Гірська Тиса». *Родовище с. Кобилецька Поляна* Рахівського району містить вуглекислу хлоридно-гідрокарбонатно-натрієву воду типу «Єсентуки-17».

До *Ужгородсько-Мукачівського КРР* відносить родовище м. Ужгорода, яке продукує гідрокарбонатно-кальцієво-натрієво-залізисту воду типу «Нарзан». У с. Минай Ужгородського району розливається лікувально-столова гідрокарбонатно-натрієво-борна вода «Поляна купель» (мінералізація: 7,0-10,5 г/л).

У межах *Великоберезнянського КРР* знаходяться родовища вуглекислої

гідрокарбонатно-кальцієвої води (типу «Нарзан») сіл Ужок, Сіль. До мінеральних вод Закарпаття, що містять вільний сірководень, належать води родовищ сіл Синяк, Тячівські Лази. *Родовище села Синяк* (Мукачівський район) містить сірководневу сульфатно-кальцієву воду типу «Сочі-Мацеста». Мінеральна вода застосовується для лікування серцево-судинної системи, захворювань органів кровообігу, опорно-рухового апарату та периферичної нервової системи.

Чудові природні умови й ресурси *Львівщини,* зокрема сприятливий клімат, а також наявність великої кількості мінеральних джерел, особливо в передгір'ї Карпат, сприяли розвитку низки бальнеологічних і кліматичних здравниць. У межах області знаходяться два курортно-рекреаційних райони: Трускавецько-Моршинський і Сколівсько-Славський та курортно-рекреаційні комплекси: «Немирів», «Любень Великий», «Шкло».

Лікувальною базою курорту «*Трускавець*» (міжнародного значення) є мінеральні джерела різних за фізико-хімічним складом вод. За мінералізацією їх можна розділити на три групи: маломінералізовані води; води середньої мінералізації; високомінералізовані води і ропа, де вміст солей досягає 250-400 г/л. Усі води відносять до холодних, оскільки їхня температура не перевищує 8-13ºС. Основним джерельним ресурсом курорту є збагачена органічними речовинами (специфічна мікрофлора) мінеральна вода «Нафтуся», відкрита в 1835 році, що належить до холодних, маломінералізованих, гідрокарбонатно-кальцієво-магнієвих вод. Вона використовується для лікування захворювань печінки, нирок, має жовчо- і сечогінну, болезаспокійливу дію.

З мінеральної води, що містить високомінералізовану воду з високим вмістом солі, виморожуванням добувають сіль «Бар бара», яку використовують при лікуванні захворювань печінки, жовчних шляхів, шлунка тощо.

Курорт «Моршин» розміщений у мальовничій місцевості на р. Бережниця (притока Дністра). Основним природним лікувальним ресурсом курорту є мінеральна вода 4-х джерел: перше – хлоридно-сульфатно-натрієво-

магнієве; друге – хлоридно-натрієве, третє – сульфатно-хлоридне і четверте – кальцієво-натрієве. Специфічним лікувальним засобом є хлоридно-натрієва вода із загальною мінералізацією 336 г/л. До лікувальних чинників курорту відносять і торф'яні грязі. Мінеральна вода використовується з лікувальною метою у визначених стандартних концентраціях для пиття та ванн при захворюваннях органів травлення, периферичної нервової системи, хронічних захворюваннях суглобів. Курорт функціонує протягом цілого року.

Лікувальними чинниками бальнеологічного *курорту «Немирів»* є сірководневі води і місцеві грязі. Мінеральна вода немирівських джерел – аналог води курортів «Синяк», «Любень Великий», «Шкло», але містить значно більше вільного сірководню. За хімічним складом мінеральні води курорту «Немирів» однотипні – маломінералізовані сірководневі сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієві. Температура води не перевищує 10-11°С. Кількість вільного сірководню становить 21-145 мг/л.

Другим лікувальним чинником курорту «Немирів» є грязі. За хімічним складом – це суміш мулу з торфом з високими якостями. Курорт має відділення для лікування серцево-судинних захворювань, периферичної нервової системи, а також дерматологічне.

Мінеральні води джерел *курорту «Любень Великий»* – холодні сірководневі сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієві з малою мінералізацією; містять вільний сірководень (56-122 мг/л). Крім мінеральної води, на курорті з лікувальною метою використовують високоефективні торф'яні грязі, які містять більшу, ніж вода, кількість сірководню. Запаси грязі необмежені. Профіль здравниць курорту – лікування захворювань серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату та периферичної нервової системи.

Бальнеогрязевий *курорт «Шкло»* розташований на Розточчі в с. Шкло Яворівського району. Основними лікувальними чинниками курорту є сірководневі мінеральні води трьох джерел і місцева (зі значною кількістю H_2S) торф'яна грязь. Мінеральна вода двох джерел сірководнева. Вона є аналогом

мінеральних вод «Великий Любень» і «Синяк», використовується тільки для ванн. Мінеральна вода третього джерела належить до холодних маломінералізованих гідрокарбонатних натрієво-кальцієвих вод із вмістом незначної кількості вільної вуглекислоти. За своєю фізіологічною дією вона наближається до мінеральної води «Нафтуся». Розливається лікувально-столова гідрокарбонатно-натрієва вода з підвищеним вмістом органічних речовин «Шклівська Нафтуся». Показниками для направлення на лікування в санаторій є захворювання серцево-судинної, опорно-рухової та нервової систем.

Основними природними лікувальними *ресурсами Івано-Франківщини* є торф'яні грязі та мінеральні джерела поблизу с. Черче Рогатинського району і в поселенні Буркут Верховинського району разом із помірно-теплим кліматом. Води мінеральних джерел с. Черче належать до слабо- і середньомінералізованих сірководневих сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієвих вод. На території області в мальовничих гірських місцевостях знаходяться кліматичні низькогірні курорти «Ворохта», «Косів», «Яремче».

У межах *Карпатського національного парку* (Верховинський і Надвірнянський райони) виявлено чотири джерела сірководневих мінеральних вод (Ямнянське, Ворохтянське, Татарівське, Підліснівське лісництва). Мінеральне джерело Ворохтянського лісництва облагороджене, на його базі створено зону відпочинку.

До лікувальних курортних чинників *Чернівецької області* належить велика кількість мінеральних джерел і місцеві торф'яні грязі. Деякі з мінеральних вод містять біологічно активні компоненти – бром та залізо, а з газів – сірководень. До гідрокарбонатних мінеральних вод типу «Боржомі» відносять води сіл Будинець, Цецине, Селятин. Однак низька мінералізація (1,1-1,2 г/л) і відсутність вільної вуглекислоти значно відрізняють мінеральні води с. Будинець від вод типу «Боржомі». На території Північної Буковини знаходиться велика група джерел мінеральних вод із хлоридно-натрієвою основою (Красноїльськ, Сергії, Хряцка). За температурою вони належать до холодних.

Висока мінералізація та велика кількість брому дає підставу порівнювати води цієї групи з мінеральною водою курорту «Моршин». На території області, крім бромистих, зустрічаються і кремнієві води. До них відносять мінеральні води сіл Виженка, Щербинці, Черленівка, Романківці.

Для сульфатних мінеральних вод Північної Буковини характерна невисока мінералізація (1,9-5,4 г/л) та сульфатно-натрієва основа. Більшість їх містить невелику кількість гідрокарбонатів. Температура води не перевищує 14-15°С. Найбільші родовища таких вод знаходяться в долинах річок Дністра та Прута. До основних представників сульфатних вод відносять води на околиці Чернівців (Садгори), сіл Черленівка, Заставна. Мінеральні води цієї групи використовуються для лікування захворювань серцево-судинної системи, периферичної нервової системи та органів травлення. Окрему групу мінеральних вод Північної Буковини становлять гідрокарбонатно-сульфатні, гідрокарбонатно-хлоридно-сульфатні води. До них відносять води джерел сіл Орошани, Шишківці, м. Хотин, Сокиряни.

До лікувальних курортних чинників Північної Буковини належать також лікувальні грязі. В області є неорганічні та торф'яні грязі. До неорганічних відносять грязь села Глибока, а до торф'яних – поклади біля сіл Костинці і Черешенька. Обидва види грязей з успіхом можна використовувати для аплікацій.

Цілющими мінеральними водами багата територія національного *природного парку «Вижницький»* розміщеного в межах Вижницького адміністративного району. В урочищі Лужки, що в річковій долині Вижени, на правому корінному її схилі, знаходиться одне з трьох у Європі щодо рідкісного хімічного складу (сульфатно-алюмінієво-залізистого) джерело мінеральної води. Саме джерело є гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення. При низькій мінералізації (0,3-0,6 г/л) вода джерела містить понад 20 терапевтично активних іонів різних мікроелементів (кобальт, нікель, марганець). Ще за австрійської доби цією водою лікували хвороби шлунково-кишкового тракту,

гемофілію. При її вживанні різко підвищується апетит і поліпшується обмін речовин у організмі. Але вода не придатна для промислового розливу в пляшки, тому що втрачає лікувальні властивості протягом 2-4 годин.

Другою гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення є джерело «Черешенька», яке знаходиться під охороною Черешенської сільради. На базі цього джерела, обладнаного дерев'яним зрубом, у 80-х роках минулого століття розпочалось, але з фінансових причин було зупинене будівництво санаторію-профілакторію. Здавна воду (ропа, мінералізація 272 г/л) місцеве населення використовувало для випарювання харчової солі. Виявлено два джерела лікувально-столових вод типу «Нафтуся» (с. Виженка та урочище Малинешний на березі р. Черемош за 10 метрів від кордону національного парку), одне з яких використовується для промислового розливу вод у пляшки (під назвою «Діяна»).

Отже, Українські Карпати є провідним рекреаційним регіоном нашої країни.

Рекреаційні ресурси Криму. Крим – центр масового туризму (унікальні ландшафти, безліч пам'ятників природи, культури, історії, археологічні об'єкти), що створює можливості для екскурсій, пішого туризму, альпінізму, спелеотуризму, археологічних експедицій, автотуризму, велотуризму, зимового спорту, полювання та риболовства тощо.

Екскурсії. Зараз Крим вивчений досконало і освоєний в екскурсійному відношенні. У всіх великих містах та курортах діють бюро подорожей або їх адміністратори і безліч приватних екскурсійно-туристичних фірм. З будь-якої території Криму можна познайомитися з його визначними місцями. Більшість екскурсій можуть бути сімейними, на них можна брати дітей з 5 років, а на деякі тільки з 12. В одне і те ж місце може йти декілька екскурсій на різну тематику, з різною тривалістю, тому вибір великий. Якщо в Криму вперше, краще обрати оглядові екскурсії, які знайомлять з усім, що трапляється на шляху, без особливої глибини та без деталей, але при цьому на пропускаючи жодного цікавого місця. Потім можна переходити до тематичних екскурсій:

природознавчих, в тому числі геологічних, ботанічних, іхтіологічних; історико-археологічних. Вони можуть охвачувати різні періоди: стародавній, античний, середньовічний. Військово-історичні екскурсії також можуть висвічувати події від найдревніших до сучасних. Мистецвознавчі екскурсії мають різну спрямованість – архітектурні, літературні, музичні. Це залежить від особистих смаків і вподобань. Відправлятись без провідників на гірські екскурсії можна тільки за дозволом Контрольно-рятівної служби. В горах можливі несподіванки: туман, злива, камнепад, грязекам'яні потоки тощо. Для піших гірських маршрутів потрібне легке взуття, одяг має бути з натуральних тканин, обов'язково шапки та очки.

Піший туризм. В Криму прокладено 6 туристичних піших маршрутів і безліч місцевих. Біля 1 млн.чоловік за рік проходить гірськими стежками. У літню пору програма може складатися з 10 днів походу (відпочинок на пару днів на гірській турбазі в Бахчисараї або с. Соколине) і 10 днів відпочинку на одній з приморських турбаз. Зараз більшість з цих турбаз приймають в основному тих, хто приїздить на відпочинок до моря, а в гори – тільки на одноденні екскурсії. Ще більшу кількість туристів приймають приватні фірми. Особливо активним є Севастополь. Самостійно працюють в Кримських горах туристичні клуби Києва, Дніпропетровська, Харкова.

Маршрут краще всього починати з Передгір'я поблизу Сімферополя, Бахчисараю, Білогорська та Старого Криму. «Набір» туриста-пішохода обов"язково включає:

- «печерні міста», Беликий каньойон Криму, Ай-Петрі, водоспад Учан-Су, Нікітську рощелину;
- Аю-Даг, Гірське озеро біля гори Парагельмен, Долину Привидів, водоспад Джур-Джур, Карабі-Яйлу, Новий Світ, Карадаг;
- сходженя на західну вершину Чатирдага – пік Еклизи-Бурун (Церковний мис) де найкраща оглядова площадка, з якої відкривається майже весь Кримський півострів.

Альпінізм. Спелеотуризм. В Криму ідеальні умови для скелелазіння – любительського і спортивного. Відомі скалодроми обладнані за міжнародними вимогами: Нікітська рощелина поблизу Ялти, гора Сокіл поблизу Судака, Петровські скелі поблизу Сімферополя. Над західним передмістям Ялти для скелелазів всього світу цінною є гора-останець Хрестова (Ставри-Кая). Перелік скельних об'єктів, дозволених для тренувань та сходження (дані Кримської контрольно-рятівної служби):

Східний Крим: скеля Сююрю-Кая, скеля Жаба, мис Алчак, скеля Кріпосна, Павлін-Кая, гора Сокіл, скеля Караул-Оба, Парсук-Кая.

Центральний Крим: скелі ущелини Кизил-Коба, скеля Сююрю-Кая, утес Сторожевий, скелі Старосілля, скелі урочища Зміїна Балка, скеля Ангар-Бурун.

Південний берег Криму: скеля Парагельмен, скеля Красний камінь, Нікітські скелі, скеля Хрестова, скеля Алим, скеля Бесідка, скеля Кішка, скеля Хергіани, стіна масиву Ай-Петрі, скеля Шаан-Кая, Алупкінська стіна, Кастропольська стіна, Фороська стіна, скеля Крило Лебедя.

Південно-Західний Крим: скеля Ільяс-Кая, скелі мису Сарич, скеля Куш-Кая, скелі мису Айя, скеля Парус, скеля Мшатка-Каяси, скеля Кильсе-Бурун, гора Морчека, скеля Мердвень-Кая, гора Спиради.

Спелеотуризм Печера Мраморна на плато Чатирдага обладнана для відвідування туристів визнана однією з кращих печер світу, печера Еміне-Баір-Хосар теж освітлена і обладнана. Для відвідування туристів обладнані також ближня частина Красних печер на Довгоруківській Яйлі і печера Триглазка на Ай-Петрі. Всі спелеоцентри організовують спеціальні походи за сифони – залиті водою галереї, які потрібно подолати в аквалангах. Перелік спелеооб'єктів, дозволених для тренувань та відвідувань (дані Кримської контрольно-рятувальної служби):

Ай-Петрі. Зупинки: КСП «Ай-Петрі», т/б «Кичкине», шахта Каскадна. Печери і шахти: Вдовиченко, Дружба, Каменепадна, Каскадна, КЕ-31, Максимовича, Надія, Пастуша, Севастопольська, Скельська, Сююрю, Узунджа,

Уральська, Емпірична, Шефа, Каскадна-2, Водяна, Весняна, Маяковського, Завальна.

Демерджі. Зупинка: поляна МАН. Печери: МАН, ім.О. Копчинського.

Довгоруківська яйла. Зупинки: Кизил-Коба, печера Голубина, печера Провал, урочище Челбаш. Печери та шахти: Аверкієва, Єнисала-3, Провал, Мар-Хосар, Красна, Алешина вода, Лю-Хосар, Голубина, Єва, Московська.

Караби-яйла. Зупинки: Метеостанція, чабан-Чокрак, шахта Нахімовська, шахта Солдатська. Печери та шахти: Бузулук, Вента, Визовська, Гвоздецького, Геби, Дружба, Кара-Агач-Туткель, Кара-Мурза, Крубера, Кримська, КЕ-126, Молодіжна, Монастир-Чокрак, Профсоюзна, Резонансна, Солдатська, Тисова, КЕ-53, Теляча, Дублянського, Миру, Нахімовська, Пастухова, Сніжна, Студентська, Штативна, Жива, Казка, Бойчук, Розчарована, Комсомольська, Вузька, КЕ-105, КЕ-109/701-3/, КЕ-59/701-1/, КЕ-55/707-6/, КЕ-70/708-5, КЕ-80/712-21/.

Чатирдаг. Зупинки: печера Мраморна, Борсукова поляна, Мисливський грот, печера Вялова. Печери та шахти: Азимутна, Бездонна, Бича, Гугерджин, Дубова, Мраморна, Обвальна, Сотка, Тогерик-Алан-Хосар, Триглазка, Триповерхова, Учунжу, Хід Конем, Еміне-Баір-Коба, Бабочка, Хар-Хасан, Інженерна, Оленяча-2, Голубина, Ювілейна, Тріщинна, КЕ-63/448-10/, КЕ-86/448-19/, КЕ-80/443-22/,

Карадазький ліс. Зупинка: ст.Карадазький ліс. Печери та шахти: Ліра, Паласса, Первомайська.

Ечки-Даг. Печера: Вухо Землі. Плато Байдарського зсуву. Печери: Байдарська, Беззуба, Глиниста, Грімуча, Камінна, Козлова, Колюча, Очкова, Учбова.

Археологічні експедиції. В Криму відомо біля 5 тисяч археологічних пам’ятників. Коротко ознайомимо з умовами та порядком участі в розкопках:

- розкопки на місцях боїв проводять пошукові групи. Вони знаходяться в Керчі та Севастополі, саме в цих районах не захоронені десятки

тисяч радянських, німецьких, італійських, румунських солдат та офіцерів. Знахідки солдатських жетонів мають велику цінність для сімей загиблих. Виходити на контакт з пошукувачами потрібно через відділи та управління у справах молоді місцевих виконкомів та через місцеві військомати;

- спеціальні екскурсії з металошукачами на місцях найсильніших боїв XIX ст. – Альмінському та Балаклавському – організовує Ялтинське та Севастопольське відділення Інтуриста. Знахідки, які не мають національної цінності: патрони, кулі, гудзики – стають сувенірами;
- розкопки старовини може проводити будь-яка експедиція, яка має в складі представників державних наукових закладів або музеїв та отримала дозвіл в Кримському республіканському комітеті з охорони пам'ятників.

Для роботи експедиції в «печерних містах» потрібно зв'язатися з Бахчисарайським державним історико-археологічним заповідником. Особливо цікава експедиція на Мангупі. Але найсенсаційніші знахідки в осадовому колодязі «печерного міста» Чуфут-Кале.

Досить цікаві експедиції організовуються на узбережжі Північно-західного Криму та Керченської протоки, в поселеннях античного часу та древніх греків і скіфів.

Автотуризм – це насамперед, підкорення простору і успіху, яких можна досягти якщо ретельно спланувати маршрут та цікаві місця.

Вибір маршруту: Північно-західний Крим – найзручніший район для дешевого літнього відпочинку в наметових містечках. Цікавих місць не так багато. В даному випадку машина використовується не для огляду цікавих місць, а для доставки до місця відпочинку. Західне узбережжя – широка полоса берега, що межує із степом та передгір'ям. Автомобіль можна використати не тільки для транспортування наметового спорядження, але і для поїздок в гори, до «печерних міст» тощо. Недорогий відпочинок в с. Попівка (Сакський р-н), смт.Заозерне та на Новому пляжі (Євпаторія), платформах «Сонечко» та «Прибрежнєве», с.Фрунзе (Сакський р-н), смт.Миколаївка (Симферопольський

р-н), с. Берегове, с. Піщане, с. Углове (Бахчисарайський р-н), с. Орлівка, с. Любимівка, с. Учкуївка (Севастополь).

Передгірний Крим – найменш відомий, але цікавий район для маршрутного автотуризму. Дорога живописна, а відвідати можна «печерні міста» та монастирі, руїни стародавніх храмів і діючі монастирі, сучасні культові місця, печери, водоспади, пам'ятники природи, наприклад Біла скеля у Білогорська або Плакуча скеля між Сімферополем та с. Миколаївкою. Тут є знамениті джерела сіл Багате, Грушівка, Тополівка між Білогорським та Старим Кримом.

Південний берег Криму – це насамперед чудові гірські дороги, але це і район із складними умовами руху та з високою екологічною небезпекою. Курортні населені пункти західніше Алушти відрізняються щільним курортним освоєнням і придатні лише для автомобільного туризму з ночівлею в пансіонатах або мотелях, що досить дорого. Проте східніше Алушти можна розмістити намети.

Східний Крим (Судак-Феодосія-Керч) – район просторий, безводний, досить гарний, живописний. Недорогий відпочинок в наметовому містечку або просто в приватному секторі можна поєднувати з поїздками цікавими місцями. За різноманітністю пляжів та водойм район не має подібних: густа ропа Сивашу, а по інший бік Арабатської стрілки – майже прісна вода Азовського моря, Керченська протока – окреме задоволення з великою кількістю карманних пляжів, Чорноморське узбережжя тут теж різноманітне – навіть по обидва боки Судака – смт. Новий Світ на заході та урочище Капсель і мис Меганом на сході – неповторні.

Велотуризм. Кращий час для велотуризму – перша декада травня. На північному заході Криму далеко в море виступає мис Тарханкут. Вапнякові ували досягають висоти більше 179 м над рівнем моря. Вони безлісі, порізані ярами та балками. На протилежному, східному кінці Криму на сотні кілометрів простягаються пагорби Керченського півострова. Вони нагадують Тарханкут,

також безлісі з тією ж висотою (гора Опук – 184 м). Найцікавішим місцем для катання є мис Казантип. Особливістю Керченського півострова є соляні озера, які літом іноді повністю пресихають.

Найбільш цікавий та різноманітний для гірського велотуризму є Південно-західний Крим. Гори висотою до 1545 м, складні скелі й каньйони поєднуються з пологими пагорбами та долинами. Один із складних маршрутів – на вершину Чатирдага від Ангарського перевалу складає 5 км з перепадом висот біля 700 метрів.

Південний берег Криму (Велика Ялта) – найскладніший район для велотуризму із-за великих перепадів висот, обмеження видимості на гірських серпантинах і високою щільністю житла і курортних закладів.

Лише просторі південноприбережні парки можна рекомендувати для коротких прогулянок, насамперед Царською стежкою від Лівадії до Гаспри. Основою для тривалих маршрутів є прибережні стежки і набережні від Алушти до п. Утес, а далі ділянки старого південноприбережного шосе, тому до самої Ялти можна їхати понад морем.

Південно-східний берег Криму (Велика Алушта та Судакський район) – тут гори не так близько підходять до берега, а широкі долини біля моря поєднуються пляжною смугою, над якою можна проїхати стежками. Долинами гірських річок можна підніматися вверх, наприклад до знаменитої Долини Привидів або до водоспаду Джур-Джур. Поблизу Алушти ідеальні умови для нового жорсткого стилю – дарт-джампінга, стрибків через земляні трампліни.

Зимовий відпочинок. Кращі кримські санаторії та пансіонати працюють і взимку. Якщо в них є плавальні басейни з підігрітою морською водою, то зимовий відпочинок стає цікавим і насиченим. Але справжня зима в Криму тільки в горах. Санки, пластикові щити, льодянки, шматки поліетилену та картону – це наймасовіші спорядження. На довгих спусках використовують важкі стальні сані. З коротких крутих спусків можна з'їхати на автомобільних камерах. Найкращі місця для зимового спорту – Ангарський перевал, нижнє

плато Чатирдага та Ай-Петринська яйла. Сніг в горах, накоплюється з грудня до березня, тому кращий час для катання – лютий-березень.

Мисливське полювання і рибальство. Для туристів полювання і риболовлю організовує організація військових мисливців та рибалок – Кримський заповідник. Залежно від сезону об'єктами полювання можуть бути: кримський благородний олень, косуля, муфлон, дикий кабан, лисиця, заєць, водоплавні птахи. В гірських річках і спеціальних ставках ловиться форель, є також ставки із дзеркальним коропом та іншими озерними видами риб. У Чорному і Азовському морях багато морських делікатесів: осетр, камбала, кефаль, бичок, ставрида, скумбрія, барабуля, хамса, а з молюсків – мідія і рапан. На всі види, крім останнього, існують сезонні обмеження та заборони, пов'язані із заповідним режимом акваторій.

Контрольні питання:

1. Які основні показники розвитку туристичної галузі в Україні?
2. Які цільові настанови суспільно-географічних досліджень рекреаційного господарства висунуті перед регіонами і окремими рекреаційними центрами України?
3. Що, на вашу думку, необхідно зробити для розв'язання практичних завдань із рекреаційної географії?
4. У чому полягає вплив іноземних туристів на розвиток рекреаційної галузі України.
5. Прокласифікуйте рекреаційні ресурси України.
6. Визначте особливості природних лікувальних ресурсів Українських Карпат; курортно-рекреаційних районів Українських Карпат та рекреаційні ресурси Криму.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте стан розвитку туристичної інфраструктури України.

ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

План

1.Черкаська область у рекреаційному комплексі України.

2.Фітолікувальні рекреаційні ресурси.

3.Бальнеологічні рекреаційні ресурси.

4. Ландшафтні рекреаційні ресурси області.

5. Кліматичні та пляжні рекреаційні ресурси.

6. Пізнавальні рекреаційні ресурси.

7.Сучасний стан розвитку туризму та відпочинку на Черкащині.

1.Черкаська область у рекреаційному комплексі України

Практично кожна область України володіє рекреаційними ресурсами та має свою інфраструктуру для розвитку туризму і рекреації. Про це свідчать сучасні наукові доробки (Я. Атаманюк, М. Блага, Я. Василевська, С. Дутчак, М. Орлова, Т. Павленко, Н. Сєрокурова, І. Філоненко, Г. Чернова та інші).

Черкаська область розташована в Центрально-Українській рекреаційній зоні, у межах якої виділяють Придніпровський, Придністровський, Донецький і Подільський рекреаційний регіони. Черкаська область входить до складу Придніпровського рекреаційного регіону. Основними рекреаційними ресурсами Центрально-Української зони є помірний клімат, густа річкова мережа, чимало водосховищ, а також грязі та мінеральні води. Клімат центральної частини зони більш м’який, з меншим ступенем континентальності. Річка Дніпро є основним стержнем Придніпровського рекреаційного регіону. Якщо характеризувати регіони всієї зони в цілому, то можна сказати, що за кількістю купальних днів вони майже не поступаються, наприклад, Одеській групі курортів. Природні рекреаційні ресурси Центрально-Української зони ефективні при лікуванні органів кругообігу, нервової системи, захворювань опорно-рухового апарату і травлення. Найгострішою проблемою для є охорона русла Дніпра від радіонуклідів Чорнобиля та стічних вод промисловості центральної і східної

частин України. Ця рекреаційна зона багата також і на пізнавальні ресурси, тобто ресурси для туризму.

Щодо туристсько-рекреаційного потенціалу Черкаської області, то цими питаннями займалися В. Новікова [90], К. Калініченко [55], С. Кандич [27], Т. Нераденко [87], С. Кандич [83], К. Побиванець [103] та інші. Планом реалізації Стратегії розвитку Черкаської області передбачено проектування розвитку її туристично-рекреаційної сфери через Програму «Підвищення конкурентоспроможності регіону» за такими проектами: «Історично-екскурсійний простір «Коло друзів» для мандруючих по Черкащині», «Маньківщина туристична «Буцький Каньйон», «Розбудова та облаштування туристичного об'єкту «Тясминський каньйон» в м. Кам'янка Черкаської області», «Підвищення інституційної спроможності суб'єктів туристичної сфери області», «Промоція туристичного потенціалу Черкаської області» «Розробка туристичного мобільного додатку «Черкащина туристична» (поширення на всю територію області)», «Проведення рекламного прес-туру по Черкаській області з урахуванням доступності для осіб з інвалідністю, учасників бойових дій та ветеранів АТО». Цілі проектів різноманітні: збільшення туристичного потоку в Черкаську область, розвиток туристичної-рекреаційної галузі району; розвиток зеленого туризму; покращення соціально-економічного середовища сільських територій; підвищення рівня обізнаності та професіоналізму фахівців у туристичній галузі; популяризація туристичного потенціалу регіону в Україні та за її межами шляхом створення мобільного додатку для IOS та Android «Черкащина туристична» із зазначенням місць відпочинку та туризму; розвиток туристичної привабливості Черкаської області; розкриття та популяризація туристичного потенціалу області з забезпеченням організації місць відпочинку для осіб з інвалідністю, учасників бойових дій та ветеранів АТО [33].

Наймолодша область Центральної України – Черкаська, утворена у 1954 році з південних районів Київської області, лівобережжя Полтавської областей.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу Черкаська

область складається з 20 районів, 6 міст обласного підпорядкування (Черкаси, Ватутіне, Золотоноша, Канів, Сміла, Умань), 10 – міст районного значення, 15 селищ міського типу, 824 сільських населених пунктів та 26 об'єднаних територіальних громад. Найбільшими населеними пунктами за чисельністю в межах області є міста: Черкаси (278,8 тис. осіб), Умань (84,0 тис. осіб), Сміла (68,2 тис. осіб), Золотоноша (28,8 тис. осіб) та Канів (24,2 тис. осіб). Вона межує на півночі з Київською (протяжність 340 км), на сході – з Полтавською (212 км), на півдні – з Кіровоградською (388 км) і на заході – з Вінницькою (124 км) областями. Площа Черкаської області становить 20,9 тис. км^2, що складає 3,46 % території держави (18 місце в Україні). За даними Головного управління статистики у Черкаській області чисельність наявного населення за оцінкою на 1 вересня 2018 р. становила 1212,1 тис. осіб. Упродовж січня-серпня 2018 р. чисельність наявного населення зменшилась на 8291 особу. Порівняно з січнем-серпнем 2017 р. обсяг природного скорочення збільшився на 481 особу. Кількість живонароджених у січні-серпні 2018 р. становила 5827 осіб, померлих – 13493 особи [33].

Черкаська область розташована на східноєвропейській рівнині, в басейні середньої течії Дніпра. За фізико-географічними, кліматичними і ґрунтовими ознаками територія області належить до лісостепової природно-кліматичної зони, відноситься до Центрально-української рекреаційної зони, входячи до складу Придніпровського рекреаційного регіону. Рельєф області – горбиста рівнина, пересічена ярами та балками. Черкащина умовно поділяється на дві частини – правобережну і лівобережну. Переважна частина правобережжя розміщена в межах Придніпровської височини з найвищою точкою області, що має абсолютну висоту 275 метрів над рівнем моря (поблизу м. Монастирище). Лівобережна частина області має изинний рельєф у межах Придніпровської низовини. Басейн річки Дніпро становить 12,0 тис. км^2, басейн річки Південний Буг – 8,9 тис. км^2. Густота річкової мережі добре розвинута і складає 0,2 – 0,54 км/км^2. Найбільше водосховище – Кременчуцьке на Дніпрі, загальною площею

водного дзеркала 2 252 км^2 і ємкістю 13,520 млн км^3. Територією області протікає 1037 річок, найбільша з них р. Дніпро (в межах області – 150 км), 7 середніх річок, малі річки, струмки.

Клімат регіону помірно континентальний (м'яка зима, з частими відлигами, тепле літо). Середня температура найхолоднішого місяця січня – 5,9^0 С. Середня температура влітку складає + 19^0 С, що є сприятливим для зростання багатої рослинності, цінних мальовничих лісів, різноманітності тваринного світу.

Туризм на Черкащині відіграє значну роль у створенні нових робочих місць так як прослідковується позитивна динаміка щодо кількісних показників закладів тимчасового розміщення, щороку відкриваються нові туристичні інфраструктурні об'єкти. Якщо у 2011 році закладів тимчасового розміщення нараховувалось 65, у 2012 році їх кількість збільшилась до 69, у 2013 році – 72, то у 2017 році в області їх функціонувало 76, а також 758 закладів ресторанного господарства та 3 туристично-інформаційні центри (м. Канів, м. Черкаси та Чигиринський район) [141].

На території Черкаської області функціонує 76 готелів та 758 закладів ресторанного господарства, 3 туристично-інформаційні центри. Дедалі більшу конкуренцію великим туркомплексам створює сільський зелений туризм, у якому високий рівень комфорту поєднаний з домашньою гостинністю сільських родин краю та незабутнім етнографічним колоритом відпочинку в українському селі. Це давно відомий, як місцевим господарям, так і приїжджим мандрівникам, вид туризму, яким займаються у сільській місцевості та охоплює різноманітні форми відпочинкової активності, пов'язаної з природою, мандрівками, оздоровленням, краєзнавчим чи етнографічним туризмом. Окрім того, він пристосований до звичайних умов, в яких проживає сім'я, до масштабів її приватного володіння [55, с. 141].

К. Калініченко виділяє ряд передумов для швидкого розвитку сільського туризму: наявність приватного житла, незайнятого або частково зайнятого

працездатного насе-лення, готової до реалізації сільгосппродукції, більша частина якої виробляється у приватних особистих селянських господарствах[55, с. 141]. Територію Черкаської області перетинає значна кількість залізничних доріг і автомобільних магістралей, проходить 6049,4 км автомобільних доріг, державного значення – 656,1 км, доріг місцевого значення – 5393,3 км, ґрунто-ві дороги становлять 208,9 км , тобто дороги з твердим покриттям у загальній довжині автомобільних доріг становлять 96,5%. Розвинений автомобільний транспорт [126].

Залізниці зв'язують південь і північ України, а основні автомобільні магістралі сполучають захід і схід держави. Довжина колії становить 840 км.

Оновлюється Черкаський аеропорт. Функціонує Черкаський річковий порт і три приплави в м. Канів, смт Іркліїв і с. Адамівка. Є можливість прийому суден типу ріка-море. Здійснюється вантажно-пасажирське судноплавство Дніпром.

Головне управління Держгеокадастру у Черкаській області констатує наявність 0,2 тис. га курортних та лікувально-оздоровчих територій і 1,5 тис. га рекреаційних територій з 2091,6 тис. га загальної площі [34], що є досить обмеженим для розвитку туристсько-рекреаційного потенціалу.

Зокрема, це всесвітньо відомий Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України, що поєднує в собі функції науково-дослідного інституту Національної академії наук України, центру інтродукції, мобілізації та акліматизації рослинного різноманіття Правобережного лісостепу України, навчально-виховної бази, туристичної установи, музею садово-паркового мистецтва. Володіючи всіма складовими туристсько-рекреаційного потенціалу, парк щорічно приймає понад 500 тис. відвідувачів з усіх куточків світу. «Парк відкритий для туристів з 1 травня по 15 листопада. Для зручності відвідувачів надаються послуги кваліфікованих екскурсоводів. Екскурсії проводяться українською, російською, англійською, польською, французькою та німецькою мовами» [113, с. 118].

Туристичним осередком в області є Канівський район, на території якого розташований єдиний в області Канівський природний заповідник. Тут переважають дубово-грабові ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен), у південнозахідній, південній і центральній частині – дубово-ясеневі та грабові ліси. «Популярністю у відвідувачів користується музей природи в меморіальному будинку академіка М. Біляшівського. Експозиція музею складається із 7 відділів (археологічного, палеонтологічного, лісового, ботанічного, зоологічного, відділу загальної екології, відділу вшанування пам'яті першого ректора Київського університету – професора М. Максимовича) та двох меморіальних кімнат академіка М. Біляшівського. Працівниками Канівського природного заповідника проводяться екскурсії для відвідувачів у складі організованих груп по 4 екологічним маршрутам: «Велике скіфське городище» – довжина маршруту 2 км; «Княжа гора» – довжина маршруту 3 км; «Біоценоз лісу» – довжина маршруту 2 км; етно-екологічний маршрут на садибі Канівського природного заповідника – довжина маршруту 800 м. Орієнтовна кількість екскурсантів 2000 осіб/рік [113, с. 120].

Місцем відпочинку для жителів та гостей міста Черкаси є Черкаський зоологічний парк. Зоопарк – культурно-просвітницька установа, завданням якої є вивчення та збереження рідкісних видів тварин. Гордістю Черкаського зоологічного парку є види, занесені до Червоної книги України і міжнародних „червоних“ переліків. Проектом організації території національного природного парку «Нижньосульський“ (далі – НПП), охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об’єктів, затвердженим наказом Мінприроди України від 01.12.2014 № 386, передбачено зонування НПП, відповідно до якого визначені місця для короткострокового відпочинку населення, огляду особливо мальовничих і пам’ятних місць, влаштування та відповідного обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок, розміщення об'єктів обслуговування відвідувачів парку. З метою ознайомлення відвідувачів з флорою та фауною НПП функціонує екологічна стежка «Високий

горб» – довжина маршруту 2 км, тривалість екскурсії 2 години, відстань між зупинками 200 м. «Холодний Яр» – комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення – історичне місце визвольної боротьби українського народу 1676 року (Коліївщина) та партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, являє собою унікальний природний комплекс, з рідкісними видами рослин і багатим тваринним світом. Серед лісів Холодного Яру розташований Свято-Троїцький Мотронинський монастир (XII ст.), заснований княгинею Мотроною. Тут знаходиться братська могила мирних жителів, розстріляних німецькими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни.

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Кам'янський парк» розташований в центрі міста Кам'янка на березі річки Тясмин. Центральна алея парку веде до скульптурної композиції „Декабристи" із зображенням Бестужева-Рюміна, Пестеля, Муравйова-Апостола, Волконського, Давидова. Парк перебуває у віданні Кам'янського державного історико-культурного заповідника, створеного з метою охорони комплексу пам'яток історії, культури, природи, в тому числі пов'язаних з перебуванням у м. Кам'янка О. Пушкіна та П. Чайковського. Щороку парк відвідують понад 30 тис. осіб. Корсунь-Шевченківський парк на р. Рось, створений в кінці XVIII ст. і розміщений на трьох островах. Парк являється культурно-освітнім осередком, а також популярним туристичним об'єктом Черкащини. Історичний музей та художню галерею, які розташовані на території парку відвідують щороку понад 50 тис. осіб. В основі деревостану парку лежать широколистяні породи дерев, в насадженнях переважають: дуб черешчатий, липа дрібнолиста, в'яз гладенький та ін., ростуть і екзотичні породи: гінкго дволопатеве, гіркокаштан звичайний, сосна Веймутова. Території парку надано статус парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Одним із найстаріших парків України являється парк-пам'ятка садовопаркового мистецтва загальнодержавного значення «Козачанський» в с. Козацьке Звенигородського

району, закладений у XVIII ст. поляком архітектором Новохацьким за наказом князя Голіцина. На території парку висаджено близько 30 видів дерев та кущів. У центральній частині парку знаходився фонтан, альтанка, а в глибині парку – фамільний склеп. Композиція маєтку є не типовою для цього регіону й унікальна за своєю структурою. 122 Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Тальнівський парк» розташований на території колишнього маєтку Потоцьких-Шувалових та являє собою один з кращих садово-паркових комплексів України в стилі романтизму. Композиція парку складається з розташованого в центрі палацу, великої галявини біля палацу, численних алей півциркульної форми. Долина річки Тальянка сформована у вигляді набережних з водоспадом і численними джерелами та місточками. Парк створювався на базі існуючого лісового масиву, хоча додатково наповнювався різними породами дерев. Неймовірною окрасою міста Черкаси є парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення парк Сосновий бір, який розташований на березі річки Дніпро та включає в себе зони активного і тихого відпочинку з альпінізмом та каскадами озер, дитячий сектор, зону пляжів. У парку знаходиться арочний міст, який мешканці міста нарекли Містком кохання. Із 2008 року у парку проводяться фестивалі кам'яних скульптур. Твори майстрів виставлено на центральній алеї.

Унікальні природні комплекси Черкаської області, її географічне розташування, що є сприятливим для активізації туристичної діяльності, розширення мережі туристичних пропозицій та інфраструктурного забезпечення рекреантів і туристів, її багате історичне минуле обумовлюють розвиненість рекреаційних ресурсів регіону, до складу яких належать об'єкти як природного, так і антропогенного походження, зокрема природні, археологічні, історичні, архітектурні, мистецькі пам'ятки тощо.

2.Фітолікувальні рекреаційні ресурси

До фітолікувальних рекреаційних ресурсів належать масиви лісових і

паркових насаджень. Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного використання лісів, їх водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму. Як відомо, дерева, а особливо сосна мають здатність виділяти особливі речовини – фітонциди, які вбивають мікроби. На Черкащині саме сосна є основною лісоутворюючою породою дерев (48,7 %), а дуб (32,5%) від загального видового складу. Інші породи дерев – ясен, граб, вільха, береза, тополя становлять 18,8 % видового складу. У повітрі лісу міститься близько 200 біологічно активних речовин, які сприятливо впливають на людський організм. Оздоровчий ефект лісу значний навіть при короткостроковому перебуванні: спостерігається поліпшення діяльності серця, поглиблення дихання, зниження збудження кори головного мозку, при цьому поліпшується настрій, відновлюється працездатність. Ліси на Черкащині займають 1/7 від площі області.

Як видно з таблиці 13, найбільша площа лісів та лісонасаджень у Черкаському (66 тис. га), Канівському (45 тис. га), Чигиринському (30 тис. га) та Смілянському (26 тис. га) районах. Ліси переважно дубово-соснові, дубові та грабово-дубові.

Таблиця 13

Площа лісів та лісонасаджень в Черкаській області по районах

Назва району	Площа району, км^2	Площа лісів і лісонасаджень (в тис .га)	Основні деревні породи
Городищенський	883	18	Дуб, граб, липа, береза, сосна
Драбівський	1161	4	Дуб (25%), клен, липа,біла акація, вільха чорна
Жашківський	964	3	Дуб (70%), ясен, граб, береза
Звенигородський	1021	20	Сосна(35%площі), дуб (28%)

Золотоніський	1538	16	Сосна(51%площі), дуб, граб,вільха
Кам'янський	725	14	Граб (52% площі), дуб,сосна,біла акація
Канівський	1300	45	Сосна, дуб, граб, акація біла, віль-ха, липа, осика
Катеринопільський	673	6	Дуб (42%), сосна (36%), липа,граб, ясен, клен
Корсунь-Шевченківський	896	21	Дуб (74%), сосна, липа, граб
Лисянський	746	8	Граб (36%), дуб, ясен, липа,вільха, акація
Маньківський	765	6	Дуб (80%), граб, клен, липа
Монастирищанський	720	6	Граб
Смілянський	974	26	Дуб (76%), ясен, граб, сосна,липа, клен, береза
Тальнівський	917	9	Дуб, граб, клен, ясен, сосна, липа
Уманський	1441	1	Дуб (44%), граб, ясен, береза,клен, липа
Христинівський	632	4	Дуб, клен, липа, граб, сосна
Черкаський	1686	66	Сосна (71%), дуб, граб, ясен,клен, липа
Чигиринський	1217	30	Дуб (37%), сосна (48%), граб,липа, клен, ясен
Чорнобаєвський	1553	7	Сосна, дуб, граб, липа, клен,ясен
Шполянський	1105	14	Дуб, граб, клен, ясен, липа

Особливе значення для відпочинку і туризму в області має Черкаський бір. Під'їжджаючи до Черкас з північного заходу та з півночі можна ще здалеку

побачити як до міста підступає темно-зелена стіна знаменитого Черкаського бору. Цей лісовий масив починає свою біографію ще з часів дольодовикової епохи. Черкаський бір – один з добре відомих пристепових борів, найбільший в Україні сосновий масив природного походження, який зберігався на південній межі сосни звичайної. Його площа 28,5 тис. га, а разом з Ординським болотом та Мошногірським кряжем площа складає 41,7 тис. га. Бір виконує важливі природоохоронні й рекреаційні функції, має велике ландшафтно-архітектурне та естетичне значення. У межах Черкаського бору є 23 об'єкти природно-заповідного фонду в тому числі 3 загально-державного значення: 6 заказників, 14 пам'яток природи, 3 парки садово-паркового мистецтва. Найбільш цікавими з точки зору відпочинку та туризму в межах Черкаського бору можна виділити пам'ятку природи – урочище Мошенська діброва, рослинний покрив якої представлений віковою дібровою, а у травяному покриві панує осока, зірочник лісовий, тонконіг дібровний, копитняк. У межах бору можна побачити ще такі цікаві природні об'єкти як дерево вільхи з дубом – це оригінальний витвір природи, в якому поєдналися 80-ти річні вільха і дуб, що ростуть з одного кореня (Свидівське лісництво); плантацію бархату амурського (Мошенське лісництво); сосну «Відьми мітла» (Дубіївське лісництво); шестистовбурне дерево дуба (Свидівське лісництво), каскад лісових озер (територія звірогосподарства) підземне джерело (ліва сторона шляху Черкаси – Мошни). По дорозі з села Дахнівка у село Свидівок Черкаського району, з лівого боку можна побачити групу гігантських дубів. Їх вік біля 200 років, середня висота – 28 метрів, діаметр ствола – 72 см. Надзвичайно красиве місце знаходиться в напрямку до с.Мошни у Дахнівському лісництві. В цьому районі господарюють високі 100-120 річні сосни. У другому ярусі 80-ти річні дуби, клени, берези, вільхи, липи, а у підліску густий горішник. У межах Черкаського бору знаходиться пам'ятка природи Закревський бір та Русько-Полянський ботанічний заказник – це місце зростання реліктової рослини – вовчого ягідника пахучого, а також папороті-орляка, суниці лісової, буквиці лікарської.

Безперечно, що чисте повітря Черкаського бору, його живописні краєвиди, цікаві рідкісні рослини та пам'ятки природи приваблюють багатьох відпочиваючих й туристів. Соснівка (частина Черкаського бору, що примикає до самих Черкас) – улюблене місце відпочинку мешканців міста. У тій частині Соснівки, що підходить до самих Черкас прокладена стежка здоров'я, якою із задоволенням користуються усі бажаючі.

Лікувальні можливості Черкаського бору використовують санаторії та зони відпочинку. Так на мальовничих прибережних ділянках Свидівського лісництва на площі 50 га розкинулись корпуси санаторію «Світанок», у зоні відпочинку «Сокирно» багато підприємств міста мають свої бази. Неподалік від Черкас знаходиться санаторій «Україна» та «Сосновий бір» (діти 7-15 років), а у с. Руська Поляна санаторій «Русько-Полянський» (для дітей 3-14 років).

Серед парків садово-паркового мистецтва, що знаходиться в межах Черкаського бору і мають велику популярність треба відмітити Соснівський парк, що закладений на основі старого бору, діброви та декоративних дерев, із каскадом ставків, водоспадів, який знаходиться в межах м. Черкаси.

Звичайно, Черкаський бір – це не єдиний лісовий масив області, що має рекреаційне значення. Цікавими є також урочища Бурти та Холодний яр. Урочище Бурти знаходиться у с. Лящівка Чорнобаївського району. Це пам'ятка природи з природного лісопарку на березі р. Сули з рідкісними видами степової рослинності. Урочище Холодний яр розташоване між селами Грушівка Кам'янського району і Мельники Чигиринського. У лісах Холодного яру до цього часу збереглись живі свідки далеких днів: Залізняків дуб (1000-літнє дерево, назване на честь М. Залізняка, одного з керівників Коліївщини, декілька 300-річних тополь білих та пірамідальних). Урочище Холодний яр активно використовується для туризму та відпочинку: тут проходять пішохідні екскурсії, розбиваються туристичні наметові табори.

Фітолікувальні рекреаційні ресурси мають і паркові насадження. На Черкащині є багато відомих парків, що відносяться до категорії парків садово-

паркового мистецтва і є популярними серед туристів. Це такі, як:

1. Дендропарк «Софіївка» м. Умань (у колекції деревних порід і чагарників нині нараховується близько 600 видів, різновидів і форм, а також 586 видів трав'янистих рослин).

2. Козачанський парк с. Козацьке Звенигородського району (парк із колекцією цінних порід дерев і кущів, ставками, архітектурними спорудами).

3. Будищанський парк с. Будище Звенигородського району (парк із віковими деревами, каштановою алеєю, ставками, будинком, де Т. Шевченко служив козачком у пана Енгельгарда, заснований у 17 ст.). У парку ростуть два дуба-велетня відомі як Шевченківські дуби. Вік одного з них понад 800 років, а іншого понад 1000 років.

4. Лозуватський парк с. Лозуватка Полянського району. На дендрологічній ділянці зібрано 250 видів рідкісних рослин, екзотичних дерев, кущів: аралія манджурська, тюльпанове дерево, лимонник китайський тощо. Парк приваблює красивими алеями, альтанками, підвісним мостом, що веде до острова на Великому ставі.

5. Сидорівський парк м. Корсунь-Шевченківський (парк, де зібрана колекція дерев-екзотів віком понад 100 років, заснована у кінці 19 ст. В. Симиренком).

6. Велико-Бурімський парк с. Велика Бурімка Чорнобаївського району (це лісовий масив-парк із красив ландшафтом, заснований у 30-х роках 18 ст. на правому березі р. Сули).

7. Корснь-Шевченківський парк м. Корсунь-Шевченківськ (парк створений руками кріпаків княгині Лопухіної у 1783 році. Всього у парку росте 70 видів дерев і чагарників, серед них 300-річні липи, рідкісне дерево – гінко дволопатевий – прибулець з далекого Китаю, а також каштан Т. Шевченка, посаджений ним влітку 1859 року під час відвідування міста).

Перераховані тут парки далеко не всі, що є на Черкащині. Загальна кількість парків-пам'ятників садово-паркового мистецтва в області – 38, з них 6

загальнодержавного значення.

3.Бальнеологічні рекреаційні ресурси

Одним із найважливіших факторів лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод. За загальноприйнятою класифікацією їх поділяють на вісім основних бальнеологічних груп: мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей, вуглекислі, сірководневі, залізисті і миш'якові, йодобромні, радонові, борвмісні та слабо мінералізовані з високим вмістом органічних речовин.

На території Черкаської області виявлено переважно мінеральні води, що належать до 2 груп: без специфічних компонентів і якостей та радонові. Води першої групи – це сульфатні, сульфатно-гідрокарбонатні та хлоридні типи. У північній частині м. Звенигородка ще у 1962 році відкрито джерело радонових вод, на базі якого побудований санаторій «Радон». Спеціалізація цього санаторію – опорно-руховий апарат, гінекологія, шкіряні захворювання, лікування периферійної нервової системи. Виходи радонових вод трапляються також у Жашківському, Уманському та в Кам'янському районах. В м. Тальному вода за своїм складом близька до кисловодського нарзану, вона є гідрокарбонатною натрієво-магнієво-кальцієвою. На базі мінеральних вод у с. Будище діє санаторій «Мошногір'я» де лікують органи травлення та серцеві захворювання. Вода, яка видобувається тут має назву «Мошногірська» та «Славутич». Мінеральні води, що залягають біля с. Безбородьки Драбівського району – це насичений розчин (в 1л – 136 г солей). Води, подібні до Миргородських, застосовуються для лікування органів травленя. Родовища мінеральних вод трапляються також у районі Корсунь-Шевченківського. Біля с. Коробківка Золотоніського району води залягають на глибині 120 м, мають гастроентерологічну дію.

Таким чином, бальнеологічні ресурси області, що використовуються у лікувальних цілях, сприяють притоку рекреантів у область.

4. Ландшафтні рекреаційні ресурси області

Черкащина – надзвичайно мальовничий край. Розташована на правому та лівому березі Дніпра, вона має різноманітні ландшафти. Правобережжя – підвищене плато, розчленоване глибокими ярами і річковими долинами, на правобережжі особливо виділяються своєю неповторністю Мошногірський кряж та «Канівські гори».

Загальна довжина Мошногірського складчастого плато – 40 км. Вершини, обривисті кручі, що заросли лісом і чагарниками, глибокі яри, озера, лісові поляни, природні джерела – все це, як відлуння далеких Карпат. «Канівські гори» – це гірська країна в мініатюрі, що тягнеться вздовж Дніпра на 70 км, шириною 35 км. Куполоподібні підвищення – гора Тарасова, Мар'яна, Княжа, Хмільнявська та інші чергуються з глибокими ярами. Подекуди ця місцевість вкрита грабовими лісами, а місцями з типовою степовою рослинністю. «Канівські гори» входять до складу Канівського природного заповідника, що є типовий еталоном природи Середнього Придніпров'я. Створений у 1923 році, заповідник має унікальний рельєф, неповторну красу ландшафтів, величезне біорізноманіття, що дивом збереглися в самому центрі України.

На Лівобережжі області – типовий низовинний рельєф, це частина великої Придніпровської низовини. Рівнина тут слабохвиляста з абсолютними висотами, що не перевищують 150 м.

Не менш мальовничими є ландшафти Дніпра та інших річок Черкащини. Піщані береги та острови місцями вкриті чагарниками, сосновими лісами – це краєвиди могутнього Славутича. Виходи кристалічних порід в долинах річок Росі, Вільшанки, Тясмину та деяких інших створюють привабливі місця для відпочинку і туризму. На цих річках трапляються бистрини та пороги, а тому вони, як і Гірський Тікич, використовуються для водного туризму. Взагалі, територією Черкащини протікає 1037 річок, узбережжя яких майже повсюдно використовується для відпочинку. Самі ж водні артерії застосовуються для рибальства, судноплавства. Велика кількість водосховищ і ставків (понад 2

тисячі) має не лише господарське, а й рекреаційне значення.

На лівому березі у заплаві Дніпра розташований унікальний за своїм ландшафтними значенням заказник «Тарасів обрій». Природа його майже не змінена діяльністю людини. Тут ростуть тонконіг лучний і вузьколистий, жовтець повзучий, деревій звичайний, півник сибірський, осока дворядна, водяний жовтець волосистий, декілька видів осоки. Один із найбагатших за видовим складом флори і фауни водно-болотних комплексів центральної України «Жулинський» ландшафтний заказник розташований на узбережжі р. Сули. Він є основним на Кременчуцькому водосховищі нерестовищем, місцем нагулу і зимівлі різноманітних риб (щуки, сазана, ляща, судака).

Не тільки природні, а й рукотворні ландшафти можуть бути рекреаційними ресурсами. Парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва цінні не тільки своєю рослинністю, але й художніми композиціями з води та каменю, доповненими архітектурними спорудами та скульптурами. З усіх куточків світу відвідувачів парку «Софіївка» вражають дивні пейзажі та ландшафти, рукотворні водойми, фонтани, камяні гроти; Корсунь-Шевченківський ландшафтний парк, створений на трьох гранітних островах і березі р. Рось; парк імені Декабристів у м. Кам'янка прикрашає грот, що вміло вписанийй у складчастий рельєф місцевості. І це не єдині на Черкащині ландшафтні парки.

5. Кліматичні та пляжні рекреаційні ресурси

Клімат Черкащини помірно-континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами. Літо тепле, дещо посушливе. Середньорічна температура повітря +7,3ºС, липня +20,1ºС, січня -5,9ºС. Період з температурами +10ºС продовжується приблизно 160-170 днів. Такі кліматичні умови області сприятливі як для літнього так і для зимового відпочинку, так як для літньої рекреації найбільш сприятливою є середньодобова температура в межах +15, +20ºС, а для зимової – оптимальними вважається температура не вища від 5 градусів морозу і товщина снігу – 30-50 см. Період з середньомісячними

температурами повітря в області триває 5 місяців, а тривалість сприятливого періоду для зимових видів рекреації (лижні, санні, ковзанярські заняття) може досягти до 40 днів (а взагалі кількість днів із сніговим покривом на Черкащині може бути до 90). Купальний сезон триває приблизно 80 днів.

Пляжні ресурси області зосереджені переважно на Дніпрі, довжина якого в межах області становить 150 км – це 7% його загальної довжини. Взагалі територія прирічних смуг (500 м) усіх великих річок області та зони Кременчуцького водосховища (1-3 км) за метеорологічними умовами сприятлива для розміщення всіх видів оздоровчих закладів, тобто для рекреаційного освоєння. З усіх придатних для купання річок тільки на Дніпрі є незначна кількість впорядкованих пляжів: у Черкасах, в районі с. Сокирне та поблизу Кединої гори.

6. Пізнавальні рекреаційні ресурси

До групи пізнавальних ресурсів відносяться пам’ятки історії, історико-архітектурні пам’ятники, пам’ятки сучасної архітектури, унікальні споруди культури, спорту, ремесла, пам’ятки фольклору тощо.

На Черкащині діє 25 музеїв, серед яких 6 історико-культурних заповідників: національний заповідник «Чигирин», Шевченківський національний заповідник у м. Каневі, історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському, історико-культурний заповідник «Трахтемирів», історико-культурний заповідник у м. Кам'янка, історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» [99].

Черкащина багата на визначні місця, що характеризуються великою концентрацією пізнавальних ресурсів. Перш за все, область називають Шевченковим краєм. Т. Шевченко народився у селі Моринці Звенигородського району. У 1992 році на території району створений Державний історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка», який об’єднує села Моринці, Будище, Шевченкове. У цьому заповіднику туристи відвідують хату

керелівського дяка у Шевченковому де в 1824-1827р.р. навчався грамоті майбутній поет. При в'їзді в с. Будище можна побачити старовинний вітряк, а у самому селі парк, заснований у XVII ст. де знаходиться будинок колишнього поміщика В. Енгельгарда, в якому нині оформлена музейна кімната Т. Шевченка.

До міста Канів паломники з усього світу приїжджають на могилу Великого Кобзаря, що знаходиться на Чернечій, нині Тарасовій горі. У 1989 році створений Шевченківський національний заповідник, що складається з державного музею Т. Шевченка, будівля якого є пам'яткою архітектури місцевого значення (1939 р.) і пам'ятника Великому Кобзарю на його могилі. З пам'яттю про видатного українського поета, художника, мислителя пов'язані також такі місця Канівщини: дуб Т. Шевченка і садиба М. Максимовича у с. Прохорівна, де він гостював, пам'ятний знак про перебування поета у с. Пекарі та інші.

Канів відомий унікальною пам'яткою – Успенським собором, закладеним у 1144 р. Всеволодом Ольговичем – батьком визначного полководця Київської Русі, героя «Слова о полку Ігоревім» Святослава Всеволодовича. На території Канівського району знаходиться унікальна археологічна пам'ятка – Межиріцьке поселення (стоянка мисливців на мамонтів епохи пізнього палеоліту). У 1989 році у с. Межиріч організовано музей палеонтології НАН України. Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів» площею близько 4.5 тис. га включає в себе столицю реєстрового козацтва – Трахтемирів, а також Трахтемирівське скіфське городище (1552 р.) у с. Григорівка.

Мальовнича природа Черкащини і щедрі душею люди живили творчою наснагою великих мислителів, майстрів слова, музики і театру – Г. Сковороду, І. Нечуя-Левицького та І. Котляревського, О. Пушкіна та М. Гоголя, А Міцкевича та Ю. Словацького, П. Чайковського та С. Гулака-Артемовського, П. Саксаганського та М. Заньковецьку, В. Симоненка.

Черкащина тісно пов'язана із ім'ям Богдана Хмельницького. У с. Суботів

Чигиринського району, яке було власністю його батька козацького сотника Михайла Хмельницького, майбутній гетьман України провів свої дитячі роки. Із Чигирина гетьман керував збройними силами у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. У с. Суботів гетьмана і поховано. У 1995 році до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького у Чигирині відкрито музей, а у Суботові і Черкасах – пам'ятники гетьману; в Корсунь-Шевченківському історичному музеї – діараму Корсунської битви 1648 року. У 1989 р. було ухвалено постанову про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр державним історико-культурним заповідником, а у 1995 році він набув статусу національного. На площі понад 1160 га охороняється велика кількість пам'яток археології, історії, архітектури, природи. Серед унікальних – одне з найбільших в Україні городищ Скіфського часу в Холодному яру (VII-V ст. до н.е), архітектурні пам'ятки внесені до державного реєстру національного культурного надбання (Еллінська церква (1653 р.) у Суботові, Троїцька церква (1804 р.) Мотронинського монастиря біля с. Мельники та Бастіон Дорошенка (кінець XVII ст. – початок XVII ст.) у Чигирині, а також гідрологічна пам'ятка природи «Три криниці» поблизу с. Суботів і 1000-літній дуб на хуторі Буда, який називають Залізняковим. У складі Національного історико-культурного Заповідника «Чигирин» діють 5 музеїв: у Чигирині – археологічний і Б. Хмельницького, Суботові – історичний, Медведівці – краєзнавчий, Стецівці – етнографічний.

До послуг туристів на Черкащині 7 історико-культурних заповідників. Вищеназваними були заповідники «Батьківщина Тараса Шевченка» на Звенигородщині, Шевченківський національний заповідник, Національний заповідник "Чигирин", історико-культурний заповідник "Трахтемирів". Ще на Черкащині діють Корсунь-Шевченківський історико-культурний заповідник, Кам'янський історико-культурний заповідник, заповідник Трипільської культури в Тальному.

Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник

представлений пам’ятками археології, архітектури, історії, мистецтва та природи міста Корсунь-Шевченківський. Основу заповідника складає палацовий ансамбль (садиба Лопухіних) у м. Корсунь-Шевченківський – пам’ятка архітектури загальнодержавного значення: палац у стилі романтизму (1880 р.); флігель із рисами класицизму і романтизму (1786 р.), в якому зараз розташовується художня галерея; швейцарський будиночок (1783 р.). Палацовий ансамбль доповнює ландшафтний парк на трьох гранітних островах і на березі річки Рось (парк-пам’ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення). У межах історико-культурного заповідника знаходяться ще й такі природоохоронні об’єкти місцевого значення, як Сидорівський парк у м. Корсунь-Шевченківський із колекцією дерев-екзотів віком понад 100 років, заснований В. Симиренком, ботанічна пам’ятка природи Гайдамацький дуб (вік 800 років), 6 геологічних пам’яток природи: острів Зелений із червоного граніту на р. Рось, а також скелі Бурлачка, Козак-камінь, Сфінкс; скеля А. Міцкевича, пов’язана із перебуванням тут видатного польського письменника, і скеля І. Нечуя-Левицького. До складу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника входять також меморіальний музей композитора, хорового диригента, музично-громадського діяча Кирила Григоровича Стеценка на його Батьківщині у с. Квітки та літературно-меморіальний музей письменника Івана Семеновича Нечуя-Левицького на його батьківщині у смт. Стеблів.

Кам’янський державний історико-культурний заповідник був створений у 1995 році. До його складу входять літературно-меморіальні музеї О. Пушкіна і П. Чайковського, історичний музей, картинна галерея, пам’ятка архітектури господарського призначення «Водяний млин» (1825 р.), оспівані О. Пушкіним високі скелі мальовничого Тясминського каньйону, улюблене місце відпочинку П. Чайковського урочище Тростянка, пам’ятник П. Чайковському. Крім вже названих музеїв, що входять до складу 7 історико-культурних заповідників на Черкащині, діють ще і такі:

– літературно-меморіальний музей українського письменника, театрального і культурно-громадського діяча М. Старицького на батьківщині у с. Кліщинці Чорнобаївського району;

– меморіальний музей відомого українського спортсмена Івана Піддубного на батьківщині у с. Красенівка Чорнобаївського району.

– краєзнавчий музей у м. Сміла.

– обласний краєзнавчий музей; музей «Кобзаря»; обласний художній музей у м. Черкаси.

– літературно-меморіальний музей українського композитора та співака С. Гулака-Артемівського, літературно-меморіальний музей українського письменника Івана Ле у м. Городище.

– садиба-музей українського вченого Л. Симиренка на батьківщині у с. Мліїв Городищенського району.

– меморіальний музей українських лікарів і вчених братів М. Коломийченка та О. Коломийченка на батьківщині у м. Шпола.

– краєзнавчий музей, музей діячів літератури та мистецтва у м. Умань.

Розмаїтість архітектурних стилів, велика кількість оригінальних пам’яток на території області не може залишити байдужим тих, хто цікавиться архітектурою. На Черкащині знаходиться 132 об’єкти місцевого (церкви, житлові та промислові будівлі тощо) та 37 об’єктів загальнодержавного значення. Найвизначнішими серед культових споруд, які вирізняються не тільки архітектурною унікальністю, а й мають історичну, наукову та художню цінність є Георгієвський (Успенський) собор у м. Каневі (114 р.), Еллінська церква у с. Суботів Чигиринського району (1738 р.). Преображенська церква Красногірського монастиря Золотоніського району, Успенський костьол в м. Умані (1827 р.), Преображенська церква в с. Кірове Корсунь-Шевченківського району (1738 р.), Преображенська церква в с. Мошни Черкаського району (1830-1840 р.р.), Троїцька церква в с. Гельмязеве Золотоніського району (1841 р.), Олександрівська церква в с. Лебедівка Кам’янського району (1843 р.),

Михайлівська церква в с. Городище (1844 р.), Успенська церква в Жаботині Кам'янського району (1851 р.).

Серед пам'яток громадської архітектури Черкащини вирізняються садиба В. Голіциної в с. Козацьке Звенигородського району (палац побудований у неготичному стилі; Альтанка; Сімейний мавзолей; Будинок управителя – своєрідний витвір архітектури класицизму з елементами народної архітектури); садиба пов'язана з ім'ям письменника І. Крилова, який жив тут у 1798-1800 р.р.), садиба Давидових у Кам'янці (XVIII-XIX ст.), садиба Лопухіних у Корсунь-Шевченківському (80-ті роки XVIII ст.), палац у м. Шпола (середина XIX ст.; самобутній витвір пізнього класицизму з провінційним трактуванням деяких елементів), мисливський замок у м. Тальне (1896-1903 р.р.; рідкісний витвір архітектури модерна, в якому своєрідно поєднані різні стильові напрями), корчма у с. Роги Маньківського району (друга половина XVIII ст.; унікальна споруда подібного типу, побудована на чумацькому шляху, що веде із Києва на південь України), торгові ряди в м. Умань (1780 р. побудовані за проектом архітектора Тепінгера, які після перебудови у 1838 р. були пристосовані під ратушу).

Велика кількість на території області пам'яток промислової та військової архітектури, серед яких останній із побудованих в Україні заклепковий міст через Дніпро в напрямі Черкаси – Золотоноша, цукроварня (1838 р.) графа Бобринського у м. Сміла, де у 1848 році було впроваджено паровий спосіб виготовлення цукру, залишки фортеці (XVI – XVII ст.) на Богдановій горі в Чигирині тощо.

В м. Умані розміщений шедевр садово-паркового мистецтва XVIII ст. Національний дендропарк «Софіївка». А ще Умань – це святиня єврейського народу. До могили похованого там засновника релігійного вчення брацлавських хасидів цадика Нахмана здійснюють паломництво віруючі євреї-хасиди з усіх країн світу для відправлення релігійних обрядів.

У селах Черкаського краю туристи можуть ознайомитись з місцевими

звичаями, духовними та культурними традиціями, різними народними художніми промислами – гончарством, ткацтвом, килимарством, плетінням, виробами з дерева, предметами матеріальної культури (хатами, одягом, посудом тощо).

На Черкащині є діючі православні монастирі, які відвідують туристи: Трахтемирівський Успенський жіночий – с. Трахтемирів Канівського району; Красногорський Святопокровський жіночий – біля м. Золотоноша; Мотронинський Троїцький жіночий – с. Мельники Чигиринського району; Чубівський Онуфріївський чоловічий – с. Чубівка Черкаського району; Лебединський Георгіївський чоловічий – с. Лебедин Шполянського району.

Цей, навіть, не повний опис пізнавальних ресурсів області, дозволяє зробити висновок, що пізнавальні ресурси Черкащини надзвичайно багаті й різноманітні, що створює передумови для розвитку туризму та відпочинку. Такі об’єкти приваблюють туристів незалежно від сезону і пори року, що має неабияке значення для активізації рекреаційної діяльності.

7.Сучасний стан розвитку туризму та відпочинку на Черкащині

Потужний туристсько-рекреаційний потенціал Черкаської області може задовольнити як потреби населення області так і запропонувати туристські маршрути державного і міжнародного значення. Потенціал області дозволяє розвивати на її території майже всі види сучасного туризму – автомобільного (особливо в зв’язку зі створенням міжнародних транспортних коридорів), пізнавального, наукового, спортивного (кінного, пішохідного, водного, велосипедного) і зеленого з проживанням у сільській місцевості. Організації туристичних маршрутів і рекреаційної діяльності сприяє наявність розгалуженої транспортної мережі та можливість забезпечення потенційних туристів та рекреантів екологічно чистими продуктами.

Сьогодні на туристичному ринку Черкащини працюють шість туроператорів, з них один в м. Умані, а решта – в Черкасах. Загальна кількість

туристичних організацій в Черкаській області – 30, з них одна знаходиться в Умані, одна в Каневі, інші в Черкасах. Особливе значення має екскурсійна діяльність. Найбільш популярними маршрутами на Черкащині є:

- м. Умань, дендропарк «Софіївка»;
- м. Канів, відвідування Шевченківського національного заповідника;
- м. Чигирин, відвідування національного заповідника «Чигирин»;
- м. Кам'янка, відвідування Кам'янського історико-культурного заповідника;
- м. Корсунь-Шевченківський, відвідування Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника;
- відвідування Красногірського Святопокровського монастиря.

Набуває розвитку сільський зелений туризм. На сьогоднішній день в Черкаській області вже є 28 осель, господарі яких приймають у себе туристів: у Каневі – 2 оселі, у Корсунь-Шевченківському – 11, у Смілі – 5, у Лисянці – 2, у Кам'янці – 3, у Черкаському районі – 1, у Чигиринському районі – 1 оселя, в Уманському районі – 1, в Христинівському районі – 2 оселі. Створені два осередки, що займаються проблемами сільського туризму: Корсунь-Шевченківський та Смілянський районний осередок.

За останні роки область відвідали туристи з 25 країн світу. У попередні роки кількість іноземних туристів була меншою. Якщо ж порівняти структуру в'їзного туризму Черкаської області та структуру в'їзного туризму в цілому в Україні, то видно, що область відвідало більше туристів з далекого зарубіжжя. Збільшення обсягів в'їзного та внутрішнього туризму на Черкащині позитивно впливає на ефективність господарської діяльності турагентів та туроператорів, об'єктів туристичної інфраструктури та підприємств, що виробляють та надають супутні товари і послуги. До послуг туристів в області є понад 30 готелів, мотелів, кемпінгів, туристичних баз. У Черкасах знаходиться 7 готелів, в Умані – 5, у Корсунь-Шевченківському – 2, в решті населених пунктах – по одному.

Найбільшими санаторіями області є: «Мошногір'я» с. Будище

Черкаського району, «Радон» – м. Звенигородка, «Світанок» – с. Свидівок Черкаського району, «Сосонка – с. Мельники Чорнобаївського району, «Україна» – м. Черкаси. Якщо порівняти кількість оздоровлених в санаторно-курортних закладах області з іншими областями України, то видно, що Черкаська область поступається багатьом з них.

Суб'єкти туристичної діяльності Черкаської області разом ще з 19 іншими областями надають усього 31,6% туристичних послуг від загального обсягу послуг, наданими цими організаціями в Україні. Але разом з тим Черкаська область потрапляє в десятку регіонів України де відбулося зростання всіх основних показників діяльності суб'єктів туристичної діяльності. Особливо велике зростання відбулося у кількості обслуговуваних іноземців. Ця тенденція характерна для більшості областей України,

В економіку області з деяких країн світу інвестовано близько 100 млн. дол. США. Позитивні результати пошуку фінансування впровадження програм соціально-економічного розвитку Черкащини принесла взаємодія з міжнародними організаціями й інституціями. Із загального фінансування проектів Програми «Підвищення конкурентоспроможності регіону» плану реалізації стратегії розвитку Черкаської області на період 2018 – 2020 роки виокремлено завдання щодо планування розвитку туристсько-рекреаційного потенціалу (табл. 14).

Таблиця 14

Основні статистичні показники фінансового планування розвитку туристсько-рекреаційного потенціалу в Черкаській області (2018-2020 рр.), [за 102]

Назва проекту / вартість (тис. грн) за рік	2018	2019	2020	Разом
Промоція інвестиційного потенціалу Черкаської області	600	800	1000	2400
Облаштування індустріального парку «Золотоноша» у місті Золотоноша необхідною інженерно-транспортною	43740	12200	*	55940

інфраструктурою				
Історично-екскурсійний простір «Коло друзів» для мандруючих по Черкащині	750	100	0	850
«Маньківщина туристична «Буцький Каньйон»	300	6700	16000	23000
Розбудова та облаштування туристичного об'єкту «Тясминський каньйон» в м. Кам'янка Черкаської області	7345	2000	2000	11345
Підвищення інституційної спроможності суб'єктів туристичної сфери області	100	200	200	500
Розробка туристичного мобільного додатку «Черкащина туристична» (поширення на всю територію області)	100	100	100	300
Проведення рекламного прес-туру по Черкаській області з урахуванням доступності для осіб з інвалідністю, учасників бойових дій та ветеранів АТО	250	0	0	250
Всього:	53185	22100	19300	94585
Всього відповідно до загального фінансування проектів Програми «Підвищення конкурентоспроможності регіону»	490923,7 9,78% (544108,7)	503883,7 5,0% (525933,7)	302332,1 6,01% 321632,1	1297090 6,79% 1391675

*Будівництво інженерних структур заплановане у 2018 – 2019 рр

Було встановлено досить низький рівень фінансування означеного питання й на обмеженій території Черкащини. Так, якщо у 2018 р. виділялося 9,78 % відповідно до загального фінансування проектів Програми «Підвищення конкурентоспроможності регіону», то на 2020 р. заплановано лише 6,79 % (розраховано автором).

У Черкаській області зареєстровано 207 туристичних фірм, з яких 19 туроператорів. За останні роки їх кількість збільшилася, що свідчить про перспективи розвитку галузі туризму, попит на туристичні послуги та підтримку підприємницької ініціативи [141].

Шкільний туризм і відпочинок на Черкащині. Значні рекреаційні ресурси Черкаської області використовуються для відпочинку, оздоровлення та туристичних подорожей дітей шкільного віку. Екскурсії школярів Черкащиною організовуються як туристичними фірмами так і станціями юних туристів. Найбільш популярними є поїздки до м. Умань, м. Канев, м. Корсунь-Шевченківський, м. Чигирин, а також до с. Кам'янка та Красногірського

монастиря. Екскурсійні та краєзнавчі відділи станцій юних туристів розробили автобусні маршрути по області, за її межами та м. Черкаси. Так, наприклад, Черкаська міська СЮТ пропонує автобусно-пішохідну екскурсію по Холодному Яру, в ході якої можна ознайомитись з такими визначними об'єктами Черкащини, як Свято-Троїцький Мотронинський монастир, Мотронинське скіфське городище, 1000-літній дуб М. Залізняка, Церквою Пресвятої Богородиці у с. Медведівка та інше.

На Черкащині діють станції центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. Серед них один обласний (м. Черкаси), один районний (Городищенська районна станція юних туристів) та чотири міських (Канівська, Уманська, Черкаська станція, Смілянський центр туризму і краєзнавства). Активно працюють туристсько-краєзнавчі гуртки і клуби при будинках дитячої та юнацької творчості Золотоніського, Жашківського, Чорнобаївського, Канівського районів, діє відділ туризму і краєзнавства при Кам'янській районній станції юних техніків. На станціях працюють гуртки в яких проведено багато ступеневих і категорійних подорожей та походи вихідного дня з пішохідного, водного, велосипедного та спелеотуризму. Традиційно найбільш масовим на Черкащині залишається пішохідний туризм. Друге місце за чисельністю посідають гуртки, що працюють за програмою «Спортивний туризм», «Спортивне орієнтування», крім того є гуртки велосипедного, водного, лижного туризму. Станціями проводяться міські, районні змагання з різних видів туризму. Найбільш поширеними є змагання зі спортивного орієнтування та техніки пішохідного туризму, практикуються відкриті туристичні змагання, топографічні та туристсько-краєзнавчі зльоти учнівської молоді. Проводиться щорічна заочна Першість України на кращу туристсько-краєзнавчу подорож навчального року. За останні роки значно активізувалась оздоровча та екскурсійна робота. Станціями центрами організовуються наметові табори з метою оздоровлення та проведення туристичної роботи. Так Черкаська міська СЮТ вже декілька років організовує туристсько-волонтерський табір «Росічи» в

урочищі «Холодний яр», «Канівська СЮТ – оздоровчий табір за здоровий спосіб життя» на р. Рось, Смілянський центр туризму – пересувний наметовий туристсько-оздоровчий табір «Загублений світ», Городищенська райСЮР – туристсько-спортивний табір під Корсунь-Шевченківським на р. Рось, а обласний туристсько-спортивний наметовий табір організовується на березі Кременчуцького водосховища.

Важливу роль в оздоровленні дітей відіграють санаторії та літні табори. Найбільші дитячі санаторії області це – «Зміна» (діти 3-5 років), Городищенський дитячий кардіоревматологічний (діти 7-14 років) – знаходиться у м. Городище, «Колос» (діти 5-17 років – смт Маньківка, «Пролісок» (діти 47-16 років) – смт Драбів, «Сосновий бір» (діти 7-15 років) – знаходиться у м. Черкаси, «Юність» (діти 6-14 років) – м. Монастирище.

Проблеми та перспективи розвитку туризму на Черкащині. За прогнозами Всесвітньої туристичної організації, у 21 столітті очікується туристичний бум: кількість подорожуючих у світі до 2020 року наблизиться до 1.6 млрд. (у 1997 році подорожувало 612 млн. чол.). З огляду на це в Україні була започаткована державна програма «Фінансова підтримка розвитку туризму в Україні», в ході реалізації якої Держтурадміністрація України проводить комплексну та послідовну рекламно-інформаційну діяльність на внутрішньому та зовнішніх ринках туристичних послуг. Результатом цієї роботи є позитивна тенденція прискореного збільшення загальних обсягів організованого туризму в Україні. Також, вперше за багато років загальні обсяги організованого туризму (1,01 млн. осіб) перевищили обсяги подорожей з службовою метою (0,95 млн. осіб). Перспективою розвитку туризму може бути збільшення числа відвідувачів області, а також забезпечення зростання внутрішнього туризму туристичним організаціям; ширше проведення інформаційно-рекламної компанії туристичного продукту Черкаської області. У цьому відношенні вже проводиться активна робота: в обласній Державній адміністрації працює відділ з питань туризму та готелів, співробітники якого беруть активну участь у

спеціалізованих виставках, де представляють туристичний продукт Черкащини, видана туристична картка Черкащини, готується видання туристичного каталогу. У Черкасах відкрито філію Національної туристичної організації, головна функція якої рекламно-інформаційна. До цього року такі філії існували тільки в чотирьох містах України, Черкаси стали п'ятим містом, де працює ця організація.

Важливу роль відіграє також ефективна робота туроператорів та турагентів з управління туристичними потоками, підвищення якості й кількості туристичних послуг. Це, перш за все, якість готельного обслуговування та об'єктів громадського харчування (в тому числі створення мережі мотелів та кемпінгів), зростання рівня санаторного лікування, збільшення кількості культурно-розважальних центрів тощо. Необхідно також застосувати ефективні заходи збереження пам'ятників культури, архітектури, історії.

При виконанні цих першочергових завдань можливе очікування припливу туристів та відпочиваючих передусім за такими напрямками, як:

- культурно-пізнавальний туризм (екскурсії, відвідування пам'яток культури та визначних місць області). Як показує практика туристичних фірм, іноземних туристів найбільше цікавлять Шевченківські місця області, місця пов'язані з перебуванням у Кам'янці О. Пушкіна та П. Чайковського, а також м. Умань);
- сільський зелений туризм (цей напрямок особливо перспективний, якщо взяти до уваги природну гостинність і щирість сільського населення);
- туристичний шопінг (в західних областях України, розташованих ближче до кордонів держави, він вже отримав певний розвиток. Відносно низькі ціни на товари та послуги в Україні сприяють розвитку цього різновиду туризму);
- екотуризм (відвідування національних заповідників, заповідних урочищ, з метою збереження навколишнього середовища, так як частина прибутків від екотуризму направляється на фінансування проектів з охорони

природи);

- круїзи (для Черкащини – це круїзи Дніпром з відвідуванням м. Черкаси та м. Канів).

Зростання внутрішнього туризму та відпочинку тісно пов'язане з підвищенням матеріальних доходів наших громадян. Існує чіткий взаємозв'язок між тенденцією розвитку туризму, загальним економічним розвитком і особистими доходами громадян. При стабільності цін зріст повного реального споживання на 1 % призводить до зупинки витрат на туризм; при зростанні особистого споживання на 2,5 % витрати на туризм збільшуються на 4 %, а зростання особистого споживання на 5 % збільшує витрати на туризм до 10 %. При повному реальному особистому споживанні нижче за 1 % у туризмі спостерігається спад. Підвищення доходів громадян – це проблема соціальна і туристичні організації вирішити її не можуть. Але вони мають можливість застосовувати систему пільг та знижок, наприклад для студентів та школярів. Це ще одне з завдань, вирішення якого може мати значення у розвитку туризму.

Контрольні питання:

1. Місце Черкаської області в рекреаційному комплексі України.
2. Характеристика фітолікувальних рекреаційних ресурсів Черкаської області.
3. Характеристика бальнеологічних рекреаційних ресурсів області.
4. Характеристика ландшафтних рекреаційних ресурсів.
5. Характеристика кліматичних і пляжних рекреаційних ресурсів.
6. Характеристика пізнавальних рекреаційних ресурсів.
7. Стан розвитку туризму на Черкащині.
8. Можливості туризму і відпочинку для школярів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте перспективи розвитку туризму в Черкаські області. Наведіть приклади по районах.

ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УМАНЩИНИ

План

1. Цікаві факти з історії Уманщини.

2. Історико-архітектурні будівлі міста.

3. Релігійні пам'ятки культової архітектури Уманщини.

4. Народні ремесла і промисли рідного краю.

5. Заповідник «Трипільська культура».

6. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина Уманщини.

7. Уманський краєзнавчий музей.

1. Цікаві факти з історії Уманщини

Умань – місто обласного підпорядкування. Центр однойменного району. Розташоване на річці Уманці (басейн Південного Бугу) та автомагістралі Київ-Одеса, за 188 км на південний захід від обласного центру. Є залізнична станція і вузол автомобільних шляхів. Населення близько 80 тис. осіб.

Ще 5 тис. років тому тут жили землеробсько-скотарські племена (трипільська культура). Це часи розвитку землеробського неоліту, золотого віку людства. На Уманщині знайдено декілька десятків поселень тих племен, а найвідоміше з них – Сушківське, де було знайдено різні знаряддя праці з каменю, кісток, глиняний посуд, останки людей, биків, баранів. Особливо цікавою виявилась глиняна модель внутрішнього вигляду тодішнього житла.

Три тисячоліття тому жили в наших краях племена білогрудівської археологічної культури (її назва пішла від назви Білогрудівського лісу, що біля с. Піківець). За тих часів люди тут займалися землеробством, скотарством, мисливством, вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, розводили худобу. Жили вониув великих поселеннях, хати робили з глини і дерева, піч ставили посередині хати. Біля сіл Доброводи, Легедзине, Майданецьке виявлено сліди тодішніх великих міст, в яких навіть були двоповерхові будівлі.

За кілька століть до початку нової ери прикочували на Південь України

скіфи. Скіфи підкорили тих землеробів, які осіло жили в наших краях раніше, тому їх згодом стали називати скіфами. Але ще батько історії Геродот (V ст. до н.е.) виділяв скіфів-кочівників та скіфів-орачів. Скіфи-кочівники жили в кибитках на возах, не мали хат, землеробством не займалися, а скіфи-орачі жили в хатах, вирощували зерно, не кочували. Мова скіфів-кочівників іранського походження, а скіфів-орачів – прадавня українська. Це є найдавніше коріння української нації.

У III ст. до н.е. прикочували зі сходу сармати. Вони виявилися сильнішими від скіфів, тому й стали власниками кращих пасовищ. Період сарматів – великий відрізок в історії України і Уманщини. Літописець Самійло Величко та деякі інші автори вважали, що українці походять від сарматів, адже сармати, спілкуючись з місцевим населенням, стали розмовляти українською мовою.

У I ст. слов'ян називали антами. Жили вони в українських городищах, вирощували пшеницю, жито, просо, картоплю, розводили худобу. Землю обробляли дерев'яними ралами (із залізним наральником), жали серпами, молотили ціпами зерно, мололи на жорнах. Мали царів, але не всевладних. Всі питання вирішували народні збори. Для оборони ставили захисні вали.

Історія України починається з Київської Русі (утворена в IX ст). Але Уманщина не входила до складу Київської Русі. На Уманщині жили уличі. Князь Ігор ходив на них військом, пограбував, але не підкорив. З кінця II ст. на півдні України і в степах кочували кумани. Там була країна Куманія. Шкільні підручники з історії про ту країну замовчують, але вона існувала. Руські літописці називали її Землею Половецькою, «стороною Куманською». То справді була країна. Досить сильна і відома всій Європі.

Куманія – союз орд, великих кочових об'єднань. Князі окремих орд на з'"їзді обирали пана, наділяли його великою владою. Добре було організоване військо. Розрізняють Білу (західну) і Чорну (східну) Куманії. Уманщина входила до Білої Куманії. Які ж стосунки були між Білою і Чорною Куманіями?

Літописці найчастіше писали про військові походи і при цьому половців змальовували, як жорстоких і підступних нападників. А факти говорять про інше. Один лише Володимир Мономах хвалився, що порубав 15 князів половецьких і викинув у р. Сальницю. А скільки ще половців було убито ним і іншими русинами. Це при тому, що половці не знищили жодного руського князя. Навіть коли вони полонили князя Ігоря («Слово о полку Ігоревім») то не вбили його, а утримували як гостя і відпустили. Русь воювала з Куманією протягом майже двох століть. Пам'ятники культури куманів знищувались. Прикладом куманського фольклору є легенда про Євшан-зілля.

У більшості наукових працях стверджується, що походження назви «Умань» не відоме. Природніше всього пов'язати назву міста і річки Ума, про яку літопис згадує ще в 1497 р. Річка Ума – це нинішня Уманка. Вчені, проаналізувавши різноманітні відомості, дійшли висновку, що назва міста могла виникнути в результаті таких перетворень: Куманія-Кумань-Гумань-Умань.

У XIII ст. Умань та інші землі заполонили монгольські орди. Значних боїв у цих краях не було. Татари поділили територію на окремі податкові округи, на чолі округа стояли атамани. Під татарами Уманщина була 100 років.

У XIV ст. Уманщина перейшла під владу Литовсько-Руської держави. Податки платили двох видів: данину і сербщину. Данину князі одержували сіном, вівсом, домашньою птицею, яйцями. В XV ст. великі володіння на Уманщині мав Семен Кошка, потім І. Четвертинський, В. Острозький. Уманська пустеля в документах вперше згадується в 1609 р., коли Річ Посполита описувала землі (пустеля звалася Гуманню). У цей час Уманщина була під владою Польщі. Польські колонізатори називали українців холопами і вважали їх нижчими за себе.

За часів Козаччини відомий Уманський полк. До нього входили такі сотні: Бабанська, Бершадська, Бузівська, Бучинська, Іванівська, Соболівська, Уманська, Цибулівська. Полк нараховував понад 3000 козаків. У березні 1654 р. польські війська намагалися здолати уманську фортецю, але марно.

У 1674 р. Уманщину завоювала Росія. Уманський полк існував до 1711 р. і входив до складу Російської Гетьманщини, а потім до Польщі. Наступне століття стало періодом відродження Умані. У 1760 р. Умані надано Магдебурзьке право. У 1765 р. заснований уніанський монастир, а у 1766 р. – базиліанську школу. З 1726 року місто належало родині Потоцьких. Ці магнати підтримували і розвивали його. У середині XVIII століття Умань перетворилась на значний торговий поліс. Тут вели активну торгівлю греки, вірмени і євреї. Місто поступово збільшувалось, але розвиток його припинився у 1768 році.

Протягом XVIII ст. у наших краях діяли гайдамаки (так звана Коліївщина). Після кількаденної облоги гайдамаки захопили Умань (ця подія описана в поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки»). Почалася страшна різанина. Польські історики стверджують що у місті було вбито до 18 тисяч поляків та євреїв (включно із жінками та дітьми). Через три роки після завершення повстання власником Умані став казково багатий польський магнат Станіслав Щенсний Потоцький. У 1774 р. він одружився із графинею Юзефиною Мнішек і примножив свої статки. Родина не мешкала в Умані. Резиденцією Потоцьких був Тульчин, крім того вони багато часу проводили за кордоном, зокрема у Відні.

У 1791 р. Потоцький познайомився із дружиною коменданта Кам’янця Софією де Вітте. Красуня Софія, яка не відрізнялася суворими моральними принципами і зустрічалася із багатьма чоловіками, зачарувала Станіслава. Між ними спалахнуло палке кохання, яке скінчилося одруженням Софії і Потоцького у 1798 році. Майбутня господарка Умані, ще перебуваючи у шлюбі із Юзефом де Вітте, народила Потоцькому трьох дітей. Всі вони померли маленькими. Розлучилася Софія у 1796 р. Юзефіна Мнішек за час шлюбу із Потоцьким народила одинадцять дітей, хоча подейкували що вони не всі були дітьми Станіслава. Офіційне розлучення Потоцькому дозволили у 1797 році. Із 1796 року Станіслав та Софія жили в Умані, де облаштували резиденцію і заклали парк. Тут Софія народила Потоцькому ще п’ятьох дітей. Правда дехто вважав,

що не всі вони від Станіслава. Казали, що Софія зраджувала старого графа із його старшим сином Єжи. Звістка про це вразила Потоцького і сильно похитнула його здоров'я. Помер граф у 1805 році.

На той час Уманщина була під владою Росії. Цариця Катерина II розпочала руйнування Січі. Ще з 1797р. Умань була центром повіту в Київській губернії, але справжній її розвиток почався у другій половині XIX століття, коли у місто прийшли велика торгівля і промисловість. Більшість промислових і торгових підприємств належали багатим євреям. Взагалі євреї тоді складали понад 50 відсотків від загальної кількості населення (наприкінці XIX століття в Умані мешкало 29 тисяч осіб). Заселенню Умані євреями дуже посприяло розташування в місті могили одного з найбільших іудейських праведників – Нахмана із Брацлава. Цей хасидський цадик (доречі, правнук засновника хасидизму Баал Шем Това), відчуваючи близьку смерть, поселився в Умані – місті де загинули тисячі євреїв у 1768 р. Зараз могила Рабе Нахмана є місцем паломництва десятків тисяч хасидів з усього світу.

Найстарішою спорудою Умані є величезний П-подібний в плані будинок Василіанського Свято-Богородицького монастиря. Обитель заснував Францішек Салезій Потоцький у 1765 році. Через три роки монастир став місцем кривавої різанини вчиненої гайдамаками. Тоді у монастирських стінах загинуло чотири сотні учнів-василіан. Переказують, їхніми тілами наповнили колодязь. Це сталося 10 червня 1768 р. Вже восени того ж року монастир відновили. Він перетворився на центр не лише релігійної, а й світської освіти. У 1834 р. цю греко-католицьку обитель ліквідували. Закрили і василіанську школу. У будівлі розмістили спочатку шпиталь, а потім військові казарми.

З 1839 р. на Уманщині забудовуються військові поселення, що докорінно змінило устрій і устави життя селян. Вони всі автоматично ставали військовими людьми (у розпорядженні держави). Мусили нести військову службу і забезпечувати свою сім'ю харчами. За час існування військового поселення в місті не відкрито жодного закладу освіти.

На початку другої половини XIX ст. Умань ще була невеликим місом. У 1849 р. у ньому нараховувалось 8267 мешканців. Працювали шкіряний завод, тютюнова і дві свічкових фабрики, біля 200 крамничок, 15 шинків, 6 церков та синагог. У 1846 р. збудували невеличку водолікарню.

У 1858 році було ліквідовано військові поселення, а в 1861 р. скасовано кріпосне право. Населення Умані після реформи 1861 року зростало значними темпами. З 1859 року в Умані працювало середнє училище садівництва і хліборобства, нині Уманський національний університет садівництва. У 1930 році створено інститут соціального виховання, нині Уманський державний педагогічний університет. До 1941 р. у місті працювала 21 школа, з них – 6 середніх і 4 семирічки.

На території Умані збереглася велика кількість будівель кінця XIX – початку XX ст. Це і гімназії, і будівлі адміністративних установ, і прибуткові будинки, і ціла маса цікавих житлових будинків. Ансамбль міської забудови Умані є одним із кращих на Придніпров'ї [137].

2. Історико-архітектурні будівлі міста

Вулиця Садова, 2. Будинок побудований в 1912 р. на кошти акціонерного товариства домовласників. Один з найпрекрасніших будинків центральної частини міста, що поставив заключний акорд у формуванні забудови центру. До 1917 р. в будинку розміщувалися дворянські збори, паралельні класи жіночої гімназії і міська Дума. Після революції 1917 р. у приміщенні знаходилась Уманська Рада робітничих та селянських депутатів, з 1920 по 1923 р.р. – повітовий, з 1923 по 1930 р.р. окружний виконком. З 1930 р. у будинку розміщується інститут соціального виховання пізніше педагогічний імені П.Г.Тичини, з 1999 р. – педагогічний університет. Будинок цегляний, складної конфігурації з наріжним вирішенням, триповерховий. В оформленні фасадів використані декоративні мотиви неоросійського стилю з настійливими деталями російських візерунків виконаних у техніці цегляної кладки.

Вулиця Садова, 3. Будинок колишнього комерційного банку. Побудований в 1989-1900 р.р., як відділ Петербурзького торгівельно-промислового Комерційного банку. В 1907 р. в будинку був добудований адміністративний корпус. Після 1917 р. тут розміщувалися різні радянські установи та школи, нині – станція юних техніків. Будинок цегляний, П-подібний в плані, складної конфігурації, двоповерховий. В оформленні фасадів використані декоративні елементи неоренесансу.

Вулиця Садова, 4. Будинок колишнього готелю «Гран-готель». Побудований в 1899-1900 р.р. на замовлення купця Льва Круглого. Будинок цегляний двоповерховий з високим цокольним поверхом. В оформленні головного фасаду елементи неоренесансу. Будинок використовувався як готель, а другий та третій поверхи здавалися внайм. Після 1917 р. належав Управлінню окружної міліції. До 1941 р. – тут розміщувався Уманський райком партії, після 1944 р. – кооперативне училище і школа ревізорів.

Вулиця Садова, 15. Житловий будинок, цегляний, прямокутний в плані зі зрізаним кутом головного входу, двоповерховий. В архітектурному оформленні будинку переплелися риси стилю неомодерну. Наріжне вирішення будинку обумовило рівноцінне оформлення фасаду. Цей будинок – «золота середина» у масштабному і художньому вигляді вулиці, що склався на початку ХХ ст. В оформленні фасаду переважає вертикальне членування з характерним для модерну нерівномірним ритмом. У планувані парадні приміщення згруповані вздовж парадних сходів і виходять на фасад, а підсобні, господарські приміщення і кімнати прислуги винесені до чорнових сходів, що виходять у двір. Під будинком знаходиться глибокий підвал куди ведуть цегляні сходи; нины його використовують як житловий будинок.

Вулиця Садова, 18. Будинок побудований в кінці XIX ст. в стилі раннього модерну. Будинок цегляний, прямокутний в плані, двоповерховий. Фасад п’ятичастинний, основна увага приділена центрально розміщеному арочному входу. Виразний силует будівлі, завдяки аттику з виступом пілястрів

доповнений багатою пластикою фасаду, майстерно досягнутою художніми засобами. Архітектурне оформлення, підкреслене кольоровим вирішенням – сірі деталі бетонної пластини рельєфно виступають на рожевому фоні фасаду. Під час німецької окупації в будинку знаходилося гестапо. Зараз в приміщенні розміщується музична школа.

Вулиця Садова, 51. Житловий будинок. Особняк розташований на підвищеній частині вулиці Садова, що з'єднувала місто з парком «Софіївка». Побудований в 1850 р., коли місто було центром військових поселень п'яти округів Київської та Подільської губерній і за стилістичними ознаками може бути віднесений до творів І. Макутіна. Особняк мурований з цегли, на цегляному фундаменті, прямокутний з гранчастими ризалітами на головному фасаді, двоповерховий. У художньому оздобленні будинку переважають риси неокласицизму. Пофарбований нині жовтим кольором архітектурний декор виявлено в минулому білим. Використовується, як житло для обслуговуючого персоналу дендропарку «Софіївка».

Вулиця Небесної Сотні, 4. Гуртожиток кооперативного училища. Побудований у 1956 р. Будинок цегляний, П-подібний в плані, триповерховий з наріжним вирішенням. В оформленні фасадів використані елементи класичного стилю. Використовується під готель, кафе.

Вулиця Небесної Сотні, 6. Житловий будинок, побудований в 1956 р. Будинок цегляний, П-подібний в плані, з наріжним вирішенням. Фасад, що виходить на вулицю Радянську – триповерховий, на провудок Некрасова – двоповерховий. В оформленні фасадів використані елементи класичного стилю. Був найкомфортабельнішим житловим будинком забудови 1950-х років. Використовується, як житловий будинок, перший поверх займають магазини.

Вулиця Небесної Сотні, 10. Колишній готель «Лондон». Будинок розташований на одній із центральних магістралей міста – колишній вул. Миколаївській і є її архітектурною окрасою. Побудований в 1901 р. у стилі раннього модерну, як прибутковий будинок. Мурований з жовтої цегли на

бутовому фундаменті, прямокутний у плані, триповерховий. Головний фасад вирішений в традиційній для класицизму п'ятипільній системі. В оздобленні фасадів домінує вертикальне членування, яке замовлене трьома висями ризалітів і підхоплене пілястрами з накладним вертикальним рисунком дерев'яних рам великих вітрин першого поверху. Пластика фасаду збагачена поєднанням цегляної кладки, що є тлом, на якому виразно викладають ліпні елементи декору, потинькованими площами бічних ризалітів пілястр, також рустованим цоколем з каменю. Будинок використовувався як готель, пізніше у ньому розміщувалися різні державні установи.

Вулиця Небесної Сотні, 28. Житловий будинок розташований на нижній частині центральної вулиці міста – Миколаївській, яка посідала значне місце в торговому житті Умані. Будинок побудований в 1870 р., з крамницями на першому поверсі, з складами в підвалах і житлом на першому і другому поверхах. У кінці XIX ст. будинок розбудовано: до південного дворового фасаду прибудовано триповерховий корпус в стилі модерн. Будинок мурований з червоної цегли на бутових фундаментах, прямокутний в плані, двоповерховий в первісній частині, третій поверх – прибудова. Головний фасад, що виходить на центральну вулицю, оздоблений парадно в стилі неоренесансу. Використовується під житло і крамниці.

Вулиця Небесної Сотні, 31 – найстаріша споруда міста, що збереглась до нашого часу. Будинок побудований у 1764 р. як католицька школа уніатських монахів. Монастир заснував граф Потоцький. Першим ректором та будівничим школи був ксьондз Гераклій Костецький. З 1998 р. розпочато роботу над документацією з реставрації цієї пам'ятки.

Вулиця Небесої Сотні, 32. Торгові ряди (пам'ятка архітектури державного значення). Зведено у 1780 р. за проектом архітектора Телінгера. У первісному вигляді споруда до наших днів не зберегался. У 1838 р. її було перебудовано, у 1863 р. розібрано кутові вежі та другі поверхи над проїздами. Проводяться реставраційні роботи.

Вулиця Небесної Сотні, 39. Святомиколаївський собор. У 1809-1812 р.р. цю споруду збудував архітектор Томаш Етлінгер на замовлення мешканців міста. До 1842 року церква була приходською, а потім перейменована в собор Святого Миколая. В 1930 р. собор було закрито, знято куполи, дзвіницю і дзвони. З 1941 по 1964 р.р. собор був відкритим для богослужіння. В 1964 р. собор закрили, а будівлю передали заводу «Мегомметр». Через деякий час завод відмовився від експлуатації приміщення і воно залишилося без господарського нагляду до 1977 р. У 1977-1988 р.р. виробниче об'єднання «Укрреставрація» здійснили проектні та реставраційні роботи. Нині собор передано релігійній громаді і він є діючим. В 1999 р. було встановлено купол і хрест на відновленій дзвіниці.

Вулиця Незалежності, 2, готель «Європа» – окраса центральної площі міста. Зведений наприкінці XIX ст. Будинок вражає чудовою архітектурою, незвичайним оздобленням фасаду з різноманітними скульптурними деталями, що прикрашають віконні прорізи, арки, парадний вхід. Зараз – це центральна міська бібліотека.

Вулиця Незалежності, 4. Військовий собор. У 1832 р. на кошти О. Потоцького по вулиці Дворовій було побудовано великий цегляний будинок, що одержав назву «Владельческий концертный зал», а згодом «Публичный зал для благородных собраний». Тут влаштовувались концерти, бали, банкети для міської знаті, поміщиків, чиновників, офіцерів. У 1866 р. будинок було перебудовано на військовий манеж. У 1877-1878 р.р. тут тримали військовополоненних турків. Після російсько-турецької війни манеж перетворили на цейхгаус та гауптвахту-карцер 44-го резервного піхотного батальйону. В 1894 р. перебудували на військовий собор на вшанування пам'яті Святого князя Олександра Невського і Святої преподобної Ксенії. В 1921 р. військовий собор було закрито. Будинок знов перебудували, зняли куполи, зробили внутрішнє переобладнання. В 1936 р. у приміщені було відкрито кінотеатр, якому в післявоєнні роки було присвоєно ім'я І. Черняховського, який

на даний час не працює.

Вулиця Незалежності, 25. Чоловіча гімназія. Побудований будинок у 1896 р. за проектом архітектора І. Городецького. Будинок цегляний двоповерховий Т-подібний в плані, декорований фігурною цеглою. Вікна другого поверху арочного типу. З 1905 по 1910 р.р. в Уманській чоловічій гімназії працював викладачем історії та географії М. Щербаківський (1877-1927 р.р.) – відомий український мистецтвознавець, етнограф, ініціатор створення Уманського краєзнавчого музею. З 1913 по 1917 р.р. у гімназії навчався М. Бажан (1904-1983 р.р.) – відомий український поет, перекладач, громадський та державний діяч. З 1902 по 1906 р.р. в гімназії навчався Л. Крамаренко – відомий український художник. Гімназія проіснувала до 1920 року. В 1920-1921 р.р. тут розташувалася дивізійна школа 45-ї кавалерійської дивізії, профтехнікум, профтехшкола. З 1928 по 1996 р.р. технікум механізації сільського господарства, з 1996 року – агротехнічний коледж. У період першої революції 1905-1907 р.р. у приміщенні чоловічої гімназії проходили революційні мітинги. У 1955 році до фасаду будинку прикріплена дошка з меморіальним написом: «У цьому будинку у 1905-1906 роках проходили революційні мітинги трудящих Умані».

Вулиця Незалежності, 31. Приватний будинок лікаря М. Піотровської. Побудований в 1900-1902 р.р., цегляний, Г-подібний в плані, двоповерховий. В архітектурному декорі використані елементи неоренесансу. Головний фасад прикрашений металевою решіткою – парапетом, розміщеним над карнизом між трубами. Ажурна огорожа балкона в центральній частині будинку доповнює архітектурне оформлення фасаду. Будинок формує забудову однієї з центральних вулиць міста. У 1920-1921 р.р. у будинку послідовно розміщувалися штаб 45-ї стрілкової дивізії, управління 14-ї армії, штаб третього кавалерійського корпусу під командуванням І. Каширіна. З 1924 року тут розміщується Уманський краєзнавчий музей.

Вулиця Незалежності, 35. Готель «Новоєвропейський». Побудований у

1902 р.р. на кошти В.Фанштейна, власника чавунно-ливарного заводу. Будинок цегляний, П-подібний в плані, побудований з використанням елементів неоренесансу. Будинок розміщений на розі двох вулиць, рівноцінно оформлені два фасади, вугол будинку зрізаний, парадно оформлений балконом на другому і третьому поверхах та увінчаний трьома виразними аттиками. Після 1917 року в будинку розміщувався штаб частин особливого призначення (ЧОН), потім – цукротрест Уманської округи, окружне державне політичне управління (ОДПУ) і на кінець – МВВС.

Вулиця Коломенська, 2. Костьол Успіння богородиці. Побудований у 1826 році в стилі пізнього класицизму. Цегляний, прямокутний в плані. Головний східний фасад акцентовано 4-колонним портиком тосканського ордену, піднятий на ступінчастий стилобат і несучим антаблементом з тригліфами по фризу і модельованими під карнизом, завершений трикутним фронтом, стіни бокових фасадів ритмічно розчленовані віконними отворами з напівциркульними перемичками, завершені антаблементом, аналогічним головному фасаду. В 1934 році костьол було закрито. До 1941 р. у приміщенні розміщувався художній відділ Уманського краєзнавчого музею. Після 1944 року костьол використовувався як складське приміщення. Клопотаннями громадськості міста та українських письменників М. Бажана, Ю. Смолича, Н. Суровцової в 1974 р. у приміщенні костьолу було відкрито Картинну галерею.

Вулиця Коломенська, 7. Жіноча гімназія. Відкрита в 1900 році у складі 7-ми класів і педагогічного класу. В 1912-1919 р.р. у гімназії навчалися 338 учениць. Будинок цегляний, прямокутний в плані, триповерховий. В архітектурному оформленні будинку співіснують елементи раннього модерну неоросійського стилю «російського узору», виконаного цегляною кладкою, з мотивами модерну, що виявляється в гладеньких площинах стін і скупому декорі першого поверху, а також у своєрідній формі переплетень у дволопастих вікнах 3-го поверху, що надають будинку контрасності й мальовничості. Фасади

відзначені високою технічною майстерністю оздоблюваних робіт. У будинку в теперішній час розміщується міська гімназія.

Вулиця Коломенська, 9. Прибутковий будинок побудований у 1898-1900 р.р. на замовлення Б. Ланда. В архітектурному декорі використані елементи неоренесансу у поєднанні з елементами раннього модерну. Будинок належить до типу односекційних житлових будинків з розвинутим інженерним обладнанням. У плануванні використані 2- та 4-ри квартирні секції з центральним розміщенням чорних і парадних сходів. У роки Великої Вітчизняної війни у будинок попав снаряд. Після відновлення в 1950 р. його пристосовано під гуртожиток технікуму механізації. Зараз використовується як житловий будинок.

3. Релігійні пам'ятки культової архітектури Уманщини

Уманський чоловічий монастир (Братський скит третього класу). Час заснування цього монастиря невідомий. Можливо, у XV чи на початку XVI ст. на заміну попередньому з XIV ст. На території найстарішого місця «Дитинець» приблизно у 1950-х роках під час земельних робіт створення котловану для майбутніх будівель «Мегометра», виявлено засипану криницю двадцятисажневої глибини, обкладену дубовими цибринами. У викопаній криниці води не було, тому її засипали сміттям. Саме вона знаходилась у південно-східній частині міста, на території чоловічого монастиря, неподалік від Раківської брами – окремої дерев'яної фортеці, обнесеної дубовим палісадом, залізом, високою брамою, увінчаною хрестом.

В уманському монастирі в 1672 р. Перебував Інок Гедеон (Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького). Він, разом з Ігуменом цього монастиря Філаретом, покидає братський скит, довідавшись, що до Умані наближається гетьман Петро Дорошенко з козаками. Ще раніше, в 1668 р., у цьому монастирі перебував єпископ Мефодій, якого зіслав метрополіт Йосип Тукальський.

Василіанський монастир (Базиліанський княштор). Свято-Богородицький – Базиліанський монастир в Умані був заснований в другій половині XVIII ст., за часів папи Римського Климентія XIII, ревносного захисника єзуїтів при королі польському Августі Понятовському, при уніатському метрополиті міста Києва Пилипі Феніціані Володкевичу і при генералові базиліанського ордена Іоагафі Седлецькому. Засновником монастиря був воєвода Київський Алоізій Франциско-Селезій Потоцький. Поборник унії, він з дозволу папського нунція, будував на свій смак і за свій рахунок уніатські церкви і каплиці, а в місті Умані прискорив фундацію княгитору на честь Станіслава Понятовського, якого брали на королівський престол. У 1766 році монастир було збудовано з шестикласним училищем при ньому. Будівничим його був І. Шафранський.

У західній частині монастирської садиби, де зараз стоїть великий будинок педагогічного університету, відвели півдесятинну територію для монастирського кладовища. Під час Коліївщини всіх єзуїтів монастиря було вирізано. У 1789 р. з Риму привезено в монастир базиліанів мощі святого Феофілактая. А з міста Радомишля – чудотворний образ Богоматері. 5 березня 1834 року царський уряд скасував базиліанський княштор. Будинок перейшов у відання місцевої влади. Монахів-базиліанів перевели до уніатського монастиря в місті Трегури на Волині. Частину монастирських речей передали до католицького костелу в Умані, решту – залишили на місці для нововідкритої церкви в цьому ж будинку. За часів військових поселень у цьому будинку розміщувався військовий шпиталь і при ньому православна церква. Богослужіння відправляли священники полків, які квартирувалися в Умані і навколо містечка. Церква підпорядковувалась головному священнику армії.

Воскресенська церква на заріччі (передмістя «Бабанське»). Про час заснування цієї церкви невідомо. Вона згадується востаннє в письмових джерелах 1673 р. Можна припустити, що час її побудови – друга половина XVI ст. при Київському метрополиті і Всія Русі Онкифорі й гетьманові Богданові Рожинському. Воскресенська церква була спалена турками у 1647 р.

Церква Івана Золотовустого (на поселенні «Басарабка»). За містом до залізничної станції, на правому березі річки Уманки, на горі «Басарабка» було невелике поселення. Красувалася тут серед низеньких глиняних хат міщанського типу невелика дерев'яна однокупольна церква на вшанування пам'яті святого Євангеліста Івана Золотовустого. Церква мала окрему дзвіницю, яка раніше була каплицею. Час побудови церкви – початок XVII ст. За благоволінням метрополита Київського Ісая Копинського відкрита і посвячена для благослужіння. Під час жорстокої татарської навали на місто, яким володів гетьман В. Ханенко, церкву і поселення було знищено. Є свідчення, що коштами козака І. Луконського у 1700-х роках та на пожертвування уманчан було побудовано Успенську церкву, а за бажанням населення, передмістя «Басарабка» назвали Івангородським.

Однокупольна дерев'яна церква св. Варвари. На північному передмісті «Паланка Уманська» в давні часи існувала однокупольна, з відокремленою невеликою дзвіницею, дерев'яна, крита гонтом церква св. Варвари-Великомучениці, яка діяла до 1860 р. Коли саме її було побудовано, письмових даних немає, а перекази старожилів з цього передмістя вказують на колишню церковну невелику садибу. Як і інші церкви, вона була спалена турками у 1674 р. У 1761-1762 р.р. граф Франциско-Селезій Потоцький почав відновлювати місто на згарищах. Можна припустити, що тоді й церкву поновлено в поселенні Паланочка. По закінченню побудови двоповерхового будинку «Тюрма», там було відкрито домову церкву на вшанування св. Великомучениці. Діяла вона до 1860 р.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці. Ця церковна споруда знаходилась на невеликому старовиному передмісті «Вовкове», а пізніше – «Івангородське». Даних про точне місцезнаходження церкви не збереглося. Час заснування за давністю також невідомий. У списку дев'яти церков, про які згадує мандрівник Павло Аляпський, п'ятою рахується Успенська церква Божої Матері. Можливо, що це і є вона. На підставі цього, можна рахувати час її існування – першу

половину XVII ст., а в 1780-х р.р. її вже і бути не могло, виходячи із наступних міркувань – в місті, на старій базарній площі, на стику вулиці Миколаївської з провулком Кам'яний того часу, праворуч на вільному невеликому майдані у вересні 1781 р. було розпочато будівництво Успенської цегляної церкви, яку відкрито через два роки. Є сумніви, чи довго могли діяти дві Успенські церкви в одному місті і як довго могла стояти ця церква, маючи 180 років чи й більше? Це питання залишається відкритим.

Соборна церква Успення пресвятої Богородиці (Друга Успенська). Нижче базарної площі на вільному майдані було розпочате її будівництво. У 1783 р. церкву відкрито. Свято-Успенська соборна церква діяла 60 років. Була зіпсована у головному куполі, в стінах виникли тріщини після землетрусів 1838 1 1840 р.р. Перебування в ній загрожувало життю, тому її було зруйновано: у 1846 р. разом з дзвіницею церкву почали розбирати до самого фундаменту і перекриття місця склепу Родинного. Всю церковну оздобу, ікони і церковні речі передали до інших Уманських церков. У соборній Успенській церкві у склепі в кінці 1822 р. була похована дружина графа Потоцького – графиня Софія Костянтинівна Потоцька. Перед тим, як було вирішено розібрати церкву, забальзамоване тіло графині було перевезено у містечко Тальне, в маєток її дочки – Ольги Станіславівни, графині Наришкіної, і переховано у склепі Троїцької церкви. На місці, де стояв престол Успенської церкви, збудовано невелику цегляну капличку, увінчану хрестом.

Івано-Богословська церква (на передмісті Міщанка). Івано-Богословська однокупольна церква з дзвіницею будувалася під наглядом підрядчика І. Рожкова у 1905-1907 р.р. До цього тут стояла невелика дерев'яна церква. Дана церква існувала до 1961 р. У ніч на 1 липня цього ж року церкву було закрито, хреста знято, церковне начиння було передано Успенському собору. Приміщення використовували для збереження зерна. В кінці червня 1964 р. церкву повернули общині Успенського собору. 4 червня було відпущено першу вечерню молитву в цій церкві. Нині це діюча церква.

Різдво-Богородицька церква (на передмісті Лиса Гора). На високому ясному майдані, недалеко від лісу Гайдуковий Яр, на території старого цвинтаря, на заміну старої невеликої дерев'яної церкви Різдва-Богородиці, про назву якої згадує Павло Аляпський, яка була спалена турками у 1764 р., під час відбудови міста і передмість, в кінці XVII ст., а, можливо, на початку XVIII ст., було збудовано, подібну тій, нову церкву. Ця церква діяла більше, ніж півтори сотні років, і за старістю її розібрали. В 1958 р. коштами прихожан та коштами військових поселень було збудовано нову цегляну церкву з дзвіницею при ній.

Каплиця святого Яна (Івана Христителя Ісуса Христа). Каплиця була відбудована після погрому у 1674-1675 р.р. з дозволу Казиміра-Станіслава Потоцького – дідича Уманщини. В день храмового свята і в день народження св. Івана Христителя до Умані з'їжджався шляхетнмй люд. Є таке твердження, що ця каплиця побудована на тому місці, де за часів панування в Умані полковників Івана Богуна і Йосипа Глуха, стояла дерев'яна Воздвиженська церква, невідомо коли побудована, не раз зіпсована іновірцями. Каплицю св. Яна розібрали у 1832 р.

Кірха розташовувалвсь на розі вулиць Великої Фонтанної і Республіканської. Це протестанська церква, яка побудована у 1912 р. на кошти німця-баварця Тіхтера. Прихід даного молитовного будинку складається з двох десятків родин німців-протестантів Євангельської церкви Лютеранського віросповідання, яке засноване у XVI ст. як протест проти католицизму. З приходом радянської влади Кірху, як молитовний будинок, було закрито. Її використовували, як склад. У 1961 році її розширили, добудували з лівого боку і використовували як клуб.

На сьогоднішній день в Умані діють такі православні церкви: Автокефальна церква (район Маслозаводу), Миколаївська церква (район продуктового ринку), Івано-Богословська церква від Київського патріархату (район Міщанки). У місті також наявні й інші культові споруди: молитовний будинок (район Уманчанки), костел (картинна галерея), церква адвентистів

сьомого дня (район Осташівки), церква п’ятидесятників (район Міщанки).

Стрімко розвивається «маленький Ізраїль» Умані, який знайомить туристів з іудейською культурою і всесвітньо відомою могилою Цадика Нахмана. *Хасидизм* – це одна з найбільших течій в іудаїзмі, яка в свою чергу поділяється на ланки. Якщо в сектах, що примикають з інших релігій помічається несхожість поглядів на основні відношення до ідеї, то в іудаїзмі ця позиція повністю відрізняється. Більше формулюється поняття «хасидизм» як і удаїзм у рамках всіх своїх ортодоксальних традицій, відроджуючись в особливу універсальну трактовну віру, свого роду більш спрощений спосіб підходу до розуміння суті проблем єврейської релігії, ніж інших течій іудаїзма.

Хасидизм – це глобальний світогляд, який включає в себе стиль життя, духовну і матеріальну сферу. Хасидське вчення це знання у загальному в області сучасних правил поведінки відношення людини до різноманітних життєвих ситуацій, особливо відношення до молитви, не стільки як до обряду, але як до повсякденної духовної «їжі» зачіпає способи і тактику спілкування з вищим світом.

Мало кому відомо, що в часи холодної «війни» було заморожено рядову новобудову в периферійному містечку величезної країни – м. Умань. Події розвивалися за наступною схемою: рядовий уманчанин, ім’я якого сьогодні напевне вже ніхто не знає, поділився в листі, адресованому в Ізраїль своїм родичам, про те, що завдяки турботі партії, він незабаром обзаведеться скромною квартирою радянського зразка і написав де саме. Одержувач листа ж кілька місяців потому в повсякденній застільній розмові поділився цим зі своїм знайомим, котрий до великого подиву оповідача прореагував на це неадекватно – адже «нещаслива» новобудова розросталася на древньому єврейському цвинтарі, де, до речі, був похований рабі Нахман. За лічені дні звістка досягла Дорфмана Мехаеля – одного з авторитетів брацлавських хасидів, що довів тривожну ноту до впливових релігійних і заможних євреїв США. Однак рівень був явно не високий, тому останні змушені були звернутися до гарного друга

сенатору. Звертаючи увагу на голос дружби і грошей протест вийшов на президента Рейгана. У той час складні американсько-радянські переговори (СОЙ) дали нарешті просвіт, і за дружелюбною неофіційною бесідою американський президент передав невелике прохання. У той же вечір Умань відвідав не частий гість – міністр будівництва і заморозив будівництво.

Рабі Нахман із Брацлава народився на початку місяця Нисан (квітень) 1772 р. у місті Меджибож в Україні, у будинку свого прадіда Баал Шем Това засновника хасидизму. Уже відразу після його народження видно було, що він створений для великих справ. Його мати, що знала про особливості дитини, поспішала омивати його руки (налітат ядаім – ритуальне обмивання відразу ж, як він вийшов на світло і покрила стосом його голову. Гоління (обрізання) відбулося в Шабага-годол (особлива субота перед Паскою) при участі більшості учнів Баал Шем Това і Магида з Мезрича «Великий мудрець», що удостоїли своїми благословеннями обрізання дитини і назвали його ім'ям Нахман по імені його діда. Нахмана вважали великою святістю і скромністю, він мав найглибші знання у всій Торі, його чудесна мудрість, досягнула досконалості, для нього мовчання людини було найкращою похвалою. Глибокими радами і чудесними шляхами вів рабі людей, підкреслював, що усі вказівки його бесіди і його навчання призначені для всіх навічно. Задовго до того як піти у свій світ, рабі почав готувати всіх до розлучення з ним і навіть вибрав собі місце спокою на єврейському цвинтарі в м. Умань, де були поховані тисячі євреїв, що загинули від ножа, і не побажали зрадити своїй вірі. Він сказав: добре для нього лежати там, тому що там відбулося дуже велике освячення імені бога (відомо, що близько 20 тисяч євреїв загинуло в м.Умань під час погромів 1768 року).

У 1810 р., 18 числа місяця тиш рей до вечора рабі Нахман помер. Праведник знав, що згодом прочани тисячами будуть стікатися до незвичайного місця щоб піднести молитви – тому в його заповіті була загадана обов'язкова будівля молитовного будинку (синагоги).

Могила (Цион) Рабі Нахмана в м. Умань є одним з відомих місць

масового паломництва. Незважаючи на те, що вільний допуск іноземних туристів був дозволений лише у кінці 80-х сьогодні, після того як минуло 40 років на святе місце приїжджають близько 50 тисяч осіб у рік стабільного відвідування.

Примітне те, що основна маса відвідує місто саме у вересні, на святкування єврейського нового року. Приїздять не тільки ортодокси, «помірні», але й далекі від віри люди, що почули про чудодійне місце, люди з проблемами зі здоров'ям, у родині, з законом тощо. Звичайно ж чорні стоси і крислаті капелюхи складають переважну більшість – це брацлавські хасиди з Єрусалима, Нью-Йорка, Парижа, Лондона. Близько 45 % прибулих – віруючі східного напрямку (сефарди), вихідці з Іраку, Ірану, Йємену, Марокко. У дуже невеликих кількостях євреї «литовського» напрямку, вихідці з Ефіопії. Є громадяни таких країн як Молдова, Білорусь, Узбекистан, Киргизстан. Не залишаються байдужими до святого місця представники інших релігій, хоча за зрозумілими причинами свій статус вони не афішують. У 1985 р. відбулась цікава зустріч з послідовником буддизму, що багато років тому почув від свого вчителя про рабі Нахмана і зважився відвідати святе місце. Майже місяць прожив він біля поховання, подовгу знаходячись безпосередньо на могилі. З коротких бесід з ним стало відомо, що в духовному світі буддизму Рабі не просто відомий, але і займає одне з важливих місць. Православні баптисти, також часті гості Циона.

Якщо бути справедливим, не можна не згадати про людей, що займаються магією. Одна така жінка проживає в м.Умань уже багато років. Всесвітньо відома організація «Міжнародний Червоний Хрест» за заслуги подарувала їй 3-и кімнатну квартиру, однак вибір місця проживання був наданий вільний. Вона ж побажала жити в Умані. Це пов'язано, за її словами, з величезним джерелом енергії, що б'є могила праведника, енергії за допомогою якої вона продовжує лікувати людей, постійно заряджаючись. В Ізраїлі існує дуже своєрідне відгалуження від Брацлавського хасидизму. Ці люди, хасиди теж, може бути навіть більш завзяті ортодокси ніж інші, їх відрізняє принципова

думка щодо місця поховання Рабі. Наскільки відомо праведник сам заповідав бути похованим в Умані й ніхто не міг подумати, що з'являться люди які стверджуватимуть зворотнє. За останні роки було зроблено спробу викопати поховання з мощами і перевезти їх в Ізраїль. Третя спроба не була здійснена, хоча мали місце пропозиції від сектантів, про готовність заплатити за успішну операцію. Сьогодні однак, можна не боятися «крадіжки» тому що над могилою і з боків її, під землею створений могутній залізобетонний саркофаг.

Усі ці люди, такі різні, з"їжджаються в м. Умань щорічно, щоб провести кілька днів біля могили великого праведника в дні великого суду – свята Ромашана. Постійно зростаючий потік прочан у м.Умань, на могилу Рабі Нахмана, ставить задачі перед керівництвом історико-культурного центру по організації прийому (відправлення, розселення, надання елементарного сервісу й ін. для тих хто приїздить).

Місто Умань з корінним населенням майже 80 тис. чоловік не має, природно, потужностей для розселення 30-50 тис. осіб, а місцеві готелі мають у своєму розпорядженні потенціал у 100-200 ліжок. Кілька років підряд виходили з становища тим, що орендували приміщення великої площі промислових підприємств. Однак, відсутність деяких санітарних норм і інші незручності не сприяють розвитку даної практики. Основним ринком розселення є приватний сектор, благо він насичений поблизу поховання. Дивне видовище можна побачити в місті під час святкуваня, нібито потрапляєш у хасидський район Єрусалима – у ці дні місцеві жителі практично цілком від'їжджають зі своїх квартир. Такий варіант заселення вигідний не тільки для прочан, яким оренда обходиться дешевше готельних розцінок, але й жителям – для багатьох це єдиний заробіток, хоча жити цілий тиждень доводиться чи в гаражах, чи в подібних місцях. На території центра Міжнародним Фондом ім. Рабі Нахмана викуплено багато житлових будинків під готелі. Більш 99% туристів, прибуває в Умань авіарейсами в аеропорти міст: Києва, Одеси. У дні свята тягнуться з цих міст низки автобусів у м. Умань.

У м. Умань проживають близько тисячі представників єврейської національності. Тут широко розвинена і діє інфраструктура єврейських громадських організацій: єврейські громади, спілка єврейської культури «Джерело», відділення «Джойнт». Указом Президента України №283/94 від 07.06.1994 р. створений історико-культурний центр на місці поховання духовного лідера брацлавських хасидів цадика Нахмана в м. Умань Черкаської обл. Рішенням облвиконкому №2 від 07.02.1995 р. могилу цадика Нахмана в м. Умань включено до переліку пам"'ток історії і культури, які знаходяться під охороною держави (реєстрація за № 3940). Уманським міськвиконкомом прийнято рішення від 14.07.1994 року №264 «Про заходи на виконання Указу Презедента України про створення історико-культурного центру в м. Умань».

У 1996 році в м. Умань створений і зареєстрований Міжнародний благодійний фонд ім. Рабі Нахмана із Брацлава. В 1997 році розроблений генплан комплексу історико-культурного центру брацлавських хасидів, який затверджено рішенням міськвиконкому від 22.05.1997 р. № 180.

Щорічний приїзд тисяч хасидів на могилу свого провідника має тенденцію до збільшення їх кількості, вимагає постійного нарощування системи обслуговування прочан. Генпланом передбачений комплекс обслуговування:

1.Синагога на 5000 місць.

2.Пантеон над могилою Цадика Нахмана та транспортний зв'язок вул. Пушкіна з вул. Челюскінців із закриттям проїзду по вул. Косинки Георгія.

3.Їдальня зі спеціальною (кошернею) кухнею і пекарня.

4.Банк даних можливостей місцевих жителів у наданні належних умов тимчасового проживання паломників.

5.Високоякісний благоустрій площі між синагогою, пантеоном цадика Нахмана і їдальнею, будівництво пішохідного мосту через яр, а також і благоустрій нової вулиці по яру від вул. Челюскінців до автостоянок.

6.Аеровокзал на базі існуючого військового аеродрому.

7.Автотранспортне господарство на базі міського автопарку.

8.Система автомобільних стоянок (1 черга).

9.Представництво фонду ім. Цадика Нахмана для забезпеченя прийому і відправлення туристів, разом з готелем приблизно на 100 номерів.

10.Будинок вчення з бібліотекою і школою.

11.Центр медичного обслуговування туристів.

12.Салон сучасного міжнародного телефонного зв'язку (біля 40 країн світу).

13.Розвинена широка мережа торгівельного, інформаційного, побутового та іншого обслуговування туристів.

14.Готелі звичайні, 3-х і 5-зіркові на 700 номерів з універсальними залами.

15.Синагога.

16.Миква другої черги забудови.

17.Центр ділової міжнародної співпраці в комплексі з 3-х і 5-ти зірковими готелями.

18.Мережа автомобільних стоянок повного забезпечення ними центру обслуговування.

19.Благоустрій пішохідних маршрутів до кладовища, парку «Софіївка», торгівельного центру міста та інших місць відвідування туристами.

20.Благоустрій зони комплексу обслуговування, місць відпочинку туристів, лугопарку заплави річки Уманки.

21.Переселення місцевих жителів (за їх бажанням) із 2-3-х багатоповерхових будинків, розташованих в зоні паломництва, як дискомфортної зони постійного проживання. Спорудження перелічених об'єктів здійснюється за умови залучення іноземних інвестицій.

4. Народні ремесла і промисли рідного краю

У концепції національного виховання зазначається, що формування національної культури передбачає освоєння молоддю національних цінностей,

що сприяє утвердженню нашої національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю. Тому, необхідним є формування національної самосвідомості підростаючого покоління. Народна педагогіка передбачає вивчення народних промислів, як одиного з основних засобів трудового навчання та виховання, завдяки чому збагачується і урізноманітнюється практична діяльність учнів, розширюється перелік спеціальних знань, умінь і навичок, розвивається логічне мислення, спостережливість, творча активність, смак, сприйняття, уміння систематизувати і аналізувати нові знання, зростає роль трудового навчання у навчально-виховному процесі.

Отже, вивчення народних промислів у навчальному процесі є органічною формою поєднання пізнавальної і практичної діяльності учнів, що єднає здобутки духовної і матеріальної культури нації.

Декоративно-прикладне мистецтво Уманщини є невід'ємною частиною української національної культури. Воно яскраво відображає суть і неповторну своєрідність національної художньої культури та тісно пов'язане з життям та історією нашого краю. Віками уманські майстри намагалися показати у мистецтві своє естетичне ставлення до життя, своє розуміння навколишнього світу. Народні промисли – це та діяльність, яка виховує справжню людину-творця, носія прекрасного. Тому варто розвивати промисли, примножувати та зберігати багатства народно-прикладного мистецтва. Велику роль у відродженні та розвитку народних промислів Уманщини відіграють школи. Завдяки залученню школярів до процесу розуміння народного мистецтва, набуття знань про творчість майстрів рідного краю, вивчення розмаїття видів та форм багатопланової майстерності, ознайомлення з технікою виконання виробів, характерних для нашої місцевості відбувається їх спрямованість на наслідування відомих майстрів, пошук нових форм, оригінальних рішень, вже здобутих чи невідомих напрямків, поповнення глибокої змістовності й образності національної символіки.

На превеликий жаль, істинно народне мистецтво було в основному

забуте, що наклало свій відбиток на підростаюче покоління: відбувся великий розрив у навчанні учнів народним художнім традиціям, вивчення яких майже відсутнє у навчальних програмах. У школярів не формувалися поняття про народне мистецтво як цілюще джерело матеріальної і духовної культури народу. Їм не розкривалися багатства художніх традицій, їх розмаїття за видами, формами, композиційними структурами, а також органічний зв'язок народного мистецтва із соціальними, економічними, духовно-моральними, естетичними та іншими сторонами життя народу.

Проте в наш час з'являється небувалий інтерес до зростання витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого. Цей інтерес необхідно враховувати в навчальних закладах, зберігати та примножувати історичні та культурні надбання рідного краю, використовувати кращі традиції в практиці сьогодення, адже Уманщина має яскраву, самобутню, багатогранну культуру, яка створювалась упродовж століть.

Наш край здавна славився своїми здібними майстрами, школами майстерності, а також різноманітністю форм, напрямків, техніки виконання виробів мистецтва. Про це свідчать різноманітні записи в старовинних джерелах, археологічні знахідки, розповіді та спогади старожилів, яким передавалась майстерність з покоління в покоління.

Характерною ознакою нашої місцевості є те, що народне декоративне мистецтво в царині художніх промислів має різноманітні форми виявлення, зберігаючи традиції виконання виробів для своєї родини та для себе. Особливу сферу представляє самодіяльне мистецтво, яке, як і діяльність художників-професіоналів, не відгороджене від традицій народного мистецтва, має з ними багато спільного, іноді одне переходить в інше, але кожне з них має свою специфіку.

Народна вишивка. Вишивання – одне з найулюбленіших мистецтв українців. Мистецтво вишивання тривалий час передавалось із рук в руки, від матері – доньці. Асортимент вишиваних виробів був і залишається дуже

широким. У кожному регіоні України, навіть у кожному селі сформувалися свої, неповторні традиції стосовно використання тих чи інших вишивальних технологій, улюблених художніх композицій та орнаментів, домінуючої кольорової гами. Дуже вишуканою вважається біла вишивка, яка притаманна багатьом регіонам Центральної України. Високо цінується традиційна вишивка Поділля, в якій переважає чорний колір, архаїчні, так звані геометрично-абстрактні орнаменти і технології двостороннього шиття –подільської качалочки, штапівки. Київщина, Черкащина, Полтавщина уславились своїми рушниками, на яких червоними нитками, рушниковими швами і розшивками змальовані символи Світового Дерева. З Поліссям традиційно асоціюється вишивка гарусом усіх відтінків червоного кольору, виконана техніками і орнаментами, що імітують тканння. Велике різнобарв'я геометричних і геометризованих орнаментів притаманне традиційній одяговій вишивці практично всіх Західних областей України.

Історична Уманщина має глибокі традиції у такій прекрасній художньо-виробничій діяльності як ручне вишивання. У наукових працях наводяться згадки іноземних мандрівників середньовіччя про багатство вишивки на одязі уманчанок (П.Алепський), вражаючі творчо-ремісницькі здібності українців регіону (Г. де Боплан), унікальні сіро-сині гранівські рушники Гайсинського району (історична Уманщина). Нами виявлено родинні осередки традиційного вишивання, що існували майже до середини XX ст. в багатьох селах історичної Уманщини, таких як Громи, Сушківка, Краснопілка, Городецьке, Ятранівка, Ладижинка, Глибочок, Іваньки, Соколівка, Тернівка, Родниківка.

Найдавніші східноподільські рушники вишиті техніками рахункової гладі, качалочковою лиштвою різнокольоровою пряжею. Унікальними є рушники, в яких переважає або включається як рівноцінний елемент техніка мережання, виконана натуральними небіленими або відбіленими нитками – заполоччю. Найбільш розвиненими осередками такої вишивки, очевидно, було село Іваньки Маньківського району і власне Умань. Переважна частина

рушників пізнішого походження вишиті хрестиковою технікою нитками чорного і темно-червоного кольорів, іноді – з невеликими вкрапленнями золотаво-житнього та блідо-жовтого (лимонного) кольорів, що вважається давньою традицією даного регіону.

Серед вишитих виробів Уманщини одягової групи особливу цінність становлять додільні жіночі сорочки обрядово-святкового призначення. Ще 70 років тому традиційна жіноча сорочка на Уманщині вишивалась архаїчною технікою низі, переважно чорними нитками з незначними вкрапленнями вишневого або пурпурового, зеленого, жовтого, фіолетово-бузкового, блакитного, рожевого кольорів. Пізніше сорочки вишивалися низаною технікою пурпуровими і чорними нитками, ще пізніше – з додаванням до старовинних орнаментів візерунків рослинного характеру, виконаних технікою «хрестик».

Серед сучасних митців такого профілю найвідоміші своєю майстерністю: Куцовал Тетяна Семенівна з села Фурманка, яка займається вишивкою подушок, рушників, підзорів. У селі Піківці з дитинства вишивають сорочки, покривала, наволочки, рушники та інші вироби талановиті майстрині Гончаренко Марія та Рудь Тетяна. Цим мистецтвом захоплюється майже вся Уманщина: в селі Дубовому – Гопак Марія, в Краснопілці – Шпора Євгенія, в Танському – Новосад Галина, в селі Вільшанці – Святенко Ганна та Савчук Марія, в Гереженівці – Генералова Надія, в Сушкувці – Суковата Марія, в Томашівці – Козерець Марія.

Багатство старовинних традицій народної вишивки Уманщини спонукає до подальших грунтовних досліджень, а головне потребує цілеспрямовано організованої системи відродження та розвитку унікальної культурної спадщини українців регіону. Це можливо лише за умови включення зазначеного виду виробничо-мистецької діяльності у педагогічний процес навчання і виховання дітей та молоді в закладах освіти всіх рівнів.

Декоративний розпис і малярство. Науковці засвідчують побутування декоративного розпису дерев'яних виробів за скіфсько-сарматської доби.

Декоративні розписи керамічних виробів трипільської культури привертають до себе увагу завдяки багатству та змістовній глибині орнаментальних символів і композицій. У часи розквіту українського барокко розписом прикрашали хатні стіни, двері, віконниці, ганки, призьби, печі, меблі, предмети домашнього вжитку, а також дитячі іграшки. Малюванням оздоблювали вироби з тканин, шкіри, металу, глини. З розповсюдженням паперу починається розквіт паперової картини, яку називали «мальованкою».

На жаль, сьогодні в Україні налічується тільки 15 промислових закладів декоративного розпису і малярства. Найвідомішим з них залишається і донині Центр народного мистецтва «Петриківка» (Дніпропетровська обл.).

В Уманському районі також багато талановитих художників, роботи яких є призерами багатьох виставок та конкурсів. Це Омельченко Олександр Петрович з Берестівця, Боженко Валентин Миколайович з села Фурманка, Волошина Наталія Володимирівна з Іванівки та багато інших. Самобутні твори Ганни Собачко, Катерини Білокур, Марії Примаченко прикрашають найпрестижніші музеї світу і приватні колекції. Уманщину у цій когорті представляють відомі народні художниці сестри Гуменюк Ірина та Гуменюк-Мельник Софія, які народилися у с. Родниківка (колишня Війтівка). Велика колекція мальованок цих майстринь зберігається в Уманському краєзнавчому музеї.

Хатнє малярство – індивідуальна мистецька діяльність. Розмальовувались синькою, вохрою, манією та іншими барвниками стіни в хаті, печі, комини, стіни домівок ззовні, вхідні двері тощо. Найцікавішими вважаються настінні розписи с. Городецьке Уманського повіту, стрічкові орнаменти яких утворюються безкінечником з мотивів і символів, що майже ідентичні розпису трипільських глиняних виробів. Гармонія форми і змісту городецького хатнього розпису, який відображає глибокий філософський світогляд його творців, вражаюча.

З розвитком технології малярства виникає техніка воскового розпису

яєць різнокольоровими орнаментами – *писанкарство*. Регіональні традиції писанкарства суттєво різняться. Більше 30-ти років досліджували писанкарство Черкащини відомий краєзнавець, директор Тальнівського музею Хліба Вадим Мицик та народний художник України Олесь Фисун. Вони обстежили майже всі села Черкащини і виявили осередки традиційного писанкарства в багатьох районах історичної Уманщини. Зокрема, це с. Кочержинці Уманського району (Федора Кузьменко), с. Томашівка Уманського району (Євдокія Корінна), с. Вишнопіль Тальнівського району (Наталка Горбатенко), с. Романівка Тальнівського району (Явдоха Бадьора), с. Молодецьке Маньківського району (Олена Шевченко, Людмила Царук), с. Кобрине Тальнівського району (Ялина Ратушняк) та інші.

Найдавніші символи, що прикрашають сучасні великодні писанки, збереглися в селах Уманського району, серед них – «черепаха, вовчі зуби, п'явки, триголови, карлючки». В інших перелічених селах регіону улюбленими орнаментами є більш пізні рослинні мотиви, а також стилізований мотив зірки-рожі.

Мистецтво обробки глини. На землях нашої країни обробка глини веде свій історичний відлік з початком ери осідлості населення Європи, тобто – з неоліту.

У 1890 році видатний український учений Вікентій Хвойка під час розкопок у Києві (Кирилівські висоти), а також у с. Трипілля Київської області відкрив незнанну до того часу праукраїнську культуру, названу ним Трипільською. Її головною ознакою є особлива, несхожа на попередні, високохудожня кераміка, широко відома у всьому світі. Від середини XX ст. на Правобережній Україні поселень з подібною керамікою виявлено уже близько 500. Більшість з них знаходиться на території історичної Уманщини, безпосередньо навколо Умані, в селах Сушківка, Тальянки, Тальне, Легедзино та ін. Характерною ознакою трипільського розпису є присутність у композиціях зображень людей, тварин, птахів, міфічних істот тощо.

За трипільської доби з’являються глиняні вироби неутилітарного призначення. До них відносяться мініатюрні макети будівель з облаштуванням, виконані в горизонтальному розрізі як на планах сучасних будівельних креслень. До неутилітарних відносяться і вироби малих скульптурних форм: тварин, птахів, людей. Найунікальнішою пам’яткою Трипільської культури є скульптурка матері із схиленою над немовлям головою, знайдена у с. Сушківка Уманського району.

Безпосередніми нащадками трипільців вважаються спільноти, що проживали на місці нинішнього Білогрудівського лісу на околицях Умані у 1000-500 р.р. до н.е. Вони виготовляли валикові та шнурові глиняні вироби. Виявлено також Чорноліську культуру шнурової і валикової кераміки та фігурного глиняного посуду з темним покриттям ангобами, які датуються VII ст. до н.е., тобто часом панування скіфів. На території Уманського району виявлено і глиняні вироби (посуд у вигляді звірів) Сарматської доби.

У першій половині І-го тис. на теренах Уманщини зосереджується центр Черняхівської культури. Саме за антів, що населяли у ті часи нашу землю, з’являється ручний гончарний круг і спеціальні гончарні горни для відпалювання глиняних виробів. З цієї пори обробка глини перетворюється на розповсюджений різновид ремісничої діяльності. У деяких селах, наприклад, Гайсинського району, гончарство перетворилося на професійне заняття практично всіх мешканців. У XIX ст. на початку XX ст. з глини вироблявся найрізноманітніший посуд класичних форм. Це поросятники, ринки, макітри, баньки, барильця, миски, слоїки, гличики, гладущики, кухлі, тарілочки, сільнички, баклажки тощо.

Багато різноманітних видів народних ремесел розвиваються, мають історичні цінності – як сучасні, так і ті, що мають найдрібніші корені існування в рідному краю. Зокрема гончарством в селі Громи займаються з покоління в покоління; видатними майстрами своєї справи є Григорій Іванович Червонюк і його сини Олександр та Петро, що успадкували талант від батька, Грушовенко

Павло Оверкович. Графікою займається Гончарук Віталій Васильович із села Дубова.

Різьблення. Згідно з усталеною класифікацією, різьблення деревини поділяють на три основні види: плоске, плоско-рельєфне, об'ємне (скульптурне). У XVII-XIX ст. художнє різьблення деревини було звичним і улюбленим ремеслом чоловічої частини населення Уманщини. Відомим різьбярем Уманщини кінця XIX першої третини XX ст. був батько уславлених майстринь народного малярства Ірини та Софії Гуменюк – Остап Артемович Гуменюк з с. Війтівки, нині с. Родниківка Уманського району.

Сучасне ремесло художньої обробки деревини різьбленням і довбанням розвивається відомими регіональними осередками та окремими майстрами-індивідуалами на засадах кращих національних і місцевих художньо-технологічних традицій. На Уманщині індивідуальною роботою займаються: чеканкою – Г. Солодрай з с. Ропотухи, скульптурою – М. Ковальський з с. Бабанки та М. Козоріз з села Собківки.

Столярство. Тривалий час в історії розвитку українців майже всі споруди житлового, господарського, оборонного та іншого призначення виготовлялись виключно з дерева. Столярство, як народне ремесло, побутувало на всіх теренах України і зберігало впродовж віків свої кращі традиції. Найбільшого розквіту воно досягло у Західній Україні чому сприяли, зокрема, й такі визначальні фактори, як наявність потужного масиву доброякісної сировини та творчі здібності місцевих умільців.

Відомий дослідник українського мистецтва В. Щербаківський оприлюднив для широкого загалу світової спільноти досягнення майстрів столярної справи Уманського повіту кінця XIX ст.-початку XX ст. Він зафіксував дерев'яні церкви в селах Свердликів та Мошурів, різьблені церковні одвірки с. Тальянки, дерев'яні елементи житлової архітектури с. Псярівка.

Нині промисловий випуск декоративних дерев'яних виробів домашнього вжитку налагоджено в більшості районів Черкащини. Відомими в області

підприємствами цієї галузі є лісопильні бази лісгоспзагів Звенигородського та Уманського районів. У м. Умані продуктивно працюють приватні деревообробні підприємства («Іванна», «Янга», «Довіра» та інші), на яких запроваджуються новітні європейські технології. Індивідуальною різьбою по дереву займається В. Степаненко з с. Гродзеве.

Плетіння з природних матеріалів. Історія зародженя і розвитку художнього промислу плетіння з рослинних матеріалів в Україні започатковується наприкінці XIX ст. У цей час у місті Корсунь-Шевченківський відкривається перша школа лозоплетіння, для викладання в якій було запрошено кращих спеціалістів цього ремесла з Франції та Німеччини.

Сьогодні найвідомішими вітчизняними підприємствами, що виготовляють плетені вироби з лози є Боромлянська фабрика «Іва» на Сумщині, Великобогачанська фабрика «Веснянка» на Полтавщині, Корсунь-Шевченківська фабрика «Корсуньчанка» на Черкащині. Ці підприємства зберігають, продовжують і розвивають вітчизняні традиції лозоплетіння як художнього промислу. Природа щедро постачає необхідну для цього сировину: комиш, очерет, лозу та інші болотні рослини. Техніка плетіння з болотних рослин базується на простих прийомах, вони цілком доступні для оволодіння. На Уманщині плетінням брилів займається Н. Шельмах з села Кочубіївка.

Майстри всіх промислів Уманщини неодноразово брали участь у різноманітних виставках та ярмарках, завойовували призові місця як на місцевих так і на всеукраїнських конкурсах. Їхні твори завжди викликають захоплення та гордість за неповторний талант своїх співвітчизників. Біля таких митців завжди багато дітей, які цікавляться мистецтвом, учнів, що прагнуть перейняти знання й уміння та туристів, що приїздять з різних куточків світу, щоб подивитися на вражаючу красу витворів уманських майстрів. Серед учнів все більшої популярності набувають різноманітні гуртки, школи мистецтв, майстерні з різними напрямками народних ремесел. Діти із задоволенням відвідують виставки, екскурсії в майстерні відомих умільців. Цих майстрів часто

запрошують у навчальні заклади де вони передають свої знання і вміння у спадок підростаючому поколінню. Народні ремесла стали обов'язковими для вивчення і мають важливе значення в духовному розвитку школярів, в їх естетичному та трудовому вихованні, дозволяють відкрити величезний потенціал духовних скарбів національної культури, сприяють естетичному збагаченню їх внутрішнього світу.

Отже, сьогодні, коли відроджується українська державність, підвищується інтерес народу до своєї історії, культури, національних традицій, народних промислів постає питання про максимальне наближення закладів освіти до життя національної криниці мудрості України. Щоб виховати людину перед нею треба відкрити самобутній світ рідної культури, допомогти осягнути його цінність. Ці знання сприяють опануванню національним досвідом і впливають на розум, почуття і волю молоді, формують національний тип особистості, забезпечують духовну єдність поколінь, наступність національної культури, безсмертя нації і могутність держави.

5. Заповідник Трипільська культура

Протягомі 1500 років, з початку IV і до середини III тисячоліття до н.е. весь правобережний Український лісостеп займали племена Трипільської культури. Їх історія поділяється на три етапи: ранній (4000-3600 р.р. до н.е.) – період становлення й початкового розвитку; середній (3600-3100 р.р. до н.е.) – період розквіту; пізній (3100-2500 р.р.до н.е.) – кінець розквіту та початок занепаду. Свою назву культура дістала від стародавнього поселення поблизу села Трипілля на Київщині.

Трипільська культура – одне з найбільш яскравих явищ стародавньої історії Європи. За рівнем соціально-економічного розвитку трипільці підійшли до рубежу цивілізації подібної до цивілізацій Стародавнього Сходу та Єгипту. Це було населення, яке мало розвинене орне польове землеробство та тваринництво. Основні галузі виробництва розвивались гармонійно,

забезпечуючи людей рослинною і тваринною їжею.

Мешкали трипільці у великих і малих поселеннях, розташованих по берегах річок на ділянках, добре захищених природними перепонами. Це були переважно миси на злитті річок, струмків, ярів. Залежно від форми мису будинки розташовувались по колу чи овалу. Усередині могла бути забудова у вигляді радіальних вулиць, що вели до центральної площі, вільної від забудови. Отже, трипільські поселення забудовувались не безсистемно, а за єдиним планом. Будинки, розташовані в межах кола чи овала з'єднувались перемичками, завдяки чому утворювалась суцільна стіна, яка захищала поселення з усіх боків.

Перші поселення трипільської культури на Тальнівщині були відкриті ще наприкінці XIX ст., коли український історик І. Доманицький провів розвідку, завдяки чому було виявлено поселення поблизу сіл Колодисте, Корсунка, Глибочок, Піщана. Тоді ж він разом із археологом О. Біляшівським провів дослідження кількох трипільських жител і курганів з похованням біля с. Колодистого. Пізніше в 1925 р. виявлено поселення біля сіл Майданецьке та Тальянки.

На території Черкащини трипільці з'являються наприкінці раннього етапу розвитку культури. Прийшли вони сюди по річках Південний Буг Синюха, Гірський та Гнилий Тікичі. Їхні перші поселення відомі біля сіл Майданецьке (урочище Гребинюків Яр), Павлівка Перша, Вишнопіль Тальнівського району. Згодом, на середньому етапі, вони освоюють північні частини сучасних Монастирищенського, Уманського і Тальнівського районів, а також території Маньківського, Лисянського районів та Поросся і виходять у Середнє Подніпров'я між Ржищевом і Трипіллям. Ці племена надовго зберегли ранньотрипільську традицію оздоблення посуду заглибленим орнаментом, тоді як на південному заході у Попрутті та Подністров"ї початок середнього етапу ознаменувався переходом до мальованого орнаменту. За цими ознаками дослідники виділяють два ареали трипільської культури – західний (мальований

посуд) і східний (посуд, прикрашений заглибленим орнаментом).

У 60-х роках XX ст. перед дослідниками трипільської культури постала проблема поселень-гігантів. Виникла вона у зв'язку з відкриттям військового топографа І. Шишкіна, який розшифровуючи аерофотознімки звернув увагу на навність світлих плям, що утворювали кола та овали і не були пов'язані з наземними об'єктами. Він звернувся до знавця археологічних пам'яток Уманщини, співробітника Уманського краєзнавчого музею В. Стефановича і з'ясував, що ці плями відповідають поселенням трипільської культури. Виявилось, що площа окремих поселень досягає кількох сотень гектарів.

У 1981 році за ініціативою директора Інституту археології І. Артеменка створено Трипільську експедицію. На території Тальнівського району працювало три загони цієї експедиції – Майданецький, Веселокутський і Тальянківський. Протягом 80-х років і до 1993 р. експедиція провела значні дослідження на поселеннях-гігантах у селах Майданецьке, Тальянки, Веселий Кут. У 90-х роках, за відсутності державного фінансування, дослідження проводились за кошти спонсорів у Тальянках і на невеликих ділянках Мошурів, Глибочок, Гордашівка. За період з 1993 до 2000 років мародери в пошуках скарбів зруйнували поселення, тому в 2000 році цю територію було оголошено заповідником «Трипільська культура».

Поселення *Великий Кут* займає західну околицю села і розташоване на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Гірський Тікич. На півночі і сході мис обмежений руслом річки, на півдні – яром. Через поселення проходить асфальтована дорога на с. Папужинці.

Площа поселення – близько 150 га. Забудоване воно наземними дерев'яно-глинобитними спорудами, які розташовувались концентричними колами. За період досліджень розкопано 27 споруд з яких 20 були житлами, 7 – господарськими приміщеннями. Виявлено гончарний центр і знаряддя праці з каменю, кістки та рогу. Поселення належить до середнього етапу Трипільської культури.

Поселення *Гордашівка-1* розташоване в північно-західній частині села на мисоподібному виступі лівого берега р. Гірський Тікич, який недалеко від поселення скелями обривається до русла. Площа поселення – 60 га. Територія зайнята сучасною забудовою. Планування поселення не визначене. Зібрані матеріали – це уламки посуду, за аналізом якого можна вважати, що поселення належить до кінця середнього етапу Трипільської культури.

Гордашівка-2 – розташоване за південно-західною околицею села на північ від хутора Одірванка, на мисі, утвореному долиною невеликої річки (правої притоки Гірського Тікича) на півдні, та глибоким яром зі струмком на сході. Складалось воно лише з кількох жител. В 1995 році було розкопане одне житло і здобуто кераміку та знаряддя праці з каменю. Поселення належить до найпізнішого періоду Трипільської культури.

Поселення *Колодисте-1* займає південно-східну околицю села і розташоване на високому мисі обмеженому на заході долиною струмка Колодистого, а на сході – яром. Південний край мису зруйнований старим кар'єром для добування каменю. Територія на північ від кар'єру зайнята сучасною забудовою та городами. Залишки трипільських жител знайдено в стінах кар'єру, на полі у вигляді ряду плям від зруйнованих оранкою залишків будівель на площі 10 га.

Колодисте-2 – розташоване за 2,5 км південніше від села на правому березі р. Гнилий Тікич, на мисі при впадінні в річку струмка . На заході мис обмежений долиною струмка, а на сході та півдні – заплавою річки.

Найбільше скупчення будинків було в західній частині поселення. Судячи з фрагментів кераміки поселення належить до початку пізнього етапу Трипільської культури і датується початком III тисячоліття до н.е.

Поселення-гігант *Майданецьке-1* – розташоване в південно-східній околиці села. Його північно-західна частина частково під сучасною забудовою. Поселення займає велику мисоподібну ділянку, обмежену на півночі та сході долиною р. Тальянки, а на півдні – балкою зі струмком. Площа поселення – 270

га.

Завдяки геомагнітній зйомці виявлено близько 1600 будівель. Було знайдено кераміку, знаряддя праці з каменю, кістки, рогу та міді. Згідно аналізу поселення належить до початку пізнього етапу Трипільської культури. Приблизно підраховано кількість мешканців – 8000 осіб.

Поселення *Мошурів* – займає мис, з півдня обмежене руслом річки, зі сходу – верхів'ям ставка, з півночі – сухою неглибокою балкою, що впадає у ставок. На східному схилі виявлено плями від розорених наземних дерев'яно-глинобитних жител у вигляді скупчень перепаленої глини. У 1981 році розкопано одне житло й одержано значну колекцію матеріалів, які дали змогу віднести поселення до початку пізнього етапу Трипільської культури та вважати його синхронним поселенню в Тальянках.

На сьогодні в Україні виявлено понад 1000 поселень. Центр формування цієї культури знаходився у Подунав'ї та в межиріччі Дунаю і Дністра. Згодом трипільці освоїли нові регіони: Нижнє Подунав'я, Подністров'я, Побужжя й частково Середнє Подніпров'я. Учені підрахували, що на території поширення Трипільської культури могло проживати до 2 млн. людей. Суспільна організація трипільців базувалась на патріархально-родових відносинах. На чолі роду стояв старійшина, який керував усім господарським і суспільним життям общини. Общини об'єднувалися в племена. Могло існувати об'єднання всіх або більшості трипільських племен.

Трипільська культура в період її піднесення мала яскраво виявлений хліборобський характер: вирощувалась пшениця кількох сортів, ячмінь, просо, жито, а також бобові, коноплі та інші культури. Основним знаряддям для обробітку грунту була мотика з кам'яним або роговим робочим кінцем. Збирали врожай серпом, який складався з кременевих вставок, що вкладалися у вигнуту дерев'яну або кістяну основу. Трипільці знали садівництво, займалися переселищним скотарством (вирощували велику рогату худобу і свиней), полювали на диких звірів, ловили рибу. На ранньому етапі розвитку Трипілля

використовувалась незначна кількість виробів з міді (шила, рибальські гачки, примітивні прикраси). Пізніше асортимент виробів збільшився, навіть з'явилася металева зброя. Високого рівня досягло виготовлення глиняного посуду: кухонного, столового, великих (висотою до 1м) посудин для зберігання зерна та інших продуктів. Посуд розписувався кольоровим орнаментом.

Дані розкопок на Майданецькому поселенні дали змогу точно визначити, що жителі нашої планети ще 5 тис. років тому споруджували оселі в два поверхи. Це підтвердилося й численними розкопками на ряді трипільських поселень по всьому ареалу розселення. Зокрема, це розкопки Олени Цвек у Великому Куті та Онопріївці, Тамари Мовші – у Доброводах і Косенівці, Володимира Круца – у Тальянках, Наталі Бурдо та Михайла Видейка – у Тальному та Майданецькому.

Якими ж саме були будівлі. Споруджувалися вони з глини й дерева. Окремі балки сягали до 70 см ширини. Будівлі займали площу від 50 до 300 кв. м. Перший поверх був господарським. Тут стояв ткацький верстат, виготовлялися крем'яні та кам'яні знаряддя, вичиняли шкіри, виробляли посуд, мололи зерно на жорнах-зернотерках. На другому поверсі було кілька житлових кімнат. Кожна з них мала піч, біля якої тулилася сім'я. Таких печей, залежно від величини оселі, було від двох до шести. Стіни зсередини штукатурилися, фарбувалися, місцями ще й оздоблювалися настінними розписами. Цей інтер'єр, доповнений мальованою керамікою, надавав оселі краси й соборності.

Отже, Трипільська культура – це не просто духовний всплеск творчої душі прадавніх поселенців нашого краю, а їх довготривалий розвиток. Апогей його припадає на 4000-3750 р.р. до н.е. У той час прадавні хлібороби створюваали дивну за формою і художнім оздобленням кераміку, не маючи гончарного кругу. Оселі споруджували у два поверхи, послуговуючись тільки кам'яними сокирами та крем'яними свердлами. Їхні зодчі винайшли і передали наступним поколінням систему забудови міст по колорадіальному принципу. В основі їхнього вірування, яке лежало і в основі орнаменту, і в основі

містобудування та житлобудування була найвища життєтворча та енергетична іпостась – Сонце.

6. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина Уманщини

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України розташований на території понад 1,5 га на околиці стародавнього міста Умані. Це одна з видатних пам'яток садово-паркового мистецтва споруджених у пейзажному стилі наприкінці XVIII ст., що нагадує своєрідну галерею картин створених природою і людиною, таких майстерних, що важко визначити, кому з двох творців належить першість.

Гарна «Софіївка» за будь-якої пори: тоді коли у весняному цвітінні запорошена рожево-білими пелюстками, спекотного літнього дня, коли над галереями дібров виснуть аромати сухого різнотрав'я, а тінисті алеї кличуть у приємну прохолоду, золотої осені, коли падає жовто-рожеве листя, а ранками іній засріблює прижухи трави. Гарна вона і в зимове безгоміння, коли великий обмерзлий водоспад нагадує гігінтський айсберг, а сірі крутолобі скелі одягають снігові шапки.

Будівництво парку для втіхи молодої дружини всевладного магната Фелікса Потоцького, вродливої гречанки Софії, розпочалось восени 1796 (1795) року. Про дату виникнення парку є досить різні дані. Одні, більш ранні, вважають цією датою 1796 рік, інші – 1795. Різниця в утворенні рік-два – це досить невеликий відрізок часу і цей час міг бути використаний на підготовчі роботи. Але цікаво прослідкувати історію розвитку парку в інші часи, яку умовно можна розділити на такі чотири періоди: 1-й – з 1796 по 1836 р.р; 2-й – з 1836 по 1859 р.р; 3-й – з 1859 по 1917 р.р; 4-й – з 1917 по 1946 р.р.

Перший період в історії «Софіївки» є найцікавішим, хоча він є найтаємничішим. Територія зайнята тепер насадженнями парка, до 1796 р. являла собою горбисту місцевість, позбавлену деревних насаджень. Ця територія і була віддана управляючому маєтками Потоцького І. Метцелю для

будування парку, який і керував його будівництвом. Він розробив оригінальний художньо-архітектурний комплекс парку в пейзажному стилі.

Вдалий вибір місцевості, горбистої, порізаної ярами, з великим нагромадженням гранітних брил понад берегами заболоченої річки, наявність кількох десятків видів деревної рослинності, дозволили розмістити на широкому ландшафті гідросистему з каскадами, фонтанами та басейнами, тонко вписати в екзотичну флору красиві архітектурні споруди, скульптури. Так, випас на околиці Умані за шість років перетворився в романтичний, привабливий куточок [17].

Звичайно «Софіївка» не одразу набула такого вигляду, який має сьогодні. Її пейзажі, композиції доповнювалися і вдосконалювалися уже після смерті Потоцьких, коли парк дістався іншим господарям. Майже чверть століття (1836-1859 р.р.) він належав управлінню військових поселень. За цей час тут було збудовано павільйон Флори, реконструйовано Головний каскад, значно розширено зелені насадження. Збагатився парк новими видами дерев та чагарникових порід і за той час, коли він належав Головному училищу садівництва (1859-1917 р.р.).

Гарно в «Софіївці» коли сонце купається в іскристих росинках на галявинах найкрасивішого району – Грибка, та на узліссях. Широка тінева Головна алея нагадує джунглі. Звідси бере початок діброва Дубинка, де такі гущавини крон, що навіть сонячної днини там панують сутінки. Спочатку здається, що Головній алеї не буде кінця – так заманливо приховані її повороти. Та ось попереду зненацька розсунулась зелена завіса і з’являється одна з найкращих архітектурних споруд парку – павільйон Флори. Саме у цьому місці парку пейзаж особливо гарний. Крізь просвіти колонади павільйону, спорудженого в дорійському стилі, відкривається захоплюючий вид на Нижній став, береги якого облямовані сірим гранітом. А на передньому плані дзеркального плеса, наче погойдуючись на легких хвилях, височить камінь, на якому темніє чавунна скульптура величезного змія, що блаженно розлігся на

сонці. З широкої пащі плазуна б’є прозорий стовп води. Струмінь фонтану сягає двадцятиметрової висоти. Тоді плескіт водограю нагадує грозову зливу. Промчить над ставом вітерець, струсоне вгорі водяною мжичкою і на якусь мить проти сонця заграє барвами веселка. З берегів нижнього ставу відвідувачі милуються й іншими визначними місцями зеленого музею. Серед них Кавказька гірка, скелі Бельведер де красується мармурова статуя Аполлона – давньогрецького бога сонця й мистецтва. Трохи далі на гранітному постаменті височить статуя давньогрецького драматурга Еврипіда. Та ось алея повернула повз Терасу муз ще до одного з гідротехнічних шедеврів – Верхнього каскаду. Його найкраще оглядати із залізного містка, що над ставком або з площі Зборів. Звідси відкривається захоплююче видовище. Крізь зелену хащу, здолавши на шляху перепони, невпинно тече водяний потік, ще кілька кроків – вона дивовижна. Крутими кам’яними порогами з висоти 14,5 метрів перекочуються води. Біля підніжжя крутосхилу з гранітної стіни долітає сріблясте дзюрчання струмка. Його кришталево чиста, прохолодна навіть у літню спеку вода з вмістом лікувальних мінеральних солей спадає у вазу, прикрашену бронзовими вужами. Джерело названо ім’ям Гіппокрени. За давньогрецьким міфом, такий струмок виник від удару копитом крилатого коня Пегаса і дає натхнення поетам. У Темпейській долині біля каскаду «Три сльози» лежить величезний камінь, що нагадує сплячого лева. Не можна не зайти у громовий грот і не послухати гомін падаючої води, що схожий на перекати громовиці.

А як цікаво плисти на човні підземною річкою. Це канал, облицьований цеглою. Денне світло падає сюди крізь отвори вгорі. Довжина каналу – майже чверть кілометра. Човен входить у річку з Мертвого озера і випливає в Амстердамському шлюзі Верхнього ставу. Звідси відкривається захоплююча панорама на острів кохання з Рожевим павільйоном, збудованим у стилі епохи Відродженя, з іншого боку – вирубаний у греблі верхнього ставу грот Венери – богині кохання і краси. Він має вигляд античного храму. Споруду прикрашає білосніжна мармурова скульптура купальниці, яку прикраває водяна пелена.

У дендропарку «Софіївка» налічується більш ніж 1646 найменувань дерев, кущів та трав'янистої флори: дуб, граб, сосна, береза, липа, медвежий горіх, черемха, кипариси та інші. Є більш ніж 80 видів птахів. Такі представники як: родина лемкові, лебедині, гусині, журавлеподібні, зозулеподібні, совоподібні, дятлеподібні, горобцеподібні, ластівкові, сорокоподібні, омелюхові, кропивникові, дроздові, синиці, славкові, очеретянові, мухоловкові, повзикові, вівсянникові, в'юркові, ткачикові, шпакові, іволгові, воронові.

7.Уманський краєзнавчий музей

Задум заснування в Умані музею з'явився ще у 1906-1908 р.р. Тоді за ініціативою вчителя урядової гімназії Д. Щербаківського серед учнів було засновано гурток аматорів старовини й етнографії. Члени гуртка почали енергійне збирання старовинних речей, записування пісень та інших взірців народної духовної творчості, змалювання орнаментів, речей етнографічного побуту. Таке зацікавлення здобутками матеріальної та духовної культури сприяло створенню збірки старовинних речей – основу майбутньому музею Уманщини. Охорона царського уряду, місцева адміністрація розігнали гурток і самій ідеї створення музею надала антиполітичного характеру. Виїзд з Умані Д. Щербаківського зовсім припинив роботу гуртка. Зібрані матеріали про організацію музею, величезна збірка духовно-етнографічних матеріалів з огляду на небезпеку знищення, були передані Київському історичному музею. Але учні аматора продовжували працювати, надсилаючи матеріали до Києва. І лише з 1913 року, коли в Умані було створено історичне товариство, у вже існуючих «археологів» знову розгорілася думка про заснування в місті історичного музею. Вони звернулися до київського генерал-губернатора І. Гренова з проханням дозволити відкрити в Умані філію Товариства історичної старовини. Вдалося скласти «Збірку старовини», що містила до 1000 екземплярів пам"яток:

- археологічний відділ (300 екземплярів),
- церковний відділ (42),

– історичний відділ (131),
– етнографічний відділ (180),
– нумізматичний відділ (327).

Ця збірка і стала основою музею. Деякий час музей містився при першій українській гімназії імені Б. Грінченка, де викладачами були переважно учні Д. Щербаківського. Вони продовжували його традиції. З 15 жовтня 1917 року в гімназії вчителем історії працює П. Курінний, в його учні, зрозумівши значення пам'яток старовини і народної творчості, активно взялися за збір матеріалів. За короткий час було зібрано 800 вишиванок, більше 800 пісень, колядок і щедрівок, крім цього ще писанки, різні речі археологічного та етнографічного побуту, старовинні монети. Перша демонстрація нової виставки відбулася у 1918 році на святі пам'яті Бориса Грінченка і мала велике значеня для музею і жителів м. Умані. Широкі верстви населення зацікавилися реалізацією ідеї створення музею і виявили свою прихильність грошовими та речовими внесками на користь музею. Колекція почала розростатися і збагачуватися новими експонатами.

З 1919 року в Уманському окружному соціально-історичному музеї функціонує п'ять відділів: археологічний, соціальної боротьби, польського малярства, стародруків та картографії. Пошукові роботи ентузіастів не припинялися. З поширенням експозиції музей у 1924 році перетворився на Соціально-історичний музей Уманської округи і одержав окреме приміщення. Для музею в цей час працюють такі видатні люди як Я. Язуржинський, П. Курінний, В. Кржемінський, І. Козловські, О. Ткаченко, Я. Якимович. Видається путівник по музею, виходять книги.

У 20-40 р.р. XX ст. музейні фонди поповнилися. У колекції музею були цінні археологічні матеріали, стародруки, старовинний картографічний матеріал, колекція порцеляни, меблів, нумізматика, колекція картин західноєвропейських майстрів: Я. Мотейко, І де Рібера, офорти Рембрандта; акти і документи з бібліотеки відомого польського історика Гната Хоткевича.

Під час німецької окупації частина музейного майна була вивезена до

Німеччини. У післявоєнні часи вдалося повернути лише частину археологічних колекцій, а решта експонатів безслідно зникла, що завдало велики втрат (картини, бібліотека, колекція порцеляни). Але вже 30 березня 1944 року, через 20 днів після визволення Умані, музей відкрив двері перед відвідувачами. Одночасно з виставленням експозиції проводилась і дослідницька робота – чимала увага приділялась археологічним розкопкам у яких брали участь і відомі вчені досвід яких переймали сучасні нові кадри – С. Крапоткін, І. Махно, В. Пасек, О. Тереножкін та активіст музею В. Стефанович.

За час існування музею його співробітники внесли вклад у розвиток археологічної науки, краєзнавства, етнографії (М. Якимович, Х. Язуржинський, Г. Храбан, В. Стефанович, О. Діденко, Н. Суровцева та інші). Наприклад, М. Якимович – археолог, у 1939 році відкрив палеолітичну стоянку в с. Володимирівка (нині Кіровоградська обл.); Х. Язуржинський – автор багатьох етнографічних досліджень; Г. Храбан – учасник археологічних розкопок та розвідок, автор наукових та науково-популярних статей з історії України. Він 30 років досліджував історію антифеодального повстання 1768 року – Коліївщини. Як підсумок досліджень Г. Храбана вийшла в світ його монографія «Спалах гніву народного»; В. Стефанович проводив археологічні розвідки пам'яток старовини на території Уманщини і уклав унікальний збірник – «Реєстр за результатами археологічних розкопок у регіоні»; О. Діденко – учасниця археологічних розкопок на Уманщині, автор етнографічних публікацій. Велика її заслуга у дослідженні декоративно-прикладного мистецтва. На громадських засадах в Уманському краєзнавчому музеї працювала і Н. Суровцева – українська письменниця, науковець, громадська діячка. Вона доклала багато зусиль для поповнення фондів музею цінними документами та експонатами. А за її мемуарними творами сміливо можна проводити екскурсії з історії Умані. Надія Віталіївна докладно описала місце розташування всіх громадських установ, організацій, центрів політичного і культурного життя в м. Умані.

Сьогодні Уманський краєзнавчий музей є науково-освітньою установою, основні напрямки діяльності якого полягають у збиранні, науковому вивченні та

всебічному освітньо-виховному використанні музейних експонатів. Багатими є фонди музею. Найбільш цінні експонати – це археологічна та нумізматична колекції, етнографічні матеріали. Досить велику частину музейних предметів складають зразки живопису, графіки, скульптури, предмети декоративно-прикладного мистецтва (близько 10 тис. одиниць). У музеї знаходиться велика кількість матеріалу періоду Великої Вітчизняної війни.

На основі Уманського краєзнавчого музею виникли Художній музей, Музей культури та побуту Уманщини та Музей діячів літератури і мистецтва, причому останні два виникли у 90-х роках ХХ ст. У кожному з них зібрано багаті колекції експонатів, які розповідають про ту чи іншу сторінку життя Умані та Уманщини, це близько 50 тис. одиниць зберігання фондових матеріалів.

Контрольні питання:

1. Розкрийте основні істричні дані про розвиток міста Умань.
2. Охарактеризуйте туристсько-рекреційні ресурси міста.
3. Складіть історичну довідку історико-архітектурним будівлям міста.
4. Які ви знаєте релігійні пам’ятки культової архітектури Уманщини.
5. Охарактеризуйте народні ремесла і промисли рідного краю.
6. Розкрийте особливості археології заповідника Трипільська культура.
7. Охарактеризуйте історію створення дендрологічного парку «Софіївка».

Завдання для самостійної роботи:

1. Створіть презентацію про історію та сучасне функціонування Уманського краєзнавчого музею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В.В., Тонкошкур М.В. Історія туризму: підручник. Харків: Харківська національна академія міського господарства, 2010. 294 с.
2. Александрова А.Ю. Международный туризм. Москва: Тур-Эко, 2011. 126 с.
3. Алєшугіна Н.О., Барановска О.В., Барановський М.О. та ін. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства: навчальний посібник. Чернігів: Видавництво ЧНТУ, 2015. 492 с.
4. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте: основы теории и логико-математические методы. Москва: Мысль, 1975. 288 с.
5. Арманд Д.Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов / отв. ред. Э. М. Мурзаев. Москва: Наука, 1983. 240 с.
6. Багрова Л.А., Багров Н.В., Преображенский В.С. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия). Изв. АН СССР, 1977. № 2. С. 5–12.
7. Балабанов М.А., Балабанов А.И. Экономика туризма. Москва: Финансы и статистика, 2013. 438 с.
8. Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма. Москва: Международные отношения, 1986. 96 с.
9. Бебешко Л.М., Гервас О.Т., Драч А.П. та ін. Художні ремесла і промисли: традиції, майстри, студії. Умань: Візаві, 2004. 82 с.
10. Бейдик О.О. Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: автореф. дис. … д-ра геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2004. 36 с.
11. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України. Київ: Альтерпрес, 2011. 462 с.
12. Бейдик А.А. Рекреационно-туристические ресурсы Украины: Методология и методика анализа, терминология, районирование: монография. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2001. 395 с.
13. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.

14.Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. Київ: «Палитра», 1997. 130 с.

15. Билак С.П. Минеральные воды Закарпатья. Львов: Высшая школа, 1986. 165 с.

16. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Москва; Санкт-Петербург: Герда, 2012. 167 с.

17. Бойко М.В. Туристичний потенціал Умані: стратегічне значення для України. *Сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 30 лист. – 01 груд. 2017 р.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. С.268–269. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/bojko12.htm (Дата звернення 22.01.2019).

18. Браславська О.В., Кравцова І. В. Методологічні аспекти сучасної рекреаційної географії. *Географія та туризм*. Київ: Альфа-ПІК, 2018. Вип. 42. С. 3–11.

19. Будзович Г.В. Науковий зміст і сутність поняття рекреаційний потенціал. *Екологічні науки*. 2012. №2. С.130–133.

20. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг: навч. посібник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. 202 с.

21. Вишневська О. О., Парфіненко А. Ю., Сідоров В.І. Туристичне країнознавство : підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 594 с.

22. Волкова І. Рекреаційно-туристичні ресурси як чинник розвитку туристичної діяльності у Харківському регіоні. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2013. Випуск 43. Ч. 1. С. 17–23.

23. Воскресенский В. Ю. Международный туризм. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. 255 с.

24. Гаврилишин И.П. Рекреационный рынок мира. *Посередник*. Москва, 1995. С 4.

25. Гайдук А.Б. Дослідження розвитку світової туристичної індустрії з використанням методу сценаріїв. *Регіональна економіка*. Київ, 2008. №3. С. 152–

160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2008_3_21 (Дата звернення 20.01.2019).

26. Географічна енциклопедія України: [у 3-х т.] / редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989 – 1993. Т. 3: П-Я. 480 с.

27. География, районирование, картоиды. *Сборник трудов.* Смоленск, 2007. 368 с.

28. Гетьман В.І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат. *Український географічний журнал*. Київ, 1999. № 3. С. 34–37.

29. Гетьман В.І. Платні рекреаційні послуги установ природно-заповідного фонду України: законодавчі норми та економічні можливості. *Український географічний журнал*.Київ, 2002. № 1. С. 58–64.

30. Гидбут А.В., Мезенцев А.Г. Курортно-рекреационное хозяйство: региональный аспект. Москва: Наука, 1991. 94 с.

31. Гірняк К.М. Рекреаційні зони Закарпаття: стан і перспективи розвитку: doi:10.15421/nvlvet6904 ISSN 2413–5550 print ISSN 2518–1327. URL: http: //nvlvet.com.ua (Дата звернення 22.04.2019).

32. Гирняк К.М. Рекреационные зоны Украины: перспективы развития. URL: http: //stitasb.nvlvet.com.ua (Дата звернення 25.12.18).

33. Головне статистичне управління в Черкаській області. URL: www.ck.ukrstat.gov.ua (Дата звернення 22.01.2019).

34. Головне управління Держгеокадастру у Черкаській області URL: http://cherkaska.land.gov.ua/ (Дата звернення 22.01.2019).

35. Горішевський П., Васильєв В., Зінько Ю. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 148с.

36. Горин Г. В. Рекреаційно-туристичний потенціал Західного регіону України у контексті транскордонного співробітництва. *Соціально-економічні проблеми сучас. періоду України*. Львів: 2014, Вип. 2(106). С. 171–178. URL:

http://ird.gov.ua/sep/sep20142(106)/sep20142(106)_171_HorynHV.pdf (Дата звернення 01.03.19).

37. Грушова А.Т. Всесвітня туристична організація. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./ редкол. :Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.1. 760с.

38. Денисик Г.І., Воловик В.М. Рекреаційні ландшафти Поділля: монографія. Вінниця: Твори, 2017. 248 с.

39. Денисик Б.Г. Рекреационные центры и геоэкотоны Среднего Побужья: автореф. дис. … канд. геогр. наук: 11.00.11. Київ, 2018. 20 с.

40. Дергачев В. Международный туризм в современном мире. *Бизнес-Информ.* Киев, 1998. № 5. С. 4.

41. Державна програма розвитку туризму в Україні до 2010 року. Київ, 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/583-2002-%D0%BF (Дата звернення 21.04.2019).

42. Держгеокадастр «Щодо порядку використання земель рекреаційного призначення» URL: http://land.gov.ua/info/shchodo-poriadku-vykorystannia-zemel-rekreatsiinoho-pryznachennia/ (Дата звернення 21.09.2018).

43. Душловой И. Рекреационные системы Украины (социально-экономические факторы функционирования). *Бизнес-Информ*. Киев, 1998. № 3. С. 6.

44. Євдокименко В.К. Регіональна політика розвитку туризму. Чернівці: Прут, 1996. 213 с.

45. Жученко В. Рекреационный комплекс в Карпатском регионе. *Бизнес-Информ.* Киев, 1998. № 5. С. 16.

46. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Документ 1264-XII, чинний, поточна редакція від 12.10.2018, підстава – 2354-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (Дата звернення 22.01.19).

47. Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Документ 2456-XII, чинний, поточна редакція від 19.04.2018, підстава - 2362-VIII. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12 (Дата звернення 28.01.19).

48. Закон України «Про туризм». Із змінами, внесеними згідно із Законом N 222-VIII (222-19) від 02.03.2015, ВВР, 2015, N 23, ст.158 URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1282-15 (дата звернення 02.01.19).

49. Записи мандрівника Павла Аляпського про Умань та десять церков у місті та його околицях, Умань, 1956. 54 с.

50. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: справочник. Москва: Финансы и статистика, 2003. 368 с.

51. Зорин И.В. Рекреационная сущность экологического туризма. *Теория и практика физической культуры*. Киев, 2002. № 11. С. 9–13.

52. Иващенко В. Исторический очерк города Умань. Умань, 1895. 87 с.

53. Інформаційне агенство УНІАН. https://www.unian.ua/tourism/news/10254669-skladeno-reyting-naybilsh-populyarnih-krajin-sered-turistiv.html (Дата звернення 2.02.2019).

54. Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону / авт.-упоряд. Т. Нераденко. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2014. 204 с.

55. Калініченко К.С. Історико-культурна спадщина Черкащини як ресурсний потенціал розвитку туристичної галузі. Вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки URL:http://visnyk.chdtu.edu.ua/files/9_25/18.pdf (Дата звернення 28.01.2019).

56. Карпенко М.М. Вісім подорожей по Черкащині. Дніпропетровськ: Промінь,1978. 68 с.

57. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления. Москва: Финансы и статистика, 2010. 157 с.

58. Кириллов А.Т., Волкова Л.А. Маркетинг в туризме. Санкт-Петербург: Издательство : С.-Петербургского университета, 1996. 264 с.

59. Ковалевский Г.В., Абрамов В.В. Проблемы развития туризма в Украине: интегрированый подход. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Київ, 2013. Вип. 2. С. 12–14.

60. Коваль П.Ф., Алєгушіна Н.О., Андрєєва Г.П. та ін. В'їзний туризм: навч. посібник. Ніжин: Видавництво Лук'яненко В.В., 2010. 304 с.

61. Котляров Е.А. География отдыха и туризма: Формирование и развитие территориальных рекреационных комплексов. Москва: Мысль, 1978. 238 с.

62. Колосінська М.І. Дослідження теоретичних підходів до визначення категорії «туризм». Економіка. Управління. Інновації. 2011. № 2 (6). С122–126.

63. Корнева Д. А. Проблеми розвитку інфраструктури туризму. URL: http://www.nbuv.gov.ua (Дата звернення 10.01.19)

64. Косенко И.С., Храбан Г.Е., Митин В.В. и др. Дендрологический парк «Софиевка». Киев: Наук. думка,1990. 160 с.

65. Крачило И.П. География туризма. Киев: Вища школа, 1987. 205 с.

66.Кузик С.П. Географія туризму: навч. посібник. Київ: Знання, 2011. 271 с.

67. Кулєшова Г. О. Туристсько-рекреаційні ресурси світу: методичні вказівки для самостійної роботи студентів, що навчаються за спеціальністю «Економічна та соціальна географія». Харків, 2012. 60 с.

68. Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география: учебно-методический комплекс. Москва: МПСИ, Флинта, 2005. 496 с.

69. Линдер С. К вопросу о торговле и трансформации. Вехи экономической мысли. Международная экономика. Москва: ТЕИС, 2006. Т.6. С. 417–435.

70. Любіцева О.О. Методика розробки турів: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2003. 104 с.

71. Любицева О.А. Рекреационная география и развитие туризма. *Педагогические и рекреационные технологии в современной индустрии досуга*: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (Киев, 12 фев. 2004 р.). Киев: КНУКІМ, 2004. С. 42–43.

72. Любіцева О.О. Проблеми розвитку рекреації і туризму. *Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля*: матер. Міжнар. наук-практ. конф. (Київ, 12 лют. 2004 р.). Київ: КНУКІМ, 2004. С. 44–45.

73. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг як об'єкт географії туризму.

Український географічний журнал. Київ, 2003. № 2. С. 43–51.

74. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). Київ: Альтерпрес, 2002. 436 с.

75. Максаковский Б.П. География отраслей мирового хозяйства. *География*. Москва, 1994. № 9. С. 3.

76. Мальська М.П., Худо В.В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

77. Мамутов В.К., Амоша А.И., Дементьева Т.Н. и др. Рекреация. Социально-экономические и правовые аспекты. Киев: Наук. думка, 1992. 143 с.

78. Маринич А.М., Пащенко В. М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. Киев: Наукова думка, 1985. 224 с.

79. Мариняк Я.О. Встановлення понятійного апарату туроперейтингу. *Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика*: матер. міжнар. науково-практичної конф. (Тернопіль, 21-23 трав. 2015 р.). Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. С. 309–312.

80. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посібник. Київ: Знання, 2008. 343 с.

81. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 1995. 259с.

82. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. Москва: Изд-во Московского университета, 1981. 208 с.

83. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: путівник. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2013. 100 с.

84. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010 чинний від 01.01. 2012 р. № 457 URL: http:// www.zakon.nau.ua (Дата звернення 22.02.19).

85. Нємець Л.М., Кулєшова Г.О., Соколенко А.В. Туристсько-рекреаційні ресурси світу: навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені

В. Н. Каразіна, 2015. 102 с.

86. Немоляева М.Э., Ходорков Л.Ф. Международный туризм: вчера, сегодня, завтра. Москва: Международные отношения, 1985. 176 с.

87. Нераденко Т.М. Археологія Черкащини: посібник-довідник. Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. 307 с.

88. Николаенко Д.В. Рекреационная география: учебн. пособие для студ. высш. учеб, заведений. Москва: ВЛАДОС, 2001. 288 с.

89. Новикова В.І. Рекреаційні ресурси: місце в рекреаційній споживчій діяльності, класифікація, проблеми паспортизації та реєстрації. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Київ: Ін-т туризму ФПУ, 2007. Вип.7. С. 130–136.

90. Новикова В. І. Територіальна організація рекреаційної діяльності у контексті збалансованого розвитку регіону (на прикладі Черкаської області): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 13.00.02. Київ, 2008. 24 с.

91. Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. Киев: Наук. думка, 1987. 132 с.

92. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації URL: http://www2.unwto.org/ (Дата звернення 22.07.2019).

93. Офіційний сайт світової спадщини ЮНЕСКО. http://whc.unesco.org (Дата звернення 22.01.2019).

94. Офіційний сайт Черкаської обласної ради. URL: https://www.oblradack.gov.ua/ (Дата звернення 12.07.2019).

95. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. Одеса: ОНЕУ, 2016. 262 с.

96.Павлов В.И., Черчик Л.М. Рекреационный комплекс Волыни: теория, практика, перспективы: монография. Луцк : Надстырья, 1998. 124 с.

97. Паладич Л.И. Морские круизы: морской туризм. Москва: Знание, 1989. 63 с.

98. Паламарюк М. Ю. Географія туристично-рекреаційного потенціалу Чернівецької області. *Географія та туризм*. Київ, 2011. Вип. 11. С. 74–79.

99. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посібник. Київ: «Альтерпрес», 2003. 352 с.

100. Парфіненко А.Ю. Туристичне країнознавство: навчальний посібник для ВНЗ. Харків: Бурун Книга, 2009. 288 с.

101. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. Минск: «Университетское», 1985. 255 с.

102. План реалізації стратегії розвитку Черкаської області на період 2018 – 2020 роки (узагальнення програм та проектів регіонального розвитку, ініційованих територіальними громадами області). URL:– http://ck-oda.gov.ua/docs/2018/03012018.pdf (Дата звернення 22.01.2019).

103. Побиванець К.В. Проблеми управління використання курортно-рекреаційного потенціалу Черкаської області URL: http://www.rusnauka.com/12_kpsn_2009/economics/44584.doc.htm (Дата звернення 26.08.2019).

104. Поколодна М.М., Полчанінова І.Л. Конспект лекцій з дисципліни «Рекреаційні комплекси світу». Харків: ХНАМГ, 2012. 174 с.

105. Поколодна М.М. Рекреаційна географія: навч. посібник. Харків: ХНАМГ, 2012. 275 с.

106. Послуги в Україні. Туризм. Готелі. Харчування. (Законодавство, стандартизація, класифікація, сертифікація). Нормативні документи, 1999.

107. Приходько М.М. Рекреаційні ресурси Івано-Франківської області. *Український географічний журнал*. Київ, 2003. № 1. С. 49–54.

108. Програма розвитку туризму в Україні до 2005 року. Київ: Держкомтуризм, 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/702-97-%D0%BF (Дата звернення 30.02.2019).

109. Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку в Україні спортивної та туристичної інфраструктури у 2011-2022 роках. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/707-2011-%D0%BF (Дата звернення 22.02.2019).

110. Про затвердження Програми створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні: Постанова Кабінету міністрів України від 20.03.1998 р. зі змінами від 03.08.2005 р. № 710-2005-п. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-98-%D0%BF (Дата звернення: 15.03.2019).

111. Про курорти: Закон України від 05.10.2000р. № 2026-III. Зі змінами від 04.11.2018 р. № 2581-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14 (Дата звернення: 15.03.2019).

112. Проект Закону України «Про туристичні ресурси» (неофіційний текст) 16 грудня 2011 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0237.html (Дата звернення 22.01.2019).

113. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Черкаській області у 2017 році. Черкаська обласна державна адміністрація. Управління екології та природних ресурсів. URL: http://www.eco.ck.ua/docs/Dop_2017.pdf (Дата звернення 12.01.2019).

114. Рекреаційна географія. Курс лекцій для студентів-географів педагогічних університетів / уклад. О.В.Браславська. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 252 с.

115. Рекреационные системы / под ред. Н.С. Мироненка, М..М. Бочварова. Москва: Изд-во МГУ, 1986. 136 с.

116. Русанов И.В. Энциклопедия. Крым для всех. Симферополь: Инфорлекс, 2003. 416 с.

117. Сажнєва Н.М., Арсененко І.А. Рекреаційна географія та туризм (словник-довідник сучасних термінологічних понять): навч. посібник. Мелітополь: Люкс, 2007. 254 с.

118. Сажнєва Н.М. Рекреаційна географія: навч. посібник. Мелітополь: Люкс, 2008. 329 с.

119. Скрипник Н.Я., Сердюк А.М. Рекреаційна географія: навч. посібник. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 296 с.

120. Словник рекреаційних термінів / укладач С.С.Бєляєва. Київ: ВЦ

«Академія», 2011. 184 с.

121. Смаль В.В., Смаль І.В. Світовий досвід розвитку екологічного туризму. *Український географічний журнал*. Київ, 2003. № 4. С. 58–64.

122. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу. Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. 336 с.

123. Совгіра С.В. Краєзнавчий підхід до екологічного виховання. Київ: Міжн. фін. агенція,1998. 320 с.

124. Статистичний щорічник України за 2017 рік. / за ред. І.Є. Вернера. Державна служба статистики України, 2018. 540 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_seu2017_u.pdf (Дата звернення 21.01.2019).

125. Стафійчук В.І. Рекреалогія: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2006. 264 с.

126. Стратегія регіонального розвитку Черкаської області на період до 2020 року. URL: http://oblradack.gov.ua/docs/ses/2015/38/6_2.pdf (Дата звернення 22.12.2018).

127. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. Київ: Наук. світ, 2001. 120 с.

128. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. 463 с.

129. Топчієв О.Г., Яворська В.В., Ніколаєва О.І. Рекреаційно-туристична діяльність як складова регіональних господарських комплексів: концептуально-понятійний огляд. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2016. Вип. 5. С. 128–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ksuhsgs_2016_5_21 (Дата звернення 16.09.19).

130. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.

131. Топчієв О.Г., Ценшен Ван. Теоретичні і методологічні аспекти рекреаційної географії – сучасний підхід. *Український географічний журнал*.

Київ, 2003. № 1. С.45–48.

132. Туристична діяльність в Україні у 2017 році. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_td_2017.pdf (Дата звернення 23.01.2019).

133. Указ Президента України «Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання». Документ 374/98, поточна редакція від 24.04.1998. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/374/98 (Дата звернення 07.09.2018).

134. Уманська районна центральна бібліотека. Туристичні маршрути району. URL: file:///C:/Users/%D0%A1%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82/Downloads/%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%88%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B8.pdf (Дата звернення 22.01.2019).

135. Уманський краєзнавчий музей / відп. ред. П.І.Абакумов. Дніпропетровськ: Промінь,1967. 50с.

136. Умань / за ред. Г.Ю. Храбана. Дніпропетровськ: Промінь,1968. 82 с.

137. Умань туристична. Відділ культури і туризму Уманської міської ради. URL: http://yak.in.ua/umantour.in.ua/place_detail.php?id=53 (Дата звернення 24.08.2019).

138. Управління регіональним розвитком туризму: навч. посіб. / за ред. Д.М. Стеченка. Київ: Знання, 2012. 455 с.

139. Федорченко В.К., Мініч І.М. Туристський словник-довідник: навч. посібник. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 2000. 155 с.

140. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.

141. Черкащина туристична. Туризм (обласне дочірнє підприємство). Черкаська обласна державна адміністрація. URL: http://ck-oda.gov.ua/turyzm-oblasne-dochirnje-pidpryjemstvo/ (Дата звернення 23.01.2019).

142. Чернюх Л.Г., Клиновий Д.В. Економіка та розвиток регіонів (областей)

України: навч. посібник. Київ: ЦУЛ, 2002. 644 с.

143. Черчик Л. Наукові підходи до класифікації туристично-рекреаційних ресурсів. URL: esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/10027/klas_ttp.p (Дата звернення 25.03.2018).

144. Чорненька Н.В. Рекреаційний потенціал геосистем Горган: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 120 с.

145. Шаблій О.І., Касянчук З.І. Нові підходи до категорії «рекреаційний потенціал». *Економічна та соціальна географія*. Київ, 1995. Вип. 47. С. 38–47.

146. Шищенко П., Любіцева О., Бабарицька В. Теоретичні підвалини географії туризму. *Україна та глобальні процеси: географічний вимір*. Київ-Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2000. Т. 1. С. 342–346.

147. Школа І.М., Корольчук О.П. Менеджмент туризму: підручник. Чернівці: «Книги – ХХІ», 2011. 464 с.

148. Цибух В.І. Стан і перспективи розвитку туризму в Україні. Київ: Знання, 1999. 165 с.

149. Яковенко І.М. Досвід географічного вивчення соціально-економічних факторів розвитку рекреаційного природокористування в Криму. *Український географічний журнал*. Київ, 2003. № 4. С. 63–71.

150. Яковенко І.М. Про зміст і методику розробки комплексної картографічної моделі регіонального рекреаційного природокористування. *Український географічний журнал*. Київ, 2003. № 2. С. 38–43.

151. Яценко Б.П., Любіцева О.О., Бейдик О.О. Індустрія національного туризму: проблеми формування та сучасний стан. *Економічна і соціальна географія*. Київ, 1995. Вип.46. С. 42–46.

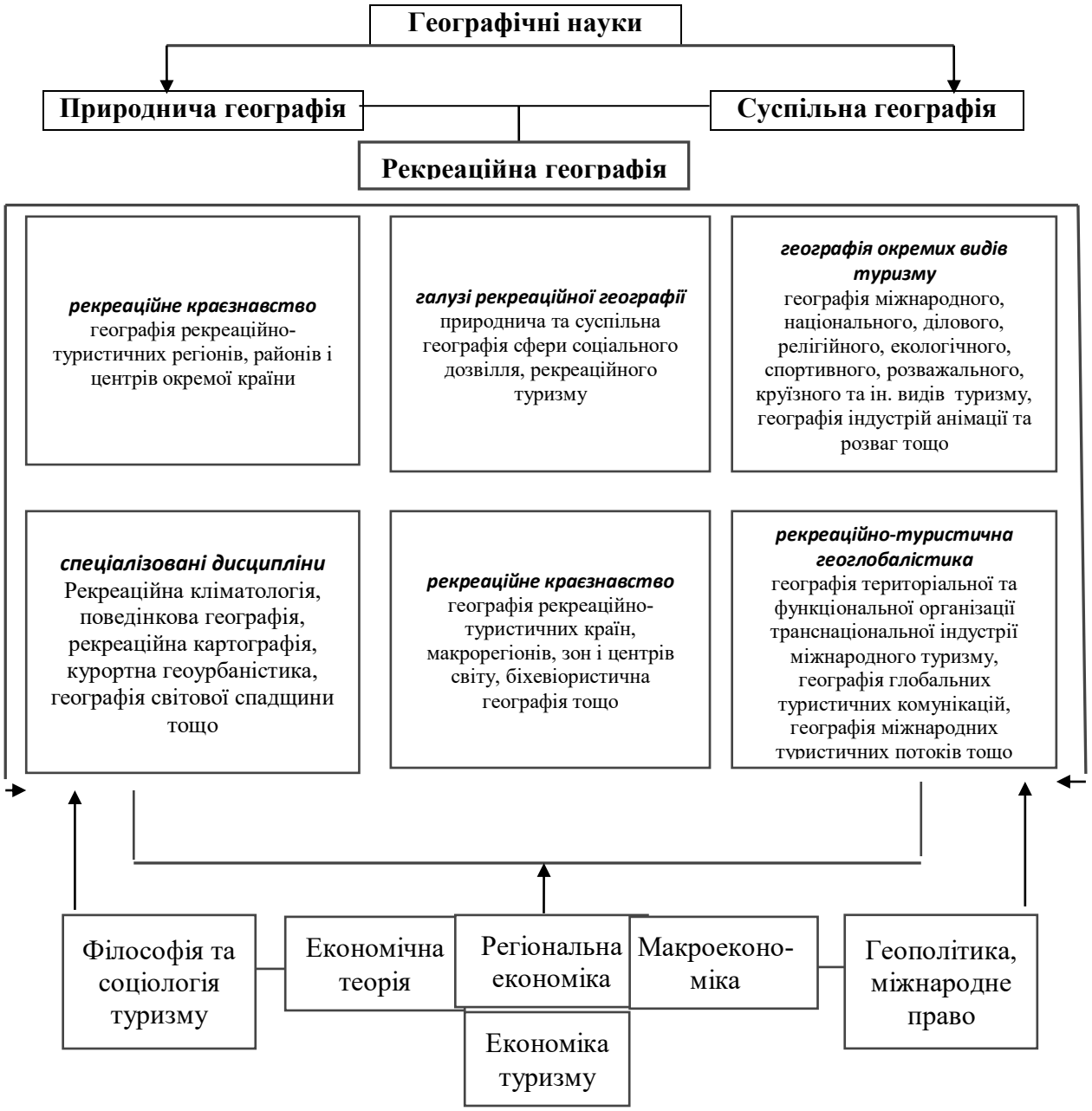
152. Global Report on Adventure Tourism / UNWTO, Madrid, 2014. 84 p.

153. Travel & Tourism Economic Impact 2016. World Travel & Tourism Council. URL: www.wttc.org/ (дата звернення 02.01.2019).

Додатки

Додаток 1

Місце рекреаційної географії у структурі географічної науки, (за [117])

Додаток 2

Класифікація рекреаційної діяльності, (за [117])

За основним мотивом рекреації (метою)	*За характером використання рекреаційних ресурсів*	*За правовим статусом*	*За тривалістю*	*За територіальною*	*За сезонністю*	*За характером*	*За типом споживача*	*За суб'єктивністю*	*За віковою*	*За типами (сферами)*	*За числом учасників*	*За тісnотою соціальних*	*За ступенем*	*За періодичністю*	*За ступенем ризику*	*За характером використання транспортних*
Лікувальна (курортно-лікувальна)	Кліматолікувальна (приморська, гірська, рівнинна), бальнео- та грязелікувальна або із: поєднання, кумисо-лікувальна															
За основним мотивом рекреації (метою)	*За характером використання рекреаційних ресурсів*															
Лікувальна (курортно-лікувальна)	Кліматолікувальна (приморська, гірська, рівнинна), бальнео- та грязелікувальна або із: поєднання, кумисо-лікувальна															
За основним	*За характером використання*															
Лікувальна (курортно-лікувальна)	Кліматолікувальна (приморська, гірська, рівнинна), бальнео- та грязелікувальна або із: поєднання, кумисо-лікувальна									наземна (пішохідна, велосипедна, лижна,мотоциклетна, автомобільна, гірськолижна, скелелазна, альпінізм); підземна (спелеологічна); водна (яхтова, човнова, відьорфінгова та ін..); підводна (дайвінг); повітові (план план, дельтопланова,						
												центробіжна, центростримха МАХ самота МАХ контакти				
													станціонарна, кочова			
															Традиційна, екстремальна	
																Автомобільна, залізнична, авіаційна (рейсова і чартерна), теплохідна (морська, річкова, озерна, круїзна), верхова, пішохідна, тощо
																За характером використання транспортних засобів

Додаток 3

Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу економічних районів і областей України, (за [140])

Територія	Сумарний потенціал, % від сумарного по Україні	Потенціал ресурсів, %					
		Мінеральних	Водних	Земельних	Лісових	Фауністичних	Природних рекреаційних
Донецько-Придніпровська	49,4	50,9	8,4	32,7	1,4	0,4	6,2
Дніпропетровська	10,9	68,9	4,8	21,3	0,3	0,4	4,3
Донецька	12,3	72,8	4,8	16,8	0,4	0,1	5,1
Запорізька	3,9	20,4	20,1	49,7	0,7	0,7	8,4
Кіровоградська	3,0	10,8	11,9	70,3	1,6	0,6	4,8
Луганська	8,8	73,8	6,8	13,8	0,8	0,2	4,6
Полтавська	3,5	11,5	11,0	68,1	2,9	1,1	5,4
Сумська	2,7	3,4	15,9	65,3	7,6	1,1	6,7
Харківська	4,3	14,2	11,4	54,6	3,9	0,6	15,3
Південно-Західна	35,1	6,6	17,1	55,0	9,3	0,5	5,1
Вінницька	3,6	2,1	9,7	79,1	3,5	0,5	5,1
Волинська	1,7	1,0	18,0	55,2	16,2	0,4	9,2
Житомирська	2,9	5,5	15,9	59,8	12,6	0,7	9,5
Закарпатська	2,5	3,0	31,5	19,4	17,4	0,1	28,6
Івано-Франківська	2,2	7,5	33,3	24,1	17,6	0,1	17,4
Київська	4,0	3,8	12,3	59,5	5,5	0,5	18,4
Львівська	3,7	22,5	22,7	29,2	11,1	0,2	14,3
Рівненська	1,8	5,0	16,4	55,0	16,1	0,7	6,8
Тернопільська	2,1	1,2	13,6	75,0	4,7	0,2	5,3
Хмельницька	2,7	3,5	13,8	72,6	3,8	0,4	5,9
Черкаська	3,0	5,8	12,7	67,7	4,6	0,9	8,3
Чернігівська	3,6	10,8	12,9	59,1	6,7	1,0	9,5
Чернівецька	1,3	5,2	18,3	50,0	12,6	0,2	13,7
Південний	15,5	5,1	18,7	57,4	1,3	0,6	16,9
Кримська	6,0	10,0	19,3	39,0	1,8	0,3	29,6
Миколаївська	2,9	2,8	23,2	66,7	0,51	1,0	5,9
Одеська	3,7	1,8	11,1	71,8	1,3	0,5	13,5
Херсонська	2,9	1,6	22,7	67,1	1,0	1,2	6,4
Всього по Україні	100,0	28,3	13,1	44,1	4,2	0,5	9,5

Додаток 4

Туристичні стежки Уманщини, (за [134])

Земля батьків для кожного єдина, священна й дорога земля батьків.

Край Уманський! Перлино України, тобі наша любов і серця спів!

Загальна площа району : 1400 кв. км

Чисельність населення: 44 тис. осіб

Кількість населених пунктів: 53

Сільських рад: 49

Селищних рад: 1

Рік утворення району: 1923 р.

Районний центр: м. Умань

Історична довідка

В історичному плані Уманщина надзвичайно цікавий регіон. Ще 25 ст. тому вона була центром сколотських племен, від Ольвії сюди вели Священні Шляхи. За часів Київської Русі Уманщина входила до складу Куманії. Згодом межувала з Кримським Ханством, була центром гайдамаччини, військових поселень. Уманський район – це чарівний, неповторний край, овіяний історичною славою боротьби нашого народу за право вільно жити на споконвічній землі своїх пращурів. Розташований він у мальовничому місці Придніпровської височини, його територією протікають річки Синиця та оспівана в піснях Ятрань з притоками Уманка і Ревуха, які належать до басейну Південного Бугу. Розумом, працею й талантами місцевих жителів творилася славна історія району, його економічний потенціал, все те прекрасне і величне в ньому, чим по праву ми сьогодні пишаємось.

Уманський район розпочав свій відлік 7 березня 1923 року у складі Уманської округи. За новим адміністративно-територіальним поділом з квітня 1923 року Умань стала окружним центром. До Уманського округу входили Христинівський, Тальнівський, Катеринопільський, Монастирищинський та інші райони. Розвивалося в селах Уманщини

сільськогосподарське виробництво. Зростанню врожайності зернових культур сприяло застосування механізованої праці. Культурно-освітня робота здійснювалася завдяки діяльності клубів, яких у 1926 році налічувалось шість. До того ж, діяли окружний селянський будинок, чотири хати-читальні, два кінотеатри і чотири драматичні колективи. 1930 року, унаслідок подальших змін в адміністративно-територіальному поділі, було ліквідовано Уманський округ. Умань стала центром однойменного район у, який у 1932 році ввійшов до складу Київської області.

У 30-ті роки помітними були зрушення в культурно-освітньому житті Уманщини – успішно функціонувала 21 школа, у тому числі вісім середніх, школа-інтернат для глухонімих, дитяча музична школа і вечірня школа для дорослих. Велику роботу з дітьми проводили будинок піонерів і дитяча технічна станція.

7 січня 1954 року з утворенням Черкаської області Уманський округ увійшов до її складу. У листопаді 1959 року Бабанський і Ладижинський райони були ліквідовані, а населені пункти, що входили до їх складу, увійшли до Уманського району. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років, німецька армія не йшла широким фронтом, фашистські загарбники оточували окремі підрозділи радянської армії, брали їх в «котли». Недалеко від Умані під селом Підвисоке ворогу вдалося зробити найбільший на всій Правобережній Україні «котел». Гітлерівці повідомляли, що в районі Умані вони взяли в полон 103 тисячі бійців, 317 танків, 858 гармат. Про число вбитих можна було тільки здогадуватись. Очевидці розповідали, що вода в Синюсі у ті дні стала рудою від крові. Після звільнення Умані радянські війська продовжували відому Умансько-Ботошанську операцію. Багато уманчан полягло в ній. Вже на третій день після звільнення Умані усіх чоловіків, не молодших 18 років, відразу відправили на фронт. Ненавчені, навіть необмундировані як слід, усі вони скоро загинули або стали каліками. У другу половину XX століття населення Уманщини ходило в чорних калошах, темних куфайках, але зі світлими надіями і сподіваннями.

З роками життя почало налагоджуватися. З полів і доріг позабирали

розбиті танки, гармати і машини. Позасипались і заросли бур'янами колишні окопи і траншеї, відремонтували дорогу на Київ.

Згодом з'явилась електрика і радіо. Замість старої Київської дороги проклали нову автостраду Ленінград – Одеса. Встановили прямий автомобільний зв'язок Умані з половиною обласних центрів та зі всіма селами Уманського району.

1991 року на Уманщині, як і по всій Україні, замайоріли жовто-блакитні прапори. Почалась нова історія України, а отже, і нова історія Уманщини.

УМАНЩИНА ТУРИСТИЧНА

Уманський район – це частка чарівного неповторного краю, овіяного історичною славою боротьби нашого народу за право вільно жити на споконвічній землі предків. Тут є дивовижні краєвиди, археологічні, історичні, унікальні архітектурні пам'ятки, музеї.

ДОЛИНА МИКОЛАЯ ЧУДОТВОРЦЯ

Під селом Коржовий Кут розкинувся природний заповідник місцевого значення «Долина Миколая Чудотворця» із слідами людської стопи на камені. Подібний знак в Україні відомий лише один – слід стопи Божої Матері у Почаївській Лаврі. Цікаве село не тільки своєю знахідкою. Хто сюди приїздить нездоровий тілом або духом, тому обов'язково ліпше стає. Цілюще повітря, річка і ще щось незбагненне роблять свою гарну справу. І як тут не повірити розповідям про зцілення.

СВЯТО-ГЕОРГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР. ТАЄМНИЧА ПЕЧЕРА

Монастир у селі Кочержинці був заснований на початку XX століття. Він був чоловічий і проіснував до кінця 1920-х років. Після його закриття монастирські приміщення були зруйновані так, що не лишилося ані сліду. З 1997 р. монастир відроджується як жіночий.

ЦЕРКВА СВЯТОЇ ПАРАСКЕВИ XIX СТОЛІТТЯ

Велична культова споруда, з якою пов'язана неймовірна легенда про попа–упиря побудована у селі Родниківка.

ЦЕРКВА СВЯТОЇ ТРІЙЦІ

В селі Пугачівка дерев’яна споруда, збудована в 1561 році. Троїцька церква – типовий зразок української храмової архітектури. Побудовано її з тесаних дубових брусів без жодного гвіздка. Композиція споруди є дивовижно пропорційною.

КОЗАЦЬКА ДЕРЕВ'ЯНА СВЯТО-ПОКРОВСЬКА

ЦЕРКВА XIX ст. в с. Городецьке

Біля церкви є колодязь, в якому вода дуже смачна і чиста. Цілий рік: і найспекотнішого літа, і найлютішої зими температура води в цій криниці одна й та сама – 9 С. Люди кажуть, що вода в ній дуже цілюща.

ЦЕРКВА СВЯТОЇ ПАРАСКЕВИ

У селі Максимівка збереглася унікальна дерев’яна церква XVII століття. Свята Параскева, на честь якої названо храм, є покровителькою Уманського краю.

СТАРОВИННИЙ ВОДЯНИЙ МЛИН

Розміщений млин у селі Піківець, входить до переліку пам’яток архітектури Уманщини.

ДІЮЧИЙ СТАРОВИННИЙ ВОДЯНИЙ МЛИН

У селі Коржова екскурсія до млину залишить незабутні враження. Він побудований у 1825 році. Це єдиний гідротурбінний млин у Черкаській області. За свою 200-літню історію механізм млина майже не змінився, помел зерна здійснюється за тим самим принципом за яким це робили наші предки. Поряд є став з «Островом кохання», де весною гніздяться дикі качки. Тут можна купатися, ловити рибу, а стара альтанка є чудовою декорацією для романтичних фото.

Крім природних та архітектурних пам’яток Уманщина здавна славиться своїми працьовитими людьми та майстрами народних ремесел.

МАЙСТЕРНЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АВТЕНТИЧНОГО ДИТЯЧОГО ОДЯГУ «АДЕНЧИК–БАДЕНЧИК»

У майстерні Вікторії Щербань, що в селі Краснопілка шиють костюми 4 регіонів України: Київщини, Полтавщини, Черкащини та Чернігівщини.

МАЙСТЕРНЯ «ЧАРІВНА НИТОЧКА»

У селі Пугачівка майстриня Валентина Альошкіна проводить майстер-класи по пряжі нитки із вовни та різних видів пуху, а також знайомить зі своїми виробами: вишитими рушниками, серветками, рукавичками, шалями та іншими виробами, які можна придбати в сувенірній лавці.

САДИБА ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ «ЛЯЛЬКОВА ХАТА»

У селі Полянецьке Майстриня Ірина Утяніна проводить майстер – класи по виготовленню ляльок-мотанок, при створені яких використовує солому, рогозу, натуральні тканини, нитки, деревину.

ПІЗНАВАЛЬНИЙ МАРШРУТ УМАНЩИНОЮ [137]

Маршрут: с. Громи. Відвідини музею гончарства та садиби місцевих гончарів Червонюків (майстер-клас) з гончарства. Свято-Георгіївський жіночий монастир. Таємничі печери. **с. Кочержинці**. Виставка канзаші та майстер-клас із їх створення в сільській бібліотеці (майстриня Зеленюк Таїса). **с. Дубова**. Діюча ГЕС, єдина в районі, реставрована у 2014 році, підключена до центральної електро- мережі. Площа Злагоди. Баранівський водоспад. **смт. Бабанка**. Музей народного побуту та етнографії. **с. Свинарка.** Відвідини міні- музею авторської ляльки при сільській бібліотеці (майстриня Гончарук Валентина). **с. Пугачівка.** Церква Святої Трійці, найстаріша історична споруда району, пам’ятка архітектури загально-державного значення. Музейна кімната «Старовинна світлиця».

Короткий словник термінів (за [14; 80; 88; 94; 113; 116; 119; 129; 139]):

Аборигени – корінне населення певної території чи країни; народ, який споконвіку живе на певній території.

Агломерація – група міських поселень навколо одного або кількох великих міст.

Акваторія – обмежена ділянка водної поверхні.

Валовий національний продукт (ВНП) – прибуток держави, до якого належать вартість товарів і послуг, вироблених і наданих національними, тобто певної держави, підприємствами, організаціями і приватними особами, а також усе те, що вироблене фірмами і людьми цієї країни не лише на її території, а й в інших державах.

Відпочинок (дозвілля) – реалізація людиною потреб у відновленні та розвитку себе як біологічного виду, як соціального організму або необхідності «вбити» вільний час.

Відпочинок (рекреація) – будь–яка діяльність (або стан бездіяльності), спрямована на відтворення сил людини, яка може здійснюватися як на території постійного проживання людини, так і за її межами.

Вільний час – час протягом доби, якогось іншого періоду або життя людини, який не пов'язаний із виконанням нею професійних обов'язків і задоволенням фізіологічних потреб.

Вільний час – частина часу, вільного від роботи, що не пов’язана із задоволенням природних потреб і примусовою діяльністю неробочого характеру (наприклад перемі щення у просторі).

Галузева структура господарства – поділ господарства країни на складові – галузі.

Галузь – група близьких за виробничим призначенням і технологією підприємств, пов'язаних єдиним управлінням.

Географічне положення – розміщення певного об'єкта, території, країни стосовно інших об'єктів, територій, акваторій, країн.

Географічний (територіальний) поділ праці – спеціалізація окремих

територій або країн на виробництві певної продукції чи наданні певних послуг.

Географічний детермінізм – учення про те, що визначальною силою розвитку суспільства є географічне положення і природне (географічне) середовище.

Господарство – складна система галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери: виробництво, трудові ресурси, фінанси, природні ресурси.

Густота населення – відношення між чисельністю постійного населення й одиницею площі. Визначається кількістю жителів на 1 км^2.

Депресія – стан тривалого застою виробництва в економіці.

Діаспора – частина народу поза межами країни його походження.

Екологічний – орієнтований на збереження і поліпшення довкілля людини.

Екологія – наука про взаємовідносини організмів і довкілля.

Енвайронменталізм – наукова теорія, яка стверджує, що відносини між країнами розвиваються на основі міжнародного географічного поділу праці, який, у свою чергу, визначається відмінностями у природному середовищі.

Ефективність виробництва – один із найважливіших показників розвитку господарства країни, відношення корисного результату (ефекту) до витрат на його одержання.

Забруднення – внесення у довкілля нових, не характерних для нього компонентів унаслідок господарської діяльності людини або природних процесів.

Інвестиції – капіталовкладення у будь-яку сферу господарської діяльності з метою її розвитку й прибутку.

Інтеграція – об'єднання в ціле різних частин.

Інфляція – постійне підвищення цін внаслідок зростання не забезпеченої реальними товарами чи послугами маси грошей в обігу.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – рекреаційно привабливі

пам'ятки історії, архітектури, археології, місця, які пов'язані з життям і діяльністю видатних історичних осіб, території, де збереглися яскраво виражені етнографічні особливості, культові споруди, музеї, картинні галереї тощо.

Капітал – фінансові засоби, призначені для придбання землі, споруд, обладнання тощо.

Конкуренція – суперництво між людьми, фірмами, державами за найвигідніші умови виробництва та реалізації товарів і надання послуг.

Концепція меж розвитку – ідея про те, що нинішня індустріальна модель розвитку людства неминуче буде обмежена вичерпністю природних ресурсів, особливо викопних.

Концепція посибілізму – концепція, за якою люди у їхній взаємодії з природним довкіллям є не пасивним началом, а активною, організованою і цілеспрямованою силою.

Концепція пробабілізму – наукова течія, яка ґрунтується на концепції, що довкілля має на життя і господарську діяльність людей імовірнісний, а не обов'язковий вплив.

Культурно-історичні рекреаційні ресурси – складова частина рекреаційних ресурсів;матеріальні об’єкти, які несуть семантичну й естетичну інформацію й можуть бути використані в екскурсійній діяльності для забезпечення

Локальний – місцевий, обмежений порівняно вузькими рамками якого-небудь географічного району.

Мегаполіс – найбільша форма розселення. Утворюється внаслідок злиття великої кількості міських агломерацій.

Міграція населення – переміщення і переселення людей з одного місця на інше, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.

Навколишнє середовище (довкілля) – середовище проживання та діяльності людей.

Наука про курорти розвинулась в міру накопичення знань про цілющі

природні фактори – клімат, мінеральні води, лікувальні грязі та ін. і у зв'язку з розширенням мережі курортів і розвитком курортної справи в цілому.

Національний дохід – вартість, створена за рік господарством країни, з урахуванням матеріальних затрат на її створення.

Об'єкт дослідження рекреаційної географії – це об'єкти й суб'єкти рекреації в різних соціокультурних утвореннях.

Об'єкти рекреації – це матеріальні предмети, системи, процеси і явища, а також стандарти, що є умовами реалізації різноманітної рекреаційної діяльності людини.

Природні рекреаційні ресурси – природні та природно-антропогенні геосистеми, природні об'єкти, явища і процеси, які мають внутрішні та зовнішні властивості і характерні риси, сприятливі для організації сезонної чи цілорічної рекреаційної діяльності.

Природні умови – це різноманітні природні явища, тіла або природні процеси, істотні на певному рівні розвитку технології виробництва туристського продукту, але такі, що безпосередньо не беруть участі в цьому процесі.

Продукція – усе, що виробляє та випускає у сферу споживання господарський об'єкт.

Рекреаційна географія – галузь географічної науки, яка вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем, які складаються з природних і культурних комплексів, інженерних споруд, які використовуються для рекреації, а також із обслуговуючого персоналу, органу управління та рекреантів. Рекреаційна географія займається дослідженням територій рекреаційних систем, розробкою принципів організації рекреаційного господарства та основ рекреаційного природокористування. Р. г. – галузь географічної науки, яка вивчає закономірності формування, функціонування, динаміки та розміщення територіальних рекреаційних систем (ТРС) усіх типів і рангів. За В.С.Преображенським, Р.г. досліджує властивості ТРС (та окремих

елементів). Р. г. вивчає географічні закономірності функціонування й розвитку територіальних систем організації діяльності людей поза робочим часом.

Рекреаційна дигресія – процес, який відбувається внаслідок стихійного рекреаційного освоєння території (організований та неорганізований відпочинок, необгрунтовано високі рекреаційні навантаження); дигресія рослинності внаслідок рекреаційної діяльності,

Рекреаційна діяльність – один з комплексних видів життєдіяльності людини, спрямований на оздоровлення і задоволення духовних потреб у вільний від роботи час.

Рекреаційна діяльність – різноманітна діяльність людей, орієнтована на відновлення власних сил.

Рекреаційна діяльність – система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно–пізнавальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, які розташовані поза межами їх постійного проживання.

Рекреаційна діяльність відпочиваючих – діяльність, що спрямована на реалізацію рекреаційних потреб, відтворення та розвиток фізичних і духовних сил людини, її інтелектуальне вдосконалення та характеризується самоцінністю не тільки результатів, але й самого процесу.

Рекреаційна екологія – наука про взаємодію рекреанта з довкіллям. Виникла на стику двох наукових напрямів: рекреації, рекреаційної географії (індустріально-орієнтованої) та екології людини (науки про взаємодію людини з живою природою).

Рекреаційна ємність природного парку – головна господарська норма, дотримання якої при проектуванні та експлуатації території природного парку гарантує збереження природних ландшафтів. Залежить від стійкості природних комплексів до рекреаційних навантажень і психологічних факторів.

Рекреаційна ємність території – кількість відпочиваючих, які без

суттєвої шкоди для природного комплексу можуть перебувати на певній території (акваторії) в певний проміжок часу.

Рекреаційна місткість – здатність певної території забезпечувати здійснення комфортної рекреаційної діяльності без деградації природного й історико–культурного середовища.

Рекреаційна місцевість – природний комплекс, що має необхідні передумови для використання його з рекреаційною метою.

Рекреаційна освоєність території – стан розвитку рекреаційної функції в межах певної території (акваторії) за визначений період. Характеризується насиченістю території елементами рекреаційної інфраструктури, рекреаційним навантаженням, ступенем розвитку рекреаційного господарства.

Рекреаційна система – керована, частково самокерована система, що складається із взаємопов'язаних підсистем: відпочиваючих, природних і культурних комплексів, інженерних споруд, органу управління, обслуговуючого персоналу.

Рекреаційна сукцесія – послідовна зміна стереотипів рекреаційної діяльності (поведінки відпочиваючих). Вивчення зміни стереотипів поведінки рекреантів і відповідних їм фізичних середовищ відпочинку дає можливість управляти рекреаційними системами та конструювати їх.

Рекреаційна територія – ділянка Землі у визначених межах, яка використовується для відпочинку й оздоровлення людей, організації екскурсій і туризму. Р. т. – складова земельного фонду, що використовується в туризмі, лікуванні та відпочинку; система взаємопов'язаних природних, природно–соціальних і соціальних компонентів, функціонування яких покликано забезпечувати рекреаційний попит населення.

Рекреаційна хронограма – графічний спосіб відображення віку та кількості архітектурно–історичних пам'яток у межах певної території. Просторово–хронологічні межі Р. х. можуть мати значну амплітуду.

Рекреаційне господарство – складова частина господарського

комплексу країни, в межах якої реалізується основний технологічний процес планування, управління, обслуговування рекреантів; комплексна, складна, динамічна галузь обслуговування населення.

Рекреаційне з'єднання – система рекреаційних комбінатів, що забезпечує проведення кількох циклів рекреаційних занять.

Рекреаційне навантаження – показник, що характеризується кількістю рекреантів на одиницю площі за певний період. Визначають шляхом обліку часу перебування рекреантів на пробних площах або в лісовому масиві (лісопарку, парку, зоні відпочинку), а також розраховують для всієї території. Р. н. – рівень сукупного антропогенного впливу на природний комплекс певної території у процесі рекреаційної діяльності (витоптування, ущільнення ґрунту, забруднення поверхні відходами, нищення рослинного покриву, збіднення тваринного світу тощо).

Рекреаційне об'єднання – в морфоструктурному плані – сукупність підприємств, комбінатів і з'єднань, пов'язаних між собою своєрідним каркасом – мережею шляхів сполучення та маршрутів.

Рекреаційне освоєння – рівень перетворення простору в процесі рекреаційної діяльності.

Рекреаційне освоєння– багатосторонній процес пристосування території для певних видів рекреаційних занять та їх комбінацій. Процес історичного розвитку просторової рекреаційної функції включає 3 стадії: формування, стабілізації, деградації.

Рекреаційне підприємство – низова ТРС (див. територіальна рекреаційна система), елементарна ланка в ієрархії рекреаційних систем (санаторій, турбаза, пансіонат, туристський теплохід, будинок рибалки тощо).

Рекреаційне планування – спеціалізований вид планування; організація території з метою раціонального використання природних і соціально–економічних рекреаційних ресурсів, культурно–побутових традицій.

Рекреаційне районування – поділ території на певні таксономічні

одиниці, що відрізняються спеціалізацією рекреаційного обслуговування, структурою рекреаційних ресурсів і напрямами їх освоєння та охорони. Р. р. є комплексним. Р. р. – поділ території на певні таксономічні одиниці, які відрізняються спеціалізацією рекреаційного обслуговування, структурою рекреаційних ресурсів і напрямом їхнього освоєння й охорони.

Рекреаційне районування лісу – розчленування земель лісового фонду за природними і економічними умовами на ієрархічні підпорядковані одиниці різного рангу відповідно до особливостей і перспектив розвитку на їх території рекреаційного господарства.

Рекреаційне середовище – сукупність природних, технічних і соціальних об'єктів, процесів і явищ, серед яких відбувається рекреадійна діяльність. Р. с. досліджується на основі аналізу факторів формувалгня, оцінки ефективності функціонування, визначення шляхів підвищення.

Рекреаційний вузол – група рекреаційних центрів, розміщених на локальній території та пов'язаних певним чином між собою. Р. в. – просторове поєднання рекреаційних систем різного функціонального профілю, ієрархії, планових і самодіяльних туристських маршрутів у межах міського або інші поселення, яке містить розвинуту рекреаційну інфраструктуру.

Рекреаційний ефект – стан рекреанта як наслідок, підсумок, результат (позитивний або негативний) рекреаційного процесу; психофізіологічна реакція (об'єктивна і/або суб'єктивна) на проходження рекреаційного циклу (одно-, дводенного, тижневого, відпускного, сезонного тощо).

Рекреаційний кадастр – систематичне зведення, що містить якісний і кількісний опис природних об'єктів та явищ рекреаційного призначення і складається з географічної характеристики, даних про динаміку, ступінь дослідження об'єкта чи явища.

Рекреаційний комбінат – взаємопов'язане поєднання однотипних підприємств, що характеризуються чітко вираженою спеціалізацією на певному циклі рекреаційних занять.

Рекреаційний комплекс (РК) – це сукупність галузей і видів економічної діяльності, які забезпечують рекреаційними послугами населення країни, регіону, міста та створюють необхідні передумови для нормального функціонування рекреаційно–туристичного господарства.

Рекреаційний ландшафт – підтип антропогенного ландшафту; геотеріальна система, в якій тісно взаємопов'язані природні і антропогенно–техногенні елементи; підтип географічних систем, що беруть участь у відтворенні ресурсів та умов природного середовища, психофізичної енергії населення.

Рекреаційний об'єкт – локальний об'єкт (місце, територія), який використовується для відпочинку: пляж, лісова галявина, пам'ятка природи тощо.

Рекреаційний парк – вид ТРС, функцією якого є задоволення потреб у використанні природних, культурних цінностей, у фізичних заняттях, аматорській діяльності, найбільш тісному спілкуванні з природою.

Рекреаційний підрайон – частина рекреаційного району, що включає один або кілька курортів однакового профілю з зонами відпочинку і центрами туризму в межах адміністративного району.

Рекреаційний потенціал – сукупність наявних природних, соціально–економічних і культурно–історичних передумов певної території в організації рекреаційно–туристичної діяльності.

Рекреаційний простір – частина соціального простору, що використовується для рекреащйної діяльності; формується внаслідок діяльності відпочиваючих і організаторів відпочинку.

Рекреаційний пункт – окремий санаторій, будинок відпочинку, готель, кемпінг тощо.

Рекреаційний район – територіальна сукупність еконо–мічно взаємозалежних рекреаційних підприємств, що спеціалізуються на обслуговуванні рекреантів, що дозволяє щонайкраще задовольнити їхні потреби, використовуючи існуючі природні й культурно–історичні

комплекси території і її економічні умови. Р. р. – частина рекреаційного регіону, що включає курорти однакового профілю, зони відпочинку та центри туризму в межах територіального поєднання географічних ознак і факторів, а також рекреаційних ресурсів.

Рекреаційний район або комплекс – цілісна у транспортному плані територія з однаковим профілем курортів, центрів туризму і зон відпочинку, які базуються на певному типові природно–географічних умов.

Рекреаційний регіон – територіальний елемент ТРС найвищого рангу, що має наднаціональний статус. Р. р. – ТРС, до складу якої входять підсистеми тривалого та короткочасного відпочинку, санаторно–курортного лікування і туризму, управління, обслуговування, транспорту, переважно в межах економічного району.

Рекреаційний сюжет карти – складова частина змісту карти, яка характеризує певні властивості ТРС або її елементів (і зв'язки між ними), відбиває зв'язки ТРС з іншими системами.

Рекреаційний центр – населений пункт, основною сферою господарської діяльності якого є рекреація і туризм.

Рекреаційний час – частина соціального часу особистості, групи, суспільства, що використовується для збереження, відтворення та розвитку фізичного, духовного здоров'я та інтелектуального вдосконалення.

Рекреаційні заклади – спеціалізовані заклади короткочасного (щоденного, щотижневого) та тривалого розміщення людей, призначені для задоволення їх рекреаційних потреб (лікувально-оздоровчих, культурно-освітніх і спортивних), розташовані поза межами місць постійного проживання.

Рекреаційні заняття – виокремлена в просторі і часі рекреаційна діяльність людини у межах однієї доби (купання, сонячні ванни, катання на яхті, катері, віндсерфінг, польоти на парапланах, відвідання музею, екскурсія по місту тощо).

Рекреаційні зміни – антроподинамічна дигресія складу, структури та

функціонування ценоекосистем, насамперед, завдяки значному ущільненню ґрунту, знищенню рослин, дрібних тварин та ін.

Рекреаційні карти – тематичні карти, створені в результаті спеціальних досліджень, що містять інформацію про рекреаційну діяльність як соціально-економічне явище. На Р.к. відображаються потоки рекреантів, ємність ТРС, рекреаційні навантаження.

Рекреаційні потреби – необхідність людей у відновленні, зміцненні та розширенні власних фізичних і духовних сил.

Рекреаційні ресурс – це об'єкти, явища і процеси природного й антропогенного походження, що використовуються або можуть бути використані для розвитку рекреації та туризму. Рекреаційні ресурси поділяються на дві основні групи: природні та історико-культурні.

Рекреаційні ресурси – це компоненти природного середовища і феномени (об'єкти, явища) соціокультурного характеру, об’єкти господарської діяльності, що характеризуються унікальністю, оригінальністю, естетичною привабливістю, цілюще-оздоровчою значимістю і які, завдяки певним властивостям, можуть використовуватись для рекреаційної діяльності. Для рекреаційних ресурсів характерна відносність щодо їх оцінок і використання.

Рекреаційні ресурси культурно-історичні – складова частина рекреаційних ресурсів; матеріальні об'єкти, що несуть семантичну та естетичну інформацію і можуть бути використані в екскурсійній діяльності для забезпечення специфічних потреб людини у спілкуванні з культурним надбанням суспільства.

Рекреаційні ресурси природні – природні та природно–технічні геосистеми, тіла та явища природи (в т.ч. і риси її територіальної різноманітності), що мають комфортні властивості для рекреаційної діяльності та придатні для використання з метою організації відпочинку та оздоровлення населення.

Рекреаційні суспільні портеби – потреби у відновленні фізичних,

духовних, психічних сил і всебічному розвитку всіх членів суспільства.

Рекреаційно-гідрологічне районування – частковий вид природно–географічного районування, що базується на обліку характеру та ступеня рекреаційного освоєння природних та штучних гідрологічних об'єктів (морів, річок, озер, водосховищ та ін.), зокрема, прирічкових та приморських територій.

Рекреаційно-господарський потенціал – основні фонди, за допомогою яких відбувається пряме виробництво, продаж товарів і надання послуг рекреантам, додаткові засоби праці, що безпосередньо не беруть участі у даному процесі, але сприяють поліпшенню умов рекреації.

Рекреаційно-лікувальний тип ТРС – рекреаційна система, що характеризується лікуванням як основною функцією і спирається на використання основних природних факторів (мінеральні води, лікувальні грязі, кліматичні умови.

Рекреаційно-оздоровчий тип ТРС – рекреаційна система, головною функцією якої є відновлення і розвиток фізичного та духовного потенціалу людини, профілактика захворювань, зняття виробничої (фізичної та нервової) втоми.

Рекреаційно-пізнавальний тип ТРС – рекреаційна система, основною функцією якої є духовний розвиток людини під час екскурсій, що здійснюється шляхом споживання природних та культурних цінностей.

Рекреаційно-ресурсний потенціал – сукупність природних і антропогенних факторів, необхідних для рекреаційного використання (кліматичні і ландшафтні умови, морські акваторії та їх узбережжя, джерела водозабезпечення, інженерно–будівельні, ґрунтово–рослинні умови тощо).

Рекреаційно-спортивний тип ТРС – рекреаційна система, основною функцією якої є фізичний розвиток людини під час фізичних занять з тренувальним режимом (спортивні ігри, змагання, альпінізм, мисливство, рибальство).

Рекреаційно–туристський маркетинг – ефективна організація

«виробничих» та «збутових» заходів (ланки ланцюга від прийому туристів та відпочиваючих, виробництва товарів, надання послуг та ін. «на вході» до обслуговування рекреантів по закінченню рекреаційного циклу, реалізації товарів.

Рекреаційно-туристські ресурси – природні й культурно-історичні комплекси та їхні елементи, які за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб та техн і ко–економічних можливостей виступають цільовими об'єктами рекреаційно-туристського споживання як вихідні елементи для виробництва комплексних туристських послуг.

Рекреаційно-туристські ресурси – це сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності та за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб.

Рекреація – форма соціального руху і антропогенного впливу на природні комплекси, мета якого полягає у відновленні людиною психофізичної енергії, втраченої в процесі трудової, навчальної, побутової діяльності тощо.

Рекреація (у перекладі з польської мови *rekreacja* – відпочинок, із латині *recreation* – відновлення) – це:

1) свята, канікули, зміна в школі (застаріле);

2) приміщення для відпочинку в навчальному закладі;

3) відпочинок, відновлення сил людини, витрачених у процесі праці.

Рекреологія – галузь знань про причини та способи здійснення рекреаційної діяльності як невід'ємної складової життя кожної людини та суспільства, соціально–культурні, економічні, антропо–екологічні механізми організації цієї діяльності та її наслідки.

Ресурси спортивного туризму – природні, природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, що мають специфічні якості (важкопрохідність, наявність та характер перешкод, малозаселеність) і

визначаються метою категорійних спортивних подорожей.

Ресурсно-рекреаційний паспорт території – посвідчення певного просторового об'єкту, що розкриває наявність, структуру, спеціалізацію, використання природних, природно–антропогенних, соціальних, біосоціальних рекреаційних ресурсів в його межах; зведення кількісних і якісних показників

Ретрорекреаційні реконструкції – комплекс заходів, спрямований на відновлення, реконструкцію та реставрацію соціально-історичних, природних рекреаційно–туристських ресурсів (пам’яток архітектури і природи, монументального та образотворчого мистецтва, некрополів тощо).

Різноманітність ТРС – властивість, що відображає можливість поділу множини на підмножини, класифікацію та об'єктивні відмінності різних ТРС.

Розселення населення – розміщення населення на території країни, регіону, міста.

Ротель – установа туризму, що призначена для літнього відпочинку автотуристів, які подорожують на автомобілях з трейлерами або в кемперах.

Рьокан – готель в традиційному японському стилі. При вході відвідувачі скидають взуття та взувають традиційне японське.

Санаторій (санаторій-профілакторій) – рекреаційне підприємство (низова ТРС), лікувально–профілактичний заклад, призначений переважно для курортного лікування на основі використання клімато- та фізіотерапії, дієти, спеціального режиму дня тощо.

Сімейний план – система знижок з вартості розміщення, що надаються в деяких країнах готелями членам однієї сім'ї, які подорожують разом.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси – матеріально–технічна база рекреації та туризму, відповідна транспортна інфраструктура, трудові ресурси тощо. ***Соціокультурна система (СКС)*** – тип соціокультурного утворення, який домінує в соціокультурній еволюції. СКС характеризується великими територіями і значною кількістю населення, мають оригінальні стандарти організації простору, суспільства та держави.

Спелеотуризм – один з видів активного туризму, основним фактором розвитку якого є наявність спелеоресурсів (печери, лійки, підземні озера та інші карстові форми). Протягом 30 останніх років на території України було відкрито та вивчено близько 1100 нових печер.

Спеціалізація виробництва – зосередження виробництва на окремих підприємствах однорідної продукції.

Спортивно–тренувальні угіддя – природні комплекси, що забезпечують можливість проведення навчальних, тренувальних занять (пересування по схилах, скелях, подолання перешкод).

Стійкість ТРС – властивість, яка відображає здатність системи зберігати протягом тривалого часу заданий їй стан, протистояти зовнішнім та внутрішнім (що виходять з підсистем) впливам.

Суб'єкти рекреації – це люди, які ведуть рекреаційну діяльність.

Суб'єкти рекреації – люди, що здійснюють рекреаційну діяльність відповідно до своїх стандартів. Надання рекреаційних послуг окремому рекреанту називають туром.

Суб'єкти туристської діяльності – це підприємства, заклади, організації незалежно від форм власності, а також фізичні особи, які зареєстровані відповідно до чинного законодавства на здійснення діяльності з надання туристичних послуг.

Суперточка-тур – локальна (просторово обмежена) територія антропогенного («синтетичного») або природного походження, що являє собою унікальне поєднання природних компонентів (пейзажне різноманіття, атрактивність ландшафтів).

Сучасна курортологія – медична навчальна дисципліна, яка вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, характер їх дії на організм людини, можливості їх застосування з лікувальною і профілактичною метою на курортах і поза їх межами, яка розробляє рекомендації для санаторно-курортного лікування і методи застосування курортних факторів при різних захворюваннях. Крім того, до завдань

курортології входять пошук і дослідження курортних ресурсів, вивчення потреб населення в санітарно–курортному лікуванні і розробка наукових основ його організації, принципів і нормативів курортного будівництва і благоустрою, включаючи питання санітарної охорони курортів. Розділами курортології є бальнеологія, бальнеотерапія і бальнеотехніка; грязелікування, медична кліматологія і кліматотерапія; окремий розділ вивчає питання організації, планування і будівництва курортів. Курортологія використовує досягнення і методи суміжних наукових дисциплін – загальної кліматології і гідрогеології; фізіології, гігієни та інших наук. С. к. – медична навчальна дисципліна, яка вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, характер їх дії на організм людини, можливості їх застосування з лікувальною і профілактичною метою на курортах і поза їх межами, яка розробляє рекомендації для санітарно–курортного лікування і методи застосування курортних факторів при різних захворюваннях. Крім того, до завдань курортології входять пошук і дослідження курортних ресурсів, вивчення потреб населення в санітарно-курортному лікуванні і розробка наукових основ його організації, принципів і нормативів курортного будівництва і благоустрою, включаючи питання санітарної охорони курортів. Розділами курортології є бальнеологія, бальнеотерапія і бальнеотехніка; грязелікування, медична кліматологія і кліматотерапія; окремий розділ вивчає питання організації, планування і будівництва курортів. Курортологія використовує досягнення і методи суміжних наукових дисциплін – загальної кліматології і гідрогеології; фізіології, гігієни та інших наук.

Теорія «кліматичних оптимумів» С. Гантінгтона – наукова течія енвайронменталізму, за якою найсприятливіші умови для всебічного розвитку мають країни, розташовані в помірних поясах.

Територіальна концентрація – зосередження, скупчення об'єктів чи явищ на певній території.

Територіальна організація – розташування об'єктів на території в певному порядку.

Територіальна організація рекреаційної діяльності – складний, діалектичний процес, зумовлений дією об'єктивних факторів, кожний в яких специфічно впливає на розміщення рекреаційних об'єктів, підприємств супутніх галузей.

Територіальна рекреаційна система – це географічна система, яка складається із взаємопов'язаних підсистем: природних і культурних комплексів, інженерних споруд, обслуговуючого персоналу, органу управління і, нарешті, відпочиваючих (рекреантів), характеризується функціональною і територіальною цілісністю. Рекреаційні ресурси є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства, її ресурсною базою. Вони потребують бережного і економного використання, охорони і примноження. Все це пов'язано з необхідністю їх кількісної та якісної оцінки, визначення придатності та альтернативності використання в тій чи іншій галузі народного господарства. Оскільки рекреація має перш за все велике соціальне значення і на ефективність суспільного виробництва впливає шляхом розширеного відновлення трудових ресурсів, економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів застосовується тільки для тих лікувальних речовин, факторів, властивостей, народногосподарський ефект використання яких можна виміряти. Така оцінка можлива для мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків. Бальна оцінка дається тим ресурсам, факторам, властивостям, народногосподарський ефект використання яких важко оцінити кількісно. Шляхом бальної оцінки оцінюються кліматичні території, естетичні і рекреаційні властивості ландшафтів, комфортність клімату, придатність рік і озер для купання і водних видів туризму та ін. Оцінка рекреаційних ресурсів буває диференційованою та інтегральною. Диференційована оцінка дається кожному окремому ресурсу, його властивості або особливості в межах регіону або країни в цілому. Інтегральна оцінка дається певній ділянці території, яка відрізняється однорідністю і набором дискретних за розподілом в її межах окремих видів ресурсів. Диференційована оцінка

сприяє визначенню об'єму розвитку того чи іншого виду рекреації, який базується на даному ресурсі. Інтегральна оцінка дозволяє визначити оптимальне співіснування різних видів рекреації на певній території, з'ясувати обмеження і допустимі навантаження рекреантів на ландшафт. У теперішній час актуальним і необхідним стає режим обмеженого і збалансованого рекреаційного природокористування, організованого на принципах безперервності і невиснажливості з метою подальшого екологічно сталого розвитку об'єктів природно–заповідного фонду.

Територіальна рекреаційна система (ТРС) – просторово організована певним чином на території якогось таксономічного рангу сукупність рекреаційних установ, які функціонують на основі використання ресурсів усієї території та просторово–територіально між собою поєднані. ТРС – форма організації рекреаційної діяльності на відповідній території, в межах якої досягає максимальної взаємодії просторова і функціональна координація різних підсистем, які беруть участь у реалізації рекреаційної функції цієї території.

Територіальна структура господарства – поділ господарства країни або її економічних районів на окремі чітко виражені територіальні елементи (зони, райони, області, промислові центри, вузли та ін).

Територія – частина земної поверхні, у визначених межах, що має певну внутрішню єдність.

Туризм – тимчасове (від 1 до 183 діб) переміщення людей з місця свого постійного проживання в іншу країну (або іншу місцевість у межах своєї країни) у вільний час із метою отримання задоволення й відпочинку, в оздоровчих та лікувальних, пізнавальних, релігійних або професійно-ділових цілях, але без заняття в місці тимчасового перебування роботою, яка оплачується з місцевого фінансового джерела.

Цивілізація – рівень розвитку людства та його окремих частин (суспільства, матеріальної та духовної культури) на певний період часу.

Ядро – ділянка території, на якій найбільшою мірою (густота, інтенсивність) виражені її ознаки.

Браславська О.В.

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ

Навчальний посібник

Видається в авторській редакції